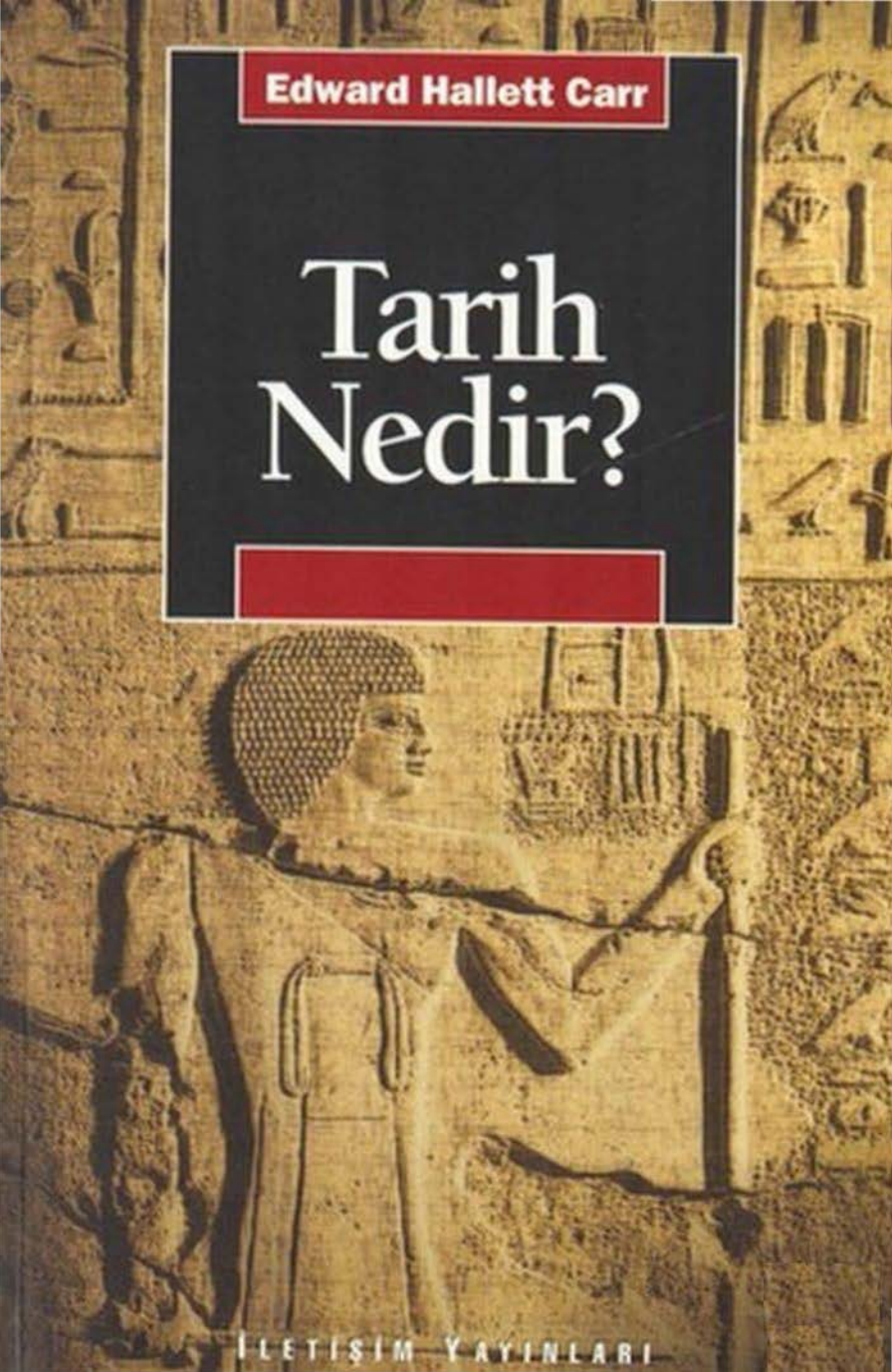
Edward Hallett Carr

Tarih Nedir?

İLETİŞİM YAYINLARI

EDWARD HALLETT CARR • Tarih Nedir?

Birikim Yayınları, 1980 (1 baskı)
İletişim Yayınları, 1987-1996 (5 baskı)

What is History?
© 1961 Edward Hallett Carr
© 1987 The Estate of Edward Hallett Carr
© 1987 (Editorial matter copyright and selection
for the second edition) R. W. Davies
Bu kitabın yayın hakları, Akcalı Telif Hakları Ajansı'nın aracılığıyla
The Estate of E. H. Carr ve c/o Curtis Brown Group Limited'den alınmıştır.

Giriş yazısı
© 2001 Richard J. Evans
Giriş yazısının hakları Palgrave Macmillan'dan alınmıştır

İletişim Yayınları 59 • Araştırma-İnceleme Dizisi 12
ISBN-13: 978-975-05-0809-7
© 2002 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-13. BASKI 2002-2010, İstanbul
14. BASKI 2011, İstanbul

DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK RESMİ Aslı Louvre Müzesi'nde (Paris) bulunan,
Eski Mısır'ın 3. Hanedan dönemine ait rölyefteki Aa-akhti figürü
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Mustafa Şahin - Fatih M. Öztan
DİZİN Özgür Yıldız
BASKI ve CİLT Sena Ofset
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212:613 03 21

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

EDWARD HALLETT CARR

Tarih Nedir?

OCAK-MART 1961'DE
CAMBRIDGE ÜNİVERSİTESİ'NDE VERİLMİŞ
GEORGE MACAULAY TREVELYAN
KONFERANSLARI

What is History?

ÇEVİREN *Misket Gizem Gürtürk*

RICHARD J. EVANS'IN GİRİŞ YAZISI,
R. W. DAVIES'İN, E. H. CARR'IN İKİNCİ BASKI
NOTLARI HAKKINDAKİ SONSÖZÜYLE

GENİŞLETİLMİŞ YENİ BASKI

iletişim

EDWARD HALLETT CARR 28 Haziran 1892'de Londra'da doğdu. 3 Kasım 1982'de Cambridge'de öldü. 1916'da Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1919'da İngiliz delegasyonuyla Versailles Konferansı'na katıldı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda kurulan Sovyetler Birliği Dairesi'nde çalışmalarını sürdürdü. 1936'da bakanlıktan ayrılarak, çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yaptı. 1941-46 yılları arasında *The Times*'da yayın yönetmen yardımcısı olarak çalıştı. Carr'a göre tarihçi, olguları ya da kişisel yorumunu öne çıkarmamalı, tarihçi ile olgular arasındaki karşılıklı ve kesintisiz etkileşim sürecinde, bugün ile geçmiş arasındaki diyaloğu sürekli kılmalıdır. Bu nedenle tarihçi, sunduğu olguların doğruluğunu kanıtlamanın ötesinde, araştırdığı konuyla ilgili bilinen ya da bilinebilecek tüm verileri ele almak zorundadır. Başlıca Eserleri: *Dostoyevsky*, 1931 [*Dostoyevski*, çev. Ayhan Gerçekler, İletişim Yay., 2000]; *The Romantic Exiles*, 1933 [*Romantik Sürgünler*, çev. Şamil Beştoy, Çizi-yazıları Yay., 2001]; *Karl Marx*, 1934 [*Karl Marx*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., 2010]; *International Relations Since the Peace Treaties*, 1937 ("Barış Antlaşmalarından Sonra Uluslararası İlişkiler"); *Michael Bakunin*, 1927 [*Michael Bakunin*, çev. Pelin Siral, İletişim Yay., 2008]; *The Twenty Years' Crises, 1919-1939*, 1939 ("Yirmi Yıllık Bunalım, 1919-1939"); *Britain: A Study of Foreign Policy from Versailles to the Outbreak of War*, 1939 ("İngiltere'nin Versailles Antlaşmasından Savaşın Başlamasına Dek İzlediği Dış Politika Üzerine Bir Çalışma"); *Conditions of Peace*, 1942 ("Barış Koşulları"); *Nationalism and After*, 1945 [*Milliyetçilik ve Sonrası*, çev. Osman Akınhay, İletişim Yay., 1999]; *The Soviet Impact on the Western World*, 1946 ("Sovyetler'in Batı Dünyası Üzerine Etkisi"); *Studies in Revolution*, 1950 ("Devrim Üzerine Çalışmalar"); *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, 3 cilt, 1950-1953 [*Bolşevik Devrimi*, 3 cilt, çev. Orhan Suda (I-II), çev. Tuncay Birkan (III), Metis Yay., 1989-2004]; *The New Society*, 1951 ("Yeni Toplum"); *German-Soviet Relations Beetween the Two World Wars*, 1951 ("İki Dünya Savaşı Arasında Sovyet-Alman İlişkileri"); *The Interregnum 1923-1924*, 1954 ("İktidar Boşluğu Dönemi 1923-1924"); *Socialism in One Country 1924-1926*, 3 cilt, 1958-1964 ("Tek Ülkede Sosyalizm 1924-1926"); *What is History?*, 1961 [*Tarih Nedir?*, çev. Misket Gizem Gürtürk, İletişim Yay., 2004]; *1917: Before and After*, 1969 (*1917: Öncesi ve Sonrası*, çev. Begüm Adalet, Birikim Yay., 2007); *Foundations of a Planned Economy* (1. cilt R.W. Davies ile), 3 cilt, 1969-1978 ("Planlı Ekonominin Temelleri"); *The Russian Revolution from Lenin to Stalin*, 1979 [*Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, Mer Yay., 1992]; *From Napoléon to Stalin*, 1980 ("Napoléon'dan Stalin'e"); *The Twilight of the Comintern*, 1982 [*Komintern'in Alacakaranlığı 1930-1935*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yay., 2010].

"Böylesine can sıkıcı olması hep tuhafıma gidiyor, çünkü çoğu uydurulmuş olmalı."

Catherine Morland'ın Tarih üstüne
bir sözü (Northangier Abbey, bl. XIV)

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ • RICHARD J. EVANS *9*

GİRİŞ NOTU • R. W. DAVIES *47*

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ • RICHARD J. EVANS *49*

1. Tarihçi ve Olguları *57*

2. Toplum ve Birey *83*

3. Tarih, Bilim ve Ahlak *111*

4. Tarihte Nedensellik *145*

5. İlerleme Olarak Tarih *169*

6. Genişleyen Ufuklar *197*

E. H. CARR DOSYALARINDAN *TARİH NEDİR?*'İN İKİNCİ BASKISI İÇİN NOTLAR • R. W. DAVIES *223*

DIZIN *253*

GİRİŞ

RICHARD J. EVANS

I

E. H. Carr (1892-1982) günümüzde kabul gören anlamıyla hiçbir şekilde profesyonel bir tarihçi değildi. Tarih alanında lisansı yoktu. Hiçbir üniversitenin tarih bölümünde ders vermedi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Cambridge'de Klasik Çağ öğrenimi görmüştü. Daha sonraları o günlerde tarihe hiç ilgi duymadığını itiraf edecekti.[1] Günümüzde akademik kariyer yolunun anahtarı sayılan bir doktora programına katılmadı. 1916'da mezun olduğunda doğrudan Dışişleri Bakanlığı'na girdi ve sonraki 20 yıl orada çalıştı. Bu süre zarfında, bugünlerde mümkün olabileceğinden çok daha fazlasına sahip olduğu anlaşılan boş zamanlarını 19. yüzyıl Rus yazar ve düşünürlerin biyografilerini yazarak değerlendirdi. 1931'de *Dostoyevski* hakkında bir kitap, 1933'te Herzen ve çevresi (*Romantik Sürgünler*) üzerine bir araştırma ve 1937'de *Mihail Bakunin* biyografisini yayınladı. Çağdaş

1 E. H. Carr, "An Autobiography" (1980), *E. H. Carr. A Critical Appraisal* (Londra, 2000) içinde *ed.* Michael Cox, s. xiii-xxii, burada s. xiv.

diplomasi üzerine makaleler ve eleştiriler yazmaya başladı. 1936'da Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa edip Aberystwyth Üniversitesi'ndeki görevini kabul ettiğinde Tarih değil Uluslararası İlişkiler bölümüne profesör atanmıştı.

Carr bu kisveyle dış politika üzerine kısa ama etkili birkaç çalışmasıyla tanındı. Bunların içinde muhtemelen en meşhuru İkinci Dünya Savaşı arefesinde yayınlanan *The Twenty Years' Crisis 1919-1939* adlı çalışmasıdır. Dışişleri Bakanlığı'nda görevliyken nasıl giderek daha çok zamanını kitap yazmaya ayırdıysa, üniversitede görevliyken de gazeteciliğe giderek daha fazla zaman ayırmaya başladı. 1941'de *The Times*'ta editör yardımcısı oldu ve 1946'da işi bırakana kadar gazete için pek çok başınakale kaleme aldı. Aberystwyth'deki meslektaşları bir ulusal gazetede tam zamanlı çalışmasından pek hoşlanmamış olsalar da kürsüden nihayet istifa etmesinin asıl nedeni kendi kişisel hayatındaki bir takım zorunluluklardı. Geçimini bir süre serbest gazeteci, yazar ve yayıncı olarak sürdürdükten sonra 1953 yılında Oxford, Balliol College'da siyaset bölümünde özel dersler vermeye başladı. Bunun hemen ardından 1955'te Cambridge, Trinity College'da 1982'de 90 yaşında öldüğü güne kadar sürdüreceği son işine, Üst düzey Araştırmalar Öğretim Üyeliğine geldi.[2]

Dolayısıyla Carr tarihe hayatını Dışişleri Bakanlığı'nda ve ulusal bir gazetede çalışarak geçirmiş birinin gözüyle yaklaştı. Tarih ve tarihin nasıl araştırılması gerektiği hakkındaki görüşlerini bu etki ve deneyimler renklendirdi. Kendisi bu konulara geç sayılabilecek bir yaşta girebildi. 1950 ile 1978 arasında yayınlanan en önemli tarihsel eseri 14 ciltlik *Sovyet Rusya Tarihi*'ni yazmaya ellilerinde başlamıştı. *Tarih Nedir?*'i yazmaya koyulduğunda ise emeklilik yaşını çoktan geçmişti. Sonraları tarihe ilgisinin 1917'de İngiltere Dışiş-

2 "E. H. Carr: Chronology of His Life and Work, 1982-1982", *a.g.e.* içinde, s. 339-43.

leri Bakanlığı'nda genç bir memurken uzaktan gözlemlediği Rus Devrimi'nden kaynaklandığını söyleyecekti. Haziran 1941'de Sovyet Rusya savaşa İngiltere'nin yanında katılınca İngiltere'deki çoğu kişi gibi, aslında herkesten daha dolaysız ve kalıcı şekilde, bu ülkeye hayranlık duymaya başlamış ama meşguliyetinin sonunda kesin olarak o yöne kaydığı İkinci Dünya Savaşı günlerine kadar ilgisi askıda kalmıştı.[3]

Sovyet Rusya Tarihi üzerine çalışırken kendisinin de dediği gibi, ona yeni bir entelektüel çalışma sahası açan "Nedensellik ve Rastlantı, Özgür İrade ve Determinizm, Birey ve Toplum, Öznellik ve Nesnellik" gibi kilit meselelerle karşılaştı. Cambridge'de öğrenciyken "oldukça sıradan bir Klasik Çağ hocasından" Heredot'un Pers Savaşları anlatısının, Heredot tarih yazarken halen sürmekte olan Peloponez Savaşı hakkındaki tutumuna göre şekillenip yorumlandığını öğrenmişti. Yıllar sonra Carr bu sözleri "tarihin ne olduğuna dair bana ilk fikri veren müthiş bir açıklama" diye anacaktı.[4] Sovyet Rusya çalışmasını araştırıp yazarken, Carr bu anlayışa tutunarak projesinin ortaya koyduğu teorik problemleri 1950'lerde *The Times Literary Supplement* [*TLS*] için yazdığı bir dizi makalede ele aldı. Bunlardan ilki nesnellik meselesiydi. 1950'de yazdığı tarihin ilk cildini yayınlayacağı sırada Sovyetler Birliği hakkındaki fikirler, hiçbir eleştiri kabul etmeyen ve kuruluş aşamasındaki her şeyi haklı ve kaçınılmaz sayan komünistler ile komünizmi insan hakları ve demokratik değerler için en az Nazizm kadar ciddi bir tehdit kabul eden ve Sovyetler Birliği'nin kuruluşunu feci bir cinnet hali olarak lanetleyen Batı'nın Soğuk Savaş cengâverleri arasında kutuplaşmıştı.

Carr'ın *Sovyet Rusya Tarihi* ulaşılabilir kaynaklar aracılığıyla 1917 ile 1933 arasında Rusya'da neler olup bittiğini

3 Carr, "An Autobiography", s. xv, xx.

4 *A.g.e.*, s. xiv.

detaylarıyla kavramaya yönelik öncü bir girişimdi. Aynı zamanda Soğuk Savaş polemiklerinin karşıt kutupları arasında bir yol açmak ve hem akademik hem nesnel sayılabilecek bir anlatım sunmaya yönelik ciddi bir çalışmaydı. 1950'de anıtsal eserinin ilk cildi yayınlanırken Carr altını çizerek şöyle diyordu: "Nesnel tarih yoktur." Fakat aynı zamanda *TLS* için yazdığı makalelerin ilkinde nesnel olmaya çabalamanın ve buna erişmenin sonuçsuz bir girişim olduğunu savunuyordu: "Yanılabilir insanlığın mutlak gerçeğe ulaşamayacak denli zaman ve mekân koşullarına sıkıştığını ileri sürmek, gerçeğin varlığını inkâr etmekle bir değildir. Böyle bir inkâr her tür olası yargı kriterini yok eder ve her tür tarih yaklaşımını en az bir diğeri kadar doğru ya da yanlış hale getirir," diyordu. Açıkçası bu görüş pek tatmin edici değildi. Bu yüzden Carr "nesnel gerçeğin varlığını iddia etmenin mümkün olduğu ancak hiçbir tarihçinin ya da hiçbir tarih okulunun kendi başına buna kısmen yaklaşmaktan ötesini umut edemeyeceği" bir mevziide karar kıldı.[5]

Ancak sorun bu kadar kolay çözülemedi. Yüksek diplomat tarihçi G. P. Gooch'un ilk baskısını 1913'te yapan ve kırk yıl sonra yeni bir önsözle tekrar basılan *History and Historians in the Nineteenth Century* kitabına yaptığı eleştiride Carr "olguların saptanabilirliğine ve bir kez saptanmış olguların insanlık için değerine iman edildiğini" kaydediyordu. Bu inanış Gooch'un 19. yüzyıl akademisyenlerinden Leopold von Ranke'nin Alman tarih geleneğinden gelmesinden kaynaklanıyordu. Buna göre tarihçi geçmişi "gerçekte olduğu gibi" resmetmeyi öğrenmiş kişi demekti. Ancak 1952 yılında Gooch için Carr şunları söylüyordu,

> dünyanın geçen kırk yılda çok değiştiğini ve yeni neslin tarihsel olguların üstünlüğüne ve kurtarıcı kerametine böy-

5 E. H. Carr, "Truth in History", *TLS*, 1 Eylül 1950.

> le mutlak ve tartışmasız bir inanç beslemesinin artık mümkün olmadığını biliyor... Tarihî olguları aramamızın ve bulduğumuzda bu olguları tespit etmemizin ister istemez araştırmaya rehberlik eden muhtemelen bilinçdışı inanış ve varsayımlar tarafından belirlendiği artık sorgulanmayacaktır. "Olguların" tarafsız olduğu ve ilerlemenin olguları keşfedip onlardan ders alarak gerçekleştiği mutlak inancı, bugün artık neyse ki miadını doldurmuş 19. yüzyıldaki öncülerimizin yaptığı gibi kolaylıkla kabul edilemeyecek rasyonel-liberal bir dünya görüşünün ürünüdür.

Öte yandan Carr, Sovyet Rusya'da Stalin rejiminin tarihi çarpıtması, belgeleri ve tarihî kayıtları tahrif etmesi dolayısıyla bilme özgürlüğünün şimdi her zamankinden fazla önem taşıdığını görebiliyordu.[6]

Birkaç ay sonra makalesinde havada kalan gerilimli konuları yeniden ele aldı ve düşüncesini biraz daha ileri götürmeye çalıştı. Tarihçi ile olgular arasında nasıl bir ilişki vardı? Bu soruyu Haziran 1953'te *TLS*'de yayınlanan başka bir makalesinde soruyordu:

> Geçmişle bugün arasında çift yönlü bir trafik var. Bugün geçmişin kalıbıyla yoğruluyor ama bir yandan geçmişi sürekli yeniden yaratıyor. Tarihçi tarih oluşturuyorsa tarihin de aynı şekilde tarihçiyi oluşturduğu bir gerçektir... Nesnel determinizmin tehlikeleriyle öznel göreliliğin dipsiz çukuru arasında tedirginlikle salınan, düşünce ve eylemin ayrılmamacasına iç içe geçtiğini ve en az fen bilimleri kadar tarihte de o yakalamaya çalıştıkça anlamı elinden kaçırtanın nedensellik olduğunu bilen günümüz tarih felsefecisi, soruları cevaplamaktan çok sorular sormakla meşguldür.[7]

---

6 E. H. Carr, "Progress in History", *TLS*, 18 Temmuz 1952.

7 E. H. Carr, "Victorian History", *TLS*, 19 Haziran 1953.

Bu görüşlerden bazıları *Tarih Nedir?* içinde yer alacaktı. Ama Carr tarihçilerin sadece soru sormakla meşgul olduklarına gerçekten inanmıyor olacaktı ki *Sovyet Rusya Tarihi* kitabında hemen her sayfada cevaplar veriyordu. Böylece mesele yarın kalmıştı.

1960'ta tarih ders kitaplarındaki milliyetçi önyargılar konulu bir tartışmada nesnellik sorununa tekrar el attı. Buradaki tutumu biraz çelişkiliydi:

> Tarihle ilgili tuhaf olan şey yanlılığın tarih için, hatta en iyi tarih için bile gerekli sayılmasıdır. Bazen denildiği gibi olguların "kendini anlattığı" doğru değildir ya da öyleyse bile hangi olgunun konuşacağına tarihçi karar verir, meydanı tümüyle onlara bırakamaz. Ve en bilinçli tarihçinin –ne yaptığının çok iyi bilincinde olan tarihçinin– kararında bile başkalarının yanlı bulacağı bir görüş belirleyici olacaktır. En iyi tarihçi, en iyi önyargıya sahip tarihçidir –hiç önyargısı olmayan namevcut tarihçi hariç– demek hepten sinik bir tavır sayılmaz.

Carr'ın görüşüne göre böyle bir durumda ulusal değil de uluslararası önyargı daha iyiydi. Bu, yurtsever bir etkinlik olarak tarih yazmaktan vazgeçmek anlamına geliyordu. Alman tarihçileri Versay Antlaşması ve sonuçları üzerine tartışmalarında böyle yapmışlar ve Alman tarihinin 1919'dan beri uluslararası sistem içindeki yerini ve yakın Alman tarihini uluslararası sistemin bakışına göre ele almışlardı. Burada "yanlılık/önyargı" (*bias*) doğru kelime midir yine de tartışılır. Carr'ın söylemeye çalıştığı Alman tarihçilerin son yıllarda daha *az* önyargılı davranmaya başladıklarıdır, çünkü geçmişi incelediklerinde kendi ülkelerinin dar fikirli milliyetçi çıkarlarından ötesini görmeye başlamışlardır. Carr şöyle devam eder, "mantıken tarihçinin kendi zamanının ilerici (*progressive*) ve aydınlanmış (*enlightened*) hareketlerinin

gerisine düşmeyip bir adım önüne geçmesi beklenilebilir."[8] Peki, neyin ilerici ve aydınlık olduğunu ya da olmadığını kim söyleyecekti? Burada da Carr nesnellik sorununa tatminkâr bir çözüm getirememiş görünüyor. Nesnelliğin Soğuk Savaş polemiklerinin ortasında tehdit altında olduğu hissi ve kelimenin her tür geleneksel anlamında nesnelliğin bir tarihçinin ulaşmayı umut bile edemeyeceği imkânsız bir hedef olduğu inancı arasında kalmıştı. Carr'ın zihnindeki bu çelişkiler 1960'ların başında tüm bu düşünce kırıntılarını *Tarih Nedir?*'de bir araya getirmeye kalkıştığında daha da farklı biçimde yüzeye çıkacaklardı.[9]

II

Carr 1954'te yazdığı bir eleştiri yazısında şöyle diyordu, "hiçbir anlamı olmasaydı tarih yazılıp okunmaya değmezdi." Ona göre "tarihte önemli açıklamaların, sahnedeki oyuncuların [*dramatis personae*] bilinçli amaçları ve öngörüleri içinde bulunabileceği varsayımına" meydan okumak önem taşıyordu.[10] Peki, tarihin anlamı nereden geliyordu? Bu konuda Carr fikirlerini fikir felsefecisi ve tarihçisi Isaiah Berlin ile giriştiği uzun tartışmalar süresince çözüme ulaştırdı. İkisi o günün ölçülerinde sıra dışı sayılacak bir yakınlıkla birbirlerine ilk isimleriyle hitap ederlerdi. Rus edebiyatı ve felsefesi alanında derin bilgileri ve ilgileri ortaktı. İkisinin de siyasi düşünceleri ağırlıkla İngiliz liberal geleneğinden etkilenmişti. Fakat Sovyetler Birliği konusunda ayrılıyorlardı. Rusya'daki komünist rejimi pek çok yönden eleştirmediği kesinlikle söylenemezdi ama Carr, İkinci Dünya Savaşı sı-

8 E. H. Carr, "History without Bias", *TLS*, 30 Aralık 1960.

9 Jonathan Haslam, *The Vices of Integrity. E. H. Carr 1892-1982* (Londra, 1999) s. 192-6.

10 E. H. Carr, "European Diplomatic History", *TLS*, 26 Aralık 1954.

rasında Hitler'e karşı verilen mücadeleden ötürü kendisinde gelişmiş Rusya sempatisini asla tümden yitirmemişti. Ancak Sovyet Rusya'dan gelen bir sığınınacı olan Berlin'de böyle bir sempati yoktu. 1950'lerin gidişatında liberal 'Batılı' değerler ve Atlantik'in iki yakasındaki komünist teori ve ideoloji karşıtlığının baş sözcülerinden biri olmuştu.[11]

1950 yılında Berlin, Carr'ın *Sovyet Rusya Tarihi*'nin birinci cildini, yöntemine ve amacına karşı olduğuna şüphe bırakmayan bir dille eleştirdi. Carr kitabın önsözünde "tarihi devrim olaylarından ibaret hale getirmeden yazmak... daha çok devrimden doğan siyasi, toplumsal ve ekonomik düzeni anlatmak" amacı güttüğünü yazmıştı. Dolayısıyla onun kitabı "ilgili dönemin olaylarını ayrıntılarıyla kaydetmeyi değil, gelişmelerin ana hatlarını yoğuran bu olayları çözümlemeyi" hedefliyordu.[12] Bu yüzden örneğin Bolşevik düşüncesinin gelişimini 1917'den önceki konuların tamamını ele alarak detaylarıyla araştırıyordu. Oysa bu anlayış 1917'den önce Rusya'da hemen hiçbir siyasi önem taşımıyordu çünkü ancak iktidara geldikten sonra kendi siyasetlerini uygulayabilmek adına bu düşünce tarzını yerleştirmek önem kazanmıştı. Öte yandan Carr, Bolşeviklere yenik düşen diğerlerini ya da İç Savaş'ın vahşi çatışmaları gibi devrim olaylarını akla getirmeyi ihmal ediyordu.

Dışişleri Bakanlığı'nda uzun dönem yüksek düzey memuriyette hizmet vermiş birinin gözünden yazan Carr için mühim olan devleti inşa süreci ve devlet politikasının nasıl şekillendiğiydi. Ve çoğu devlet memuru gibi o da devlet kaynaklı belgelere, resmî politikalara, kurumlara ve yazılı kanunlara fazlasıyla kıymet veriyordu. Carr'ın biyografi yazarı

11 Michael Ignatieff, *Isaiah Berlin: A Life* (Londra, 1998) özellikle böl. 13.

12 E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution* [*Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi*, 3 cilt, çev. Orhan Suda, Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 1989-2004], Cilt I (Londra, 1950) s. 5-6

Jonathan Haslam'ın belirttiği gibi diplomatlık deneyimi yüzünden "her durumda olası birçok farklı sonuç doğabileceğine dair sezgisi körelmişti. İyi veya kötü bir olay gerçekleştiğinde diplomat bunu özümser ve harekete geçerdi." Bu durum "yönetilenlerden çok yönetenlerle özdeşliğinin altını çiziyordu... *Tarih*'i yazarken Carr, bilinçdışı da olsa Britanya yönetici sınıfıyla önceki özdeşliğinin yerine Sovyet Rusya'daki yönetici kastı geçirmişti."[13]

Berlin bu yöntemi kökten sakıncalı buluyordu. Kitap eleştirisinde Carr'ın "tarihi değişmez kuralların idaresi altındaki olaylar dizisi olarak değerlendirmesinden" yakınıyordu. "Bir zamanlar üzerine büyük umutların ve korkuların beslendiği gerçekleşememiş olasılıklara hatta verilen kurbanlara ve kayıplara arka planda hiç değinmeyen Carr, tarihçinin görevini kuralları ve nasıl işlediklerini ortaya çıkarmaktan ibaret sayıyor' gibiydi. Bu yüzden Carr'ı suçluyordu.

> Carr, tarihi kazananların gözüyle görüyor; kaybedenler ona göre kendilerini tanıklık bile edemeyecek hallere düşürmüşler... Bay Carr'ın mevcut kitapları bu etkileyici açıkla başa çıkabilirlerse, en çok da Avrupa liberal geleneğinin derinlerinde gömülü duran tarih yazımında tarafsızlık ve nesnel gerçeklik ve hakkaniyet idealine doğru çağımızın en büyük mücadelelerinden birini başlatacaklardır.[14]

Dolayısıyla, Berlin'e göre Carr'ın tarih yaklaşımı nesnellikten çok uzaktı. Carr kendisinin bir önyargısı varsa bunun en doğru önyargı olduğuna inanıyor olabilirdi. Belli ki Berlin buna karşıydı.

Berlin 1953'te görüşlerini biraz daha geliştirerek Carr'a imalı saldırılarını sürdürdü. Biyografisini yazan Michael Ig-

---

13 Haslam, *The Vices of Integrity*, s.146.

14 Isaiah Berlin, *Sunday Times*'ta yer alan *Bolşevik Devrimi* eleştirisi, 10 Aralık 1950.

natieff, Berlin'in o yıl London School of Economics'te verdiği Auguste Comte derslerini, temel düşüncelerinin çarpıcı bir anlatımı diye yorumlamıştır. Daha sonra genişletilmiş hali *Historical Inevitability* başlığıyla yayımlanan bu dersteki konuşmasında Berlin'in bahsine göre insanlar ahlâki tercih kapasiteleriyle benzersizdiler. Bu kapasite, Berlin'in hatalı kanısına göre Carr gibi tarihçilerin insan davranışlarını belirlediğini düşündükleri dış etkenlerden kişileri nispeten bağımsız kılıyordu. Elbette Berlin bu etkenlerin her durumda her bir bireyin manevra alanını kısıtladığını kabul ediyordu. Manevra alanının maksadını belirlemek, bireylerin sonuçta seçmiş oldukları eylemlere olası alternatif yolları tespit etmek ve davranışlarını buna göre yargılamak tarihçinin işiydi. Carr'ın yaptığı gibi geçmişte olanların kaçınılmazlığında ısrar etmek, şu anki eylemlerimiz lehine ahlâki sorumluluktan vazgeçmek demekti.[15]

Carr böyle bir tenkidi direnmeden kabul edecek biri değildi. *TLS*'de yer alan bir yazısında "tarihçi sıfatıyla, bir tarihçinin en belirli işlevinin yargılamak değil açıklamak" olduğunu vurguluyordu. Berlin'in bile kabul ettiği üzere tarihçiler her zaman geçmişte bir anlam ve bir model aramışlardı.

> Vakanüvis birbirini takip eden olaylardan bahsetmekle yetinir; tarihçiyi ayırt eden ise bir olayın diğerine yol açtığını ortaya koymasıdır. İkincisi tarihsel olaylar, ister "büyük adamlara" ister sıradan insanlara ait ama şüphesiz bireysel kararlarla başlatılırken, tarihçinin bireysel kararların arkasına geçerek kişilerin bu karar ve eylemlerinin nedenlerini araştırması ve bireysel davranışı açıklayacak "etken" ve "kuvvetleri" açıklaması gerekir. Üçüncüsü, tarih kendi-

15 Ignatieff, *Isaiah Berlin*, s. 205-6; Isaiah Berlin, *Historical Inevitability* (Londra, 1954) Isaiah Berlin içinde yeniden basım, *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays*, ed. Henry Hardy ve Roger Housheer (Londra, 1997) s. 119-90, burada s. 189; Haslam, *The Vices of Integrity*, s. 197-8.

ni asla tekrar etmez ama belli bazı devamlılıklar arz eder ve gelecekteki eylemlere rehberlik edebilecek bazı genellemeler yapmaya elverişlidir.[16]

Tarih Nedir?'in sayfalarında Carr'ın Berlin'in görüşüne karşı hamlesinin arkasında bu tartışmalar yatıyordu.

Cambridgeli büyük tarihçi G. M. Trevelyan'ın başarılı eseri *English Social History*'nin gelirleri ve hatırı sayılır şahsi servetiyle kurulmuş Trevelyan Fonu'nun yöneticileri Carr'dan, A. L. Rowse'un verdiği ilk konferansların ardından Trevelyan'ın 1961 konferanslarının ikinci kısmına devam etmesini istediklerinde, Cambridge Tarih Okulu dışından ama okulla geçmiş ve güncel bağlar kurmaktan hoşlanan bir Trevelyan hocası vasıtasıyla bir gelenek oturtmak niyetindeydiler. Carr tam aradıkları adamdı: Cambridge Tarih Fakültesi'nde hiçbir zaman bulunmamışsa da Cambridge mezunuydu ve Trinity College akademi üyesiydi. Üstelik pek yakında Yaşam Boyu akademi üyesi unvanına sahip olacaktı. Cambridge'in dolambaçlı yolları hesaba katıldığında özerk bir üniversitenin üyesiydi ama Cambridge çalışanı değildi. Araştırma öğrencilerine danışmanlık yapabilirdi, yaptı da. Lisans öğrencilerine danışmanlık yapmakla görevlendirilmişti ama Tarih Fakültesi'nin normal ders veren kadrosu içine girmedi. Hepsinden ötesi, neredeyse yetmişinde Trevelyan Konferansları'nı verdiği sırada emeklilik yaşını çoktan geçmişti.

Trevelyan Fonu Yöneticileri Carr'dan konferans vermesini istediklerinde, o sırada müfredatın hâlâ erken Ortaçağ'dan itibaren İngiliz tarihine yoğunlaştığı Tarih Fakültesi'nde işlenmeyen bir konu olduğundan Sovyet Rusya'dan bahsetmesini umuyorlardı. Fakat Carr'ın düşüncesi başkaydı. Stalin ve Troçki'nin biyografi yazarı arkadaşı Isaac Deuts-

16 E. H. Carr, "History and Morals", *TLS*, 17 Aralık 1954.

cher'e Mart 1960'ta şöyle yazıyordu: "Uzun zamandır genel anlamda tarih üzerine kapsamlı bir ders vermek, hepsinden öte Popper ve Isaiah Berlin gibilerinin tarih hakkındaki aptalca sözlerine yanıt vermek için fırsat kolluyordum"[17] *Tarih Nedir?*'de dediğini, hatta fazlasını yaptı. 10 Eylül-11 Ekim 1959 tarihleri arasında Londra'dan San Francisco'ya yaptığı bir deniz yolculuğunda konuşmasını kaleme aldı ve 27 Eylül 1960'ta başlayarak bir yıl sonra yazdıklarını tekrar temize çekti. Ocak-Mart 1961 tarihlerinde konuşmalar haftadan haftaya devam etti, BBC radyosunda tekrarlandı ve BBC'nin haftalık dergisi *The Listener*'da kısaltılmış haliyle yayımlandı. Muhtemelen Trevelyan Konferansları'nın gelmiş geçmiş her tür halinden daha geniş kapsamda kamuya ulaştı.[18]

Pek çok medya bağlantısı bulunan bir gazeteci olarak Carr'ın BBC'ye gecikmesiz erişme imkânı vardı. BBC'nin mümkün olan en geniş erişimi sağlaması maksadıyla, gazetelere yazdığı yıllar boyunca ustalıkla mükemmelleştirdiği bütün kabiliyetini kullanarak konuşmalarını gazeteci üslubuyla yazdı. Daha en başından Cambridge'deki Mill Lane dersinde toplananlardan daha geniş bir dinleyiciye hitap edildiği anlaşılıyor. Carr, Isaiah Berlin ismini sadece ikisi arasında geçen tartışmadan ötürü değil, aynı zamanda dinleyicinin bu isme aşina olacağını düşündüğünden gündeme getiriyordu. Her ikisi de kendi zamanlarının entelektüel dünyasında iyi tanınan kişilerdi. İkisi de, henüz televizyonun baskın çıkmadığı ve bazıları itiraz etse de sofistike tezlerin ve fikirlerin iletilip tartışılmasına daha çok yakışan 1950'lerin en popüler yayın organı radyoda sık sık program yapıyorlardı. 1960'ların başlarında İngiltere'deki entelektüel ortam hâlâ fazla erişilmezdi. Nüfusun ancak çok kü-

17 Carr'dan Deutscher'e, 29 Mart 1960, Haslam'dan alıntı, *The Vices of Integrity*, s. 188.

18 Haslam, *The Vices of Integrity*, s. 189-92.

çük bir kesimi üniversite öğrenimi görmüştü. Tarih uzmanı hâlâ o kadar azdı ki pek çok tarihçi birbirini şahsen tanıyordu. *The Times*, BBC Radyo 3 ve *TLS* dahil medyadaki entelektüel tartışmalar hâlâ seçilmiş bir grup tanınmış kişinin hâkimiyetindeydi. Bu gruba Berlin ve Carr da dahildi. Dışarıdan bir gözlemci "İngiliz entelektüel kesiminin küçüklüğünden, en iyi kalite (aslında, tartışma malzemesini sağlayan) gazete ve dergilerde kendilerine bol bol yer bulabildiklerinden [ve] İngiliz entelektüel hayatına pek fazla tutarlılık getiremeyip kamusal tartışma alanına belli bir yön veren İngiliz akademisyenlerin fazlasıyla bireysel ve kavgacı yapılarından" söz etmiştir.[19]

Dolayısıyla Carr'ın konuşmaları *The Listener*'da yayınlanınca, derginin okur mektupları köşesinde kaçınılmaz yorumlar yükselmeye başladı. Özellikle Isaiah Berlin Cambridgeli arkadaşı tarafından kendisine atılan okları cevaplamakta gecikmedi. Berlin kendisinin bu konuşmalarda yanlış ifade edildiğini savunuyordu. O, determinizmin hatalı olduğunu söylememiş, sadece insanın yaptıkları adına dış etkenleri sorumlu tutmanın mantıksızlığını dile getirmişti. İnsanın eylemlerinin nedenlerini araştırmanın yanlış olduğunu da söylememişti ki Carr bu konuya değinerek konuşmalarında onu karikatürleştiriyordu.[20] Carr, *Historical Inevitability*'den alıntılarla cevap verdi. Berlin determinizmin bireysel sorumlulukla bağdaşmadığını düşünüyorsa determinizmin yanlışlığına inanıyor olmalıydı. Şayet Berlin övgü toplamamayı ya da geçmişteki şahısları suçlamamayı yanlış buluyorsa o halde onları ahlâken yargılamakta bir kusur görmüyor demekti.[21]

---

19 Ved Mehta, *Fly and the Fly-Bottle. Encounters with British Intellectuals* (Londra, 1963), s.93-4.

20 Isaiah Berlin, *The Listener*, okur mektupları köşesi, 18 Mayıs 1961.

21 E. H. Carr, *The Listener*, mektup, 1 Haziran 1961.

Berlin Carr'a yanlış ifade edildiği suçlamasıyla karşılık verdi. Aynı zamanda, determinizm tartışmalarının inandırıcılıktan uzaklığına dair görüşlerini yineledi:

> Bireysel (ya da aslında her tür) eylemlerin bütünüyle zaman içinde gerçekleşen saptanabilir nedenlerle belirlendiği yönündeki deterministi önerme, bireysel sorumluluk inancıyla bağdaşmıyor... Insanın, hem de çoğunlukla kendi tercihi dışındaki koşullar çerçevesinde,[22] bireysel eylem özgürlüğünün kısıtlı olduğunu reddetmek için bir neden göremiyorum.

Bu son cümle bir ölçüde iki tarihçinin de 1930'lardaki biyografi çalışmalarının öznesi Karl Marx'ın meşhur bir sözüne gönderme sayılırdı.[23] Aslında Berlin *Historical Inevitability*'de söylediklerinden fazla bir şey söylemiyordu. Carr bu noktada Berlin'i yanlış ifade ettiği konusunda kendisini haklı çıkarmakta zorlandı ve arkadaşına 27 Haziran 1961'de yazdığı özel bir mektupta, muhtemelen *Sovyet Rusya Tarihi*'ne Soğuk Savaş cengâverleri tarafından yöneltilen saldırılar yüzünden kaba determinizm suçlamalarına karşı aşırı hassasiyet gösterdiğini, "durumu abartmış olabileceğini" kabul etmek zorunda kaldı. Yine de, Berlin'in iddiasının determinizmin geçerliliğini reddetme ve tarihte ahlâki yargı zorunluluğunu dayatma eğilimi taşıdığında ısrar ediyordu.[24] Berlin verdiği yanıtta kendisinin sadece tarihçinin ahlâki yargı taşımasının hoş görülebileceğini kabul ettiğini, bunun

---

22 Isaiah Berlin, *The Listener*, mektup, 15 Haziran 1961.

23 Isaiah Berlin, *Karl Marx: His Life and Environment*(Londra,1939); E. H. Carr, *Karl Marx: A Study in Fanaticism* [*Karl Marx*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İletişim Yayınları, 2010.] (Londra, 1934)

24 Carr'dan Berlin'e, 27 Haziran 1961, University of Birmingham Kütüphanesi özel koleksiyonu, kutu 11. Bu Giriş bölümünde Carr'ın kişisel yazışmalarıyla ilgili tüm referanslar aksi belirtilmedikçe bu dosyadaki belgelere dayanmaktadır.

bir görev olduğunu iddia etmediğini söyledi.[25] İki adamın karşılıklı mevzileri birbirine yaklaşır gibiydi.

Ancak Berlin Carr'a saldırınaktan vazgeçmedi. 3 Temmuz 1961 tarihli bir başka özel mektupta çoğu tarihçinin aslında ahlâki yargıya bağlı olduklarını iddia ediyordu. Carr'ın Lenin anlatısından alıntı yapıyordu. Carr şüphesiz ahlâki onay vererek ilerici bir Lenin karakteri çizerken, diğer kişileri tam aksi duygularla gerici diye tanımlıyordu. Carr'dan *Tarih Nedir?*'de Berlin'e ait olduğunu iddia ettiği bazı görüşlerin aslında Berlin'e ait olmadığına ikna olduğunu, konuşmaları kitap haline getirdiğinde belirtmesini rica etti. Fakat Carr yayın hazırlıklarının müdahale edilemeyecek kadar ilerlediğini ileri sürerek teklifi reddetti.[26] Bu da aralarındaki husumetin daha ileri boyutta sürmesine yol açtı.

III

5 Ocak 1962'de Berlin *New Statesman* dergisi için *Tarih Nedir?*'e bir eleştiri yazdı. Burada Carr'ın onun görüşlerini yanlış ifadelendirdiği tartışmalarını bir kenara bırakıp Carr'ın bazı temel tezlerine daha genel saldırıya girişti. Carr teorinin geçmişi izah etmekte kullanılması gerektiğini, tarihteki aktörlerin bilinçli niyet ve emellerini tasvir etmenin yaptıklarını açıklamaya yetmeyeceğini savunuyordu. Fakat elbette Lenin'in bilinçli niyet ve emelleri Bolşevik Devrimini gerçekleştiren önemli etkenlerden biri değil miydi, diye soruyordu Berlin. Stalin Lenin'den önce ölseydi Sovyet tarihinin akışı şüphesiz farklı seyretmeyecek miydi?[27] Aynı doğrultuda *TLS*'de yer alan Isaac Deutscher'in *Tarih Nedir?* eleştirisinde

25 Isaiah Berlin, *The Listener*, 15 Haziran 1961 tarihli mektup.

26 Berlin'den Carr'a, 3 Temmuz 1961 ve Carr'dan Berlin'e 18 Temmuz 1961, her ikisi de Haslam, *The Vices of Integrity*'den alınmıştır.

27 Berlin, "Mr. Carr's Big Battalions", *New Statesman*, 5 Ocak 1962, s. 15-16.

soru şöyleydi: [Carr'ın dediği gibi] şayet "rastlantı" [*accident*] olayların akışını değiştiriyor ama tarihçinin "önemli nedenler hiyerarşisini" değiştirmiyorsa o hiyerarşide bir yanlışlık yok mudur?[28] Zaman içerisinde Carr bu tartışmada bir yanlış olduğu sonucuna vardı. 1963'te Deutscher'e, "'rastlantı' sözcüğü talihsiz bir ifadedir" diye yazıyordu:

> Lenin'in ölümü kelimenin tam anlamıyla rastlantı değildir. Şüphesiz kesin nedenleri vardır. Ancak bunlar tarihsel değil tıbbi çalışmanın konusu sayılır. Fakat bana göre bu nedenler, ilgisiz hallerde bile tarihin akışını değiştirmemişlerdir. Uzun vadede her şeyin aynı kalacağını iddia ediyorsanız bile, önem teşkil eden bir kısa vade vardır ki çok sayıda insan için çok büyük fark yaratmıştır... Elbette, eğer tarih birbiriyle ilgisiz 'rastlantıların' birbirini takip etmesinden başka bir şey değilse, ciddi bir araştırma alanı dahi olamaz. Ama aslında, tarihin düzeni zaman zaman ilgisiz etkenlerle bölünmüş ya da alt üst edilmişse de ciddi bir çalışma konusu olmaya kâfi bir düzen içindedir.[29]

Daha sonra *New Left Review* editörlerinden Perry Anderson'la *Sovyet Rusya Tarihi*'ni tamamlayışı üzerine yaptığı görüşmede Carr bu konudaki görüşlerini daha da ileri taşıdı. Hayatta kalsa, Lenin'in de Sovyet Rusya'yı apar topar sanayileşme ve kolektifleşme yoluna sokacağı üzerinde durdu. Ama tarih yazımını asla Stalin gibi tahrif etmez, baskıcı Stalin'in aksine o "baskıyı azaltıp hafifletmeye" çabalardı. Bu Lenin'e fazla iyimser bir bakış sayılabilir. Burada asıl söylenmek istenen, Carr hâlâ gelişimin tümü ele alındığında çok az etki taşıdığını iddia etse de kişiliğin işlerin gidişatında önem taşıdığıdır.[30]

---

28 "Between Past and Future", *TLS*, 17 Kasım 1961, s. 813-14. Deutscher'in eleştirmen kimliği için bkz. Haslam, *The Vices of Integrity*, s. 204-5

29 Carr'dan Isaac Deutscher'e, 17 Aralık 1963.

30 E.H. Carr, *From Napoleon to Stalin* (Londra, 1980) s. 262-3.

Carr'ın nedensellik açıklaması başka açılardan da yetersizdi. Tarih felsefesi üzerine çok başvurulan bir metnin yazarı olan W. H. Walsh'ın dediği gibi: "nedensellik üzerine bütün tartışması... tarihte nedenler aramanın pratik mi yoksa teorik mi olduğu sorusunu sormaması yüzünden bozuluyordu."[31] Böyle olması kaçınılmazdı çünkü Carr'ın entelektüel oluşum süreci akademinin fildişi kulelerinde değil, diplomatik hizmetlerde ve Dışişleri Bakanlığı'nda pratik sahada geçmişti. Burada siyasete katkıda bulunmadığı takdirde hiçbir şey doğrudan ilgi görmezdi. Carr tarihin öncelikle siyasete rehberlik etmeye yaradığı varsayımından kendisini kurtaramıyordu. A.J. P. Taylor ise şöyle diyordu, "nereden geldiğim bilgisi bana niçin nereye gideceğimi söylesin?"[32] Askerlik hizmeti sorası çağdaş tarih çalışmanın önemine inanmaya başlayan Ortaçağ tarihçisi Geoffrey Barraclough aynı temel konuyu biraz da genişletti:

> Korkarım Sayın Carr bazen sanki tarihin toplumsal bir ihtiyacı gidermek üzere var olduğu doktrinine yakın duruyor. Bu doğruysa, tarih ile miti birbirine karıştırıyor demektir. Toplumun aradığı –ve çoğu zaman da bulduğu– tarih değil, bugün bütün toplumu bir arada tutan mittir. Özellikle Sayın Carr'ın ısrar ettiği gibi tarihin rasyonel olmasından değil, esasen kişisel ve anti-sosyal olmasından kaynaklanır bu.[33]

Barraclough'un sözlerinin hatırlattığı çok tutulan bir görüşe göre tarihçinin işlevi mitleri yaratmak değil, sona erdirmekti.

Tarih Nedir?'de Carr'ın tarihçinin ilgileneceği nedenlerin yalnızca gelecek için bir siyaset formüle etmeye yarayacak ne-

31 W. H. Walsh, *English Historical Review* içinde, Temmuz 1964 (Carr belgeleri kutu 28 ilişiğinde), ayrıca bkz. *An Introduction to Philosophy of History* (3. baskı, Londra, 1967)

32 A. J. P. Taylor, "Moving with the Times", *The Observer*, 22 Ekim 1961.

33 Geoffrey Barraclough: "Historical pessimism", *Guardian*, 20 Ekim 1961.

denler olması gerektiği savı kitabın zayıf noktasıdır. Tarihçiler nedenleri geçmişi açıklamak için araştırırlar. Carr böyle bir açıklama için daha büyük nedenlerin ve koşulların gerektiğini söylemekte haklıysa da, geleceğe ışık tutmayacak büyük ya da değil herhangi bir nedenin görmezden gelinebileceği önermesinin akla dayalı bir açıklaması yoktur: bu kesinlikle siyaset uğruna tarihin manipüle edilmesidir ki kendisi de sonradan Stalin ve takipçilerini aynı nedenle kınamıştır.[34]

Modern zamanların en çok felaket getirmiş uluslararası antlaşmalarından 1919 Barış Anlaşması görüşmelerine katılan Carr, belki de insanların tarihten hep yanlış ders çıkardıklarını fark etmişti. Tarih, gelecekteki gelişmeleri ve olayları öngörmekte son derece yetersizdi. Tarihin öngörme gücü fikrini karşıtlarından kurtarmaya çalışırken Carr tarihsel yasaları tarihsel genellemelerle karıştırıyordu. Bilimsel yasalar sadece birkaç istisna taşıyan bir model bulunduğunu iddia etmez: kesinlikle ve bir kaçınılmazlık önermesiyle tahminde bulunur. Böylece örneğin iki belli kimyasal bir kaba konulduğunda her zaman ve kaçınılmaz olarak belli bir biçimde tepki vereceklerdir. Tarihçiler ancak genelleme yapabilir ve tarihsel kanıtlarla mantıklı bir uyum gösteren modeller bulmaya çalışabilirler ama bu genellemeleri ve modelleri geleceği öngörmekte kullanamazlar, çünkü her zaman istisnalar bulunacaktır. Ayrıca genelleme genişledikçe istisnalar da çoğalır. Tıpkı Max Weber'in Protestanlıkla kapitalizmin yükselişi arasında kurduğu meşhur bağlantıdaki gibi tarihçilerin hipotezlere başvurduğunu Carr da kabul etmiştir ama hipotezleri tarihsel kanıtlarla boy ölçüştürürken bütünüyle doğrulanmalarını zaten hiç beklemezler. Bu yüzden hipotezler yasa haline gelemez.

Yazma ve araştırma süreci Carr'a göre hipotezle kanıt arasındaki sürekli etkileşimin bir parçasıydı. Araştırma ve yaz-

34 *Tarih Nedir?*, s. 100-2.

ma sürecini sıralı değil ama daha çok eşzamanlı görmesi bir ölçüde kendi kişisel alışkınlıklarının yansımasıydı. Genellikle odasında etrafında küçük notlar ve kâğıtlar birikmiş bir sandalyede düşüncelerini birbirine ekleyip yazıya döker halde otururken hatırlanır.[35] Bunun nasıl bir düzensizlik anlamına geldiği hakkında fikir edinmek istenirse Birmingham Üniversitesi Carr belgeleri arasında, *Tarih Nedir?*'in hiç tamamlanamamış ikinci baskısı için tutulmuş not dosyalarına şöyle bir göz atılabilir. Bunlar belli bir düzeni olmayan gelişigüzel karalanmış çeşitli ebatta kâğıtlardan ibarettir. Bilgisayar çağında gayet ilkel bir durum. Ya da mesela her bir paragrafı kelimesi kelimesine kâğıda dökmeye hazır ve bir daha değiştirmeye gerek duyulmayacak hale getirene kadar odasında bir ileri bir geri dolanarak kafasında düzenleyen büyük tarihçi Edward Gibbon'ın düzenli çalışma alışkanlığıyla da pek bir benzerlik taşımaz. Yine de o kadar da olağandışı değildir. Seçkin tarihçilerden Sir Llewellyn Woodward Carr'a şöyle yazmıştır:

> Ben de her zaman bir konu hakkında asgari gerekli –sizin baş kaynak dediğiniz– bir konuyu okur okumaz yazmaya kalkar ve yine hemen her zaman düzenli bir planım ya da tamamlanmış notlarım olmadan ortasından ya da sonundan başlardım. Cehaletimden kendi adıma bundan utanır ve sıfatını hak eden başka hiçbir tarihçinin benim gibi sürekli taslaklarda ilave ve değişiklik yaparak ve okudukça fikrini değiştirerek çalışmadığını sanırdım. Sizin gibi saygın bir tarihçinin de benim gibi çalıştığını görmek büyük mutluluk.[36]

İki tarihçi de yazma alışkanlıklarında çoğunluğa göre muhtemelen daha düzensiz oldukları halde Carr'ın tarif et-

35 John Carr, "Foreword", Cox (ed.), *E. H. Carr*, s. lx.

36 Woodward'dan Carr'a, 9 Mayıs 1961.

tiği, en azından kütüphane ve arşivlerdeki ilk keşif aşaması geçtikten sonra sürekli bir etkileşim süreci yaratan araştırma ve yazma, herhalde çoğu tarihçinin benimseyeceği ve tavsiye ettiği bir genel prensiptir.

IV

Berlin'in Carr'ın nedensellik kavramına ve tarihsel bağlamın önemini vurgulamasına getirdiği eleştiri Carr'la uyuşmazlığının belki de en önemli tarafına, yani Carr'ın nesnellik kavramına varmıştı. Berlin'e göre nesnellik tarihçinin yönteminde bulunabilirdi, tarihçinin yorumuyla ilgili bir mesele değildi. Nesnel yöntemler, "sonuçlarını tek bir gözlemcinin değil pek çok gözlemcinin kontrol edip etmediğiyle, öne sürülen savın mantığının kendi içinde tutarlı olup olmadığıyla, kendi uzmanlık iddiaları kendiliklerinden ampirik olarak sınanabilecek kişiler tarafından yeterince kabul görüp görmedikleriyle" sınanabilirdi. Bu kriterlere göre, diye devam ediyordu, liberal muhafazakâr Fransız tarihçi Halévy ve Bolşeviklerden çok devrik Çarlık rejimine sempati duyan onun Rus benzeri Klyuchevsky nesnel iken, Amerikan ilericisi Beard ve Sovyet tarihçi Pokrovsky değişim güçleriyle özdeşleşmelerine karşın nesnel değildiler. Yine de Carr ilericiliği nesnellikle bir tutuyordu. "Geçmişe dair, genel görüşü tümüyle mevcut durumuna bağlı tarihçilerden daha derin ve daha kalıcı bir içgörü edinecek biçimde bakışını geleceğe çevirebilen kişi" Carr'ın nesnel tarihçi tanımına uyuyordu.[37] Fakat bir eleştirmenin belirttiği gibi:

> Gelecek geçmiş olduktan sonra, şu tarihçinin mi yoksa bu tarihçinin mi geleceği iliklerinde hissettiği konusuna, şimdi ve burada tarihçinin çağdaşlarının hükmettiğinden mut-

37 *What is History?*, s. 117.

laka daha doğru hükmedilemeyebilir. Meseleye gelecekte farklı zamanlarda soracak farklı soruları ve hizmet edecek farklı sonuçları olan farklı bilirkişiler tarafından farklı hüküm verilebilir.[38]

Daha basit ifade etmek gerekirse, tıpkı Carr'ın Sovyet usulü planlı ekonomiye göre düzenlenmiş ve şüphesiz sosyal demokrat bir yönde değişen kendi gelecek görüşünün de kanıtladığı gibi, tarihçinin geleceğe bakışının olaylarla değişmesi gayet mümkündü. Carr komünizmin çöküşünü ve Sovyet Rusya'nın sonunu tasavvur edemezdi ve etmedi de. Oysa bunlar yarı Marksist bir gelecek görüşüyle uyumlu geçmiş analiziyle, nesnelliğe bakışını değiştiren olaylardı.

Berlin'e göre Carr'ın nesnellik kavramında ve ilerleme tanımında bir noksan daha vardı. Carr'a kalırsa, diyordu, "gerçekleşen her şey gerçekleştiği için iyidir – sadece idrak edildikleri için geçtiğimiz safhaların doğru hedefler olduklarını biliriz." İlerlemeyi, "aslında iktidardakiler her kimse, onlar başaracaktır." Carr her zaman büyük orduların yanındaydı.[39] Bu konu özellikle o sıralar Oxford Üniversitesi Modern Tarih kürsü profesörü H.R. Trevor-Roper gibi başka eleştirmenlerce de ele alınmıştı. Trevor-Roper, Carr'ı şöyle itham ediyordu:

> "nesnellik" kelimenin şimdiye kadar bilinen manasıyla "nesnel" olmak –yani bağlantısız, yansız, adil olmak– demek değil, ancak tam tersine kazanacak tarafa, büyük ordulara bağlanmak demektir... *Sovyet Rusya Tarihi*'nin en belirgin özelliği nedir? Yazarın kazanan tarafla tereddütsüz özdeşleşmesi, karşıtların, kurbanların ve zafer konvoyuna katılmayanların amansızca azledilmesidir. "Olabilirdi-ciler", ayrılıkçılar, rakipler, Lenin'i eleştirenler değersizleştirilmiş,

38 J. D. Ledge (Monash University), Carr belgelerine dair eleştiri yazısından.

39 Isaiah Berlin, "Mr. Carr's Big Battalions".

yanlış ata oynadıkları için adaleti, işitilmeyi ya da konuşulmayı hak etmemişlerdir. Tarih onları haksız çıkarmıştır ve tarihçinin en önemli görevi tarihten yana tavır koymaktır. Tarihin politikacılar kadar eksik bulduğu kişiler gerçeğin tanığı olarak suçlanmak için bile olsa dinlenmeyebilirler. Onların inandıkları, gördükleri, söyledikleri önemsiz sayılarak görmezden gelinir, sesleri susturulur ve saygısızca susturulur. Kilise bağnazlığının en beter çağlarından bu yana hiçbir tarihçi kanıtlara böyle dogmatik bir insafsızlıkla yaklaşmamıştır. O çağlarda bile hiçbir tarihçi böyle bir dogmatizmi tarihsel teori haline getirmemiştir.

Carr'ın "kaba başarı hayranlığı" Trevor-Roper'ın belirttiğine göre 1930'larda Hitler Almanyası'nın bastırılmasından yanayken de gayet açıktır. Şimdi aynı duyguyu Stalin Rusyası'na yönlendirmiştir.[40]

Trevor-Roper'ın hamlesi *Tarih Nedir?*'de çeşitli çevrelerden gelen saldırılardan çok daha ileri gidiyordu. Bir yorumcunun da belirttiği gibi, "tarihçinin hatalarını bir bir sıralama becerisi vardı" ama bunu "zerre kadar sempati duymadan" yapıyordu. "Onu okuduktan sonra insan bu kitapların neden yazıldığını, nasıl ciddiye alındığını merak edebilirdi." Onun yaptığı eleştiri "kavrayışımızı geliştirmeye" yaramıyordu; sadece "bir yıkım aracıydı."[41] Yine de aşırı polemikçi üslubuna rağmen, Trevor-Roper önemli bir konuyu gündeme taşımıştı. Diğer eleştirmenler, hatta aslında siyasetin sol kanadında yer alanlar bile, Carr'ın "olmuş olanın tarihsel anlamda doğru olduğunu benimsediği" değerlendirmesinde bulundular.[42] A. J. P. Taylor'ın da değindiği gibi, değişim mutlaka ilerleme demek değildi:

---

40 H. R. Trevor-Roper, "E. H. Carr's Success Story", *Encounter*, Mayıs 1962, s. 60-77, özellikle s. 75-6.

41 Mehta, *Fly and the Fly-Bottle*, s. 117.

42 April Carter, "What is History?", *Peace News* içinde, 8 Aralık 1961'de s. 8.

> Stalin'in toprak ağalarını [*kulaks*] ortadan kaldırması olanlara yol açtığı, yani Sovyet Rusya'nın şimdiki gücüne yaradığı için haklı gösterilmiştir. (Sayın Carr öyle söylemese de, benzer bir biçimde Hitler'in Yahudileri ortadan kaldırması bugün Almanya bir dünya gücü haline gelemediği için haklı çıkarılmamıştır)... Bir şeyin gerçekleşmiş olması onu nasıl haklı ya da haksız konuma getirebilir?[43]

Bu eleştirilerde çok daha fazlası vardı. Taylor, Carr'ın ahlâki yargıyı tarihten titizlikle ayrı tutmasını onun güçlüden, tarihin kazananlarından ve ilerleme adına başkalarının hakkını yiyenlerden yana olmasıyla açıklıyordu. Carr'ın ilk çalışmalarının, hayatının büyük kısmını sürgünde geçiren Rus popülist Herzen ya da Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki devrimci serüvenleriyle sürekli başarısızlık ve rezillik içinde yaşayan anarşist Bakunin gibi tarihin en görkemli kaybedenlerine adanmış olduğu düşünülürse bu tespit biraz ironik sayılırdı. 1960'ların başında ABD ile zenginlik ve güçte boy ölçüşen Sovyetler Birliği Nazi Almanyası gibi çökseydi ne olacaktı? Rus toprak ağalarının ortadan kaldırılması birdenbire ahlâken haksız mı görülecekti?

Carr bütün bu eleştirileri fazla kaale almadı. Bir söyleşide Trevor-Roper'in "kendisine az bile yaptığı" için "aşağılandığını hissettiğini" dile getirdi. Can sıkıcıydı çünkü "kötü bir polemikti". Ne Trevor-Roper'ın ne de Berlin'in herhangi bir gelecek görüşü vardı. Her ikisi de yüzlerini geçmişteki bir Altın Çağ'a dönmüştü. Gerçi Trevor-Roper "bu konuda bile kendisini açığa vurmaya yetecek kadar yazmadığı için" onun yerini saptamak zordu.[44] Carr iyi tarihçilerin kendi devirlerinin kısıtlamaları içinden sadece hayali bir geleceğe yö-

---

43 Taylor, "Moving with the Times". Toprak ağaları [*kulaks*] zengin köylülerdi. 1930'larda Stalin'in tarımı kolektifleştirmesine karşı çıktıkları için topluca sürgün edildiler, hapse atıldılar ve Sovyet Rejimi tarafından öldürüldüler.

44 Mehta, *Fly and the Fly-Bottle*, s. 156-61.

nelerek değil, ama ayrıca, belki de daha makul bir şekilde, kendi önyargılarının doğasını ve ölçüsünü ayırt ederek yükselebileceğine inanıyordu. Bu önermenin bir anlamı vardı. Şüphesiz tarihçiler kendi siyasi ve entelektüel çıkış noktalarının bilinciyle daha iyi tarih yazacaklardır. Ama Carr tarihçilerin kendi zamanlarının etkisinden kaçamayacaklarını düşünüyordu. Kendi savına ciddi bir tezat demekti bu. A. J. P. Taylor'ın dediği gibi:

> Her devrin hak ettiği tarihçiyi bulduğu genel prensibi pratikte işlemez ya da bir prensip bile olamayacak kadar gelişigüzel işler. Eğitimli sınıflar geleceğe ve kendilerine inançlarını yitirdiklerinde, günümüz İngilteresi şüphesiz Sayın Carr'ın söylediği gibi muhafazakâr tarihçilere layık olacaktır... Öyleyse bu gözü açık çağa nasıl olup da Sayın Carr ya da hatta ben layık oluyoruz?[45]

Carr bu soruya cevap vermekte güçlük çekmedi. "Aile ortamı, okul ve üniversite gibi kişisel etkenler sebebiyle aynı toplum içinden farklı türde tarihçiler, farklı renklerde fikir sahibi kişiler çıkabilir," derken kişisel özellikleri değil, genel eğilimleri açıklamaya çalışıyordu.[46]

Diğer eleştiriler, *Tarih Nedir?*'deki tarihin öznelliği iddiasının, neredeyse kusur derecesinde nesnel ve ampirik *Sovyet Rusya Tarihi*'nin içeriği ve tarzıyla çeliştiği yönündeydi.[47] Aslında, Carr'ın biyografi yazarı Jonathan Haslam, onun "öznenin doğasına dair düşünceleriyle mesleğini icra etme tavrı arasındaki ilginç farka" değinmiştir. Carr'ın kendisi, kendi tarih anlayışının –*Sovyet Rusya Tarihi*'nde hemen hiç dikkat göstermediği– kaybedenlere yer vermediği eleştirisini yanıtlarken böyle bir ayrımın varlığını neredeyse kabul et-

45 A. J. P. Taylor, "Moving with the Times".

46 Mehta, *Fly and the Fly-Bottle*, s. 158.

47 "Between Past and Future".

mişti. "Bu benim tarihimin yanlışıdır, tarih teorimin değil," diyordu.[48] Ancak bu ayrım pek çok açıdan içerikten çok tarz meselesiydi. Radyoda ve *The Listener*'da yayınlanmaya uygun bir titizlikte hazırlanışından anlaşılacağı gibi *Tarih Nedir?* öncelikle gazeteci Carr'ın eseridir. Geniş hacimli *Sovyet Rusya Tarihi*'nin tam aksine bu denli okunulası ve eğlenceli olmasının nedeni aslında budur. Ancak hal böyleyken bile ayrıntılarındaki yoğun ampirizmine rağmen *Sovyet Rusya Tarihi* Isaiah Berlin'in en baştan aşırı önyargılı saydığı bir yapıda şekillenmişken, Carr *Tarih Nedir?*'de dizginsiz bir göreceliği savunmaz. Jonathan Haslam'ın belirttiği gibi, Soğuk Savaş'ın çözülmesi Carr'ın on yıl önce ya da daha eskiden *TLS*'deki makalelerine denk gelen daha savaşlı günlerdekine nazaran 1961'de geleneksel liberal tarihçinin "olguların kutsallığı" inanışında diretmekte pek fazla zorunluluk hissetmemesi demektir.[49] Fakat aslında en derinde, tarihçilerin kendi zamanlarının öznellikleri arasından yükselmesi gerektiğine hâlâ inanmaktadır. Bu inancı ifade ediş tarzı bazıları tarafından fazlasıyla öznel olmakla eleştirildiğinde bile.

Carr'ın, bütün tarihçilerin arşive girdiklerinde kendilerine göre bir çeşit kavramsal, entelektüel ve siyasi paket taşıdıkları ve kullandıkları kaynakların da kendi önyargılarını barındırdığı uyarısı günümüzde tarih mesleğinin düşünce donanımının temel bir parçasıysa da bu önerme tarih kurumunun onun zamanındaki en muhafazakâr üyelerini çileden çıkarmıştı. *Tarih Nedir?*'de ortaya koyduğu meseleleri çok az İngiliz tarihçi dikkate almıştı. Carr konferans verirken bile çok yaşlı bir adam olan G. M. Trevelyan bunlardan farklı değildi. Carr'a onun konuşmalarını evde haftada bir birisine okuttuğunu haber veren bir mektup yazmıştı. Bir dizi konferansın A.L. Rowse tarafından verildiğini unutmuş görünen

48 Mehta, *Fly and the Fly-Bottle*, s. 158; Haslam, *The Vices of Integrity*, s. 211.

49 Haslam, *The Vices of Integrity*, s. 194-6, Carr'dan alıntı, "Progress in History".

Trevelyan, Carr'a "benim adımla anılan bu konferanslara iyi bir çıkış yaptırdığın için" teşekkür ederim diyordu. Ayrıca, "altmış yetmiş yıl önce Hegel'in *Tarih Felsefesi*'ni okudum ve o denli zayıf buldum ki ondan sonra tarih teorisiyle değil sadece uygulamasıyla ilgilendim," diye ekliyordu.[50]

Cambridge Tarih Fakültesi'nde bu gibi görüşler yaygındı. Kendi adına Carr fakülteyi "pek seçkin bir tarih zümresi" saymıyordu.[51] *Tarih Nedir?*'de birkaç yıl önce kendisinin de görmezden geldiği Modern Tarih Kürsüsü başkanı Herbert Butterfield gibi kurumun önde gelen simalarından birini hedef almıştı. Zamanında, Butterfield'ın 1931'de yayınlanmış *The Whig Interpretation of History* adlı eseri önemli bir kitap sayılıyor ve lisans öğrencilerine okutuluyordu. Kitabın en önemli tarafı, tarihçilerin çağdaş inançlarının geçmişe dair yorumlarını şekillendirmesinden kaçınamamalarını sert bir dille eleştirmesiydi. Carr Butterfield'ın da sonraki çalışmalarında aynı tuzağa düştüğüne dikkat çekmişti. Fakat Cambridge Tarih Fakültesi'ne saldırısını daha da ileri götürdü. Fakültenin hiçbir zaman üyesi olmadığının altını çizen Carr, kendisine fakülte üyelerinin örneğin Rus ya da Çin tarihi hakkında ders vermediklerinin "söylendiğini" ifade etti. Lisans öğreniminde var olan Ortaçağ'dan günümüze İngiliz tarihi odaklı müfredatın genişletilmesi yönünde bir reform çağrısında bulundu.[52]

Bazı fakülte üyeleri bu çağrıyı sempatiyle karşıladı. Bu konuşmalar zorunlu İngiliz tarihinde ısrar edilmeden geniş bir seçenek imkânı sunulması, Avrupa dışı tarihe daha fazla yer verilmesi yönündeki reformda önemli bir hızlandırıcı oldu. Teklifi Carr'ın bizzat kendisi öne sürdü ama sert muhalefete

50 Trevelyan'dan Carr'a, 15 Aralık 1961.

51 Carr'dan Isaac Deutscher'e, 16 Kasım 1965, aktaran Haslam, *The Vices of Integrity*, s. 207.

52 *Tarih Nedir?* bkz. 2. Bölüm ve 6. Bölüm.

maruz kaldı. Fakülte değiştirilmiş halde önerileri kabul ettiğinde bile karşıtlar Senato'da oldukça güçlü bir artçı eylem başlatmayı başardılar. Ancak kalıplar kırılmıştı. Ortaçağ'dan günümüze zorunlu İngiliz tarihi, müfredata bir gereklilik olarak düşüldü ve kırk yıl kadar sonra sosyal tarih, Hint ve Afrika tarihleri, cinsiyet tarihi, kültür tarihi gibi konuları Cambridge'deki tarih lisans derslerinin vazgeçilmezleri arasına sokacak aşamalı yol açılmış oldu. Oxford'da da benzer hareketler yakındı ve Carr'ın çalışması orada Marksist tarihçi T. W. Mason gibi genç radikaller tarafından başlama atışı sayıldı. Mason *Tarih Nedir?*'in bir eleştirisini Oxford lisans müfredatında yer alan "İngiliz tarihindeki ağır tarih hatalarına" ateş püskürmek ve bir Tarih Reform Grubu kurmakta kullandı, ancak on yıl sonra halen var olan bu topluluk henüz anlamlı bir ilerleme kaydedememiştir.[53]

V

Cambridge müfredat reformu teklifi Senato'ya ulaşana kadar beş yıl geçmişti. Bundan kısa bir süre sonra Carr'ın fikirlerinin en baş karşıtlarından Tudor tarihçisi G. R. Elton 1967'de yayımlanan ve itirazlarını topluca dile getirdiği *The Practice of History* başlıklı çalışmasıyla sert bir cevap verdi. Yayıncısından da cesaret alan Elton, Carr'ın *Tarih Nedir?* kitabına, Avrupa dışı tarih taraftarlığına, tarihin bir amaç ve anlam taşıdığı iddiasına ve hepsinden öte onun "tarihçiyi tarihin yaratıcısı" yapan "aşırı bir rölativizme" yol açan "habis saçmalık" diye tanımladığı, tarihçilerin kendi fikir ve önyargılarını çalışmalarına yansıttıkları görüşüne son derece sert ifadelerle saldırdı.[54] Elton "tarihçiyi tarihin yaratıcısı" yapan derken

53 Tim Mason, "What of History?", *The New University* 8 (Aralık 1961), s. 13-14.

54 G. R. Elton, *The Practice of History*, (Sydney, 1967, Richard J. Evans'ın sonsözüyle yeniden basım Londra, 2001) s. 170-1.

şüphesiz abartıyordu. Tarafsız her okur, öncelikle Carr'ın tarihçilerin tarih yazarken kendi önyargılarından sıyrılmaya çalışmalarına ve ikincisi tarihçilerin kullandıkları kanıt ve materyallerin söyleyebileceklerini sınırladığına inandığını görebilirdi. Ona göre tarihsel araştırma tarihçi ve materyal arasında bir etkileşimdi. Tarihçinin etkin, materyalin edilgen kaldığı tek yönlü bir akış söz konusu değildi. Carr rölativist idiyse, bu kesinlikle "aşırı" diye tanımlanabilecek bir durumda değildi. Elton şiddetle tarihçinin kaynakları dinlemesi ve onlara güncel herhangi bir fikri taşımaktan kaçınması gerektiğini savunuyordu, ama bu karşı yönde bir aşırıcılıktı ve tarihçilerin çalışacakları belgeleri ve araştıracakları başlıkları nasıl seçecekleri sorusunu cevapsız bırakıyordu. Elton'ın kendisi de bu soruya tatminkâr bir cevap vermeyi asla başaramadı.[55]

Neyin tarihsel olgu olduğu konusunda tarihçiye fazla ağırlık vermesi Carr'a getirilen en anlamlı eleştiriydi. Carr *Tarih Nedir?*'de Viktorya döneminde bir fuarda kurabiye satan bir adamın sarhoş bir çete tarafından öldürülmesini örnek gösterir. Bu olayın Trinity College'dan meslektaşı George Kitson Clark tarafından vurgulanması dolayısıyla tarihsel bir olguya dönüştüğünü söylüyordu. Bu belki talihsiz bir örnekti çünkü sonradan yapılan soruşturmada o günlere dair kaynaklarda böyle bir olaya rastlanmamıştı. Tam tersine söz konusu fuarda sarhoş kavgasının hiç yaşanmadığı kanıtlamıştı. Carr, Kitson Clark'ın bu olayda fazlasıyla yetersiz bir kaynaktan, sirk sahibi "Lord" George Sander'ın anılarından yararlanmasını da yeterince eleştirmiyordu.[56] Yani Carr'ın bahsettiği konunun bir tür olgu olduğunu ispatlayacak kanıt yok denecek kadar azdı. Yine de, gerçekte böyle bir olay meydana geldiyse, olayın olgusallığının ta-

55 *A.g.e.*, s. 1776-81.

56 Ayrıntı için, bkz. Evans, *In Defense of History*, s. 76-9.

rihçilerin her tür idrak sürecinden bağımsızlığını öne sürmek mantıklıydı.

TLS yazarı Isaac Deutscher konuya buradan yaklaştı. Milyonlarca Yahudinin Naziler tarafından yok edilmesi tarihçiler yazsa da yazmasa da tarihsel bir olguydu. Carr'ın da aslında bunu dağ benzetmesini kullanırken kabul ettiğini belirtiyordu. Carr şöyle diyordu; "farklı görüş açılarından dağ farklı şekillerde göründüğü için nesnel davranıp dağın ya bir şekli olmadığını ya da sonsuz şekli olduğunu söylemek tutarlı değildir." Ardından Deutscher dağın bakandan bağımsız bir gerçek şekli olduğunu söyledi. Carr da bunu kabul etti. Tarihçi sadece kesinlik anlamında değil, ama konuyla ve tartışmayla bağlantılı tüm bilinebilir gerçekleri resme dâhil etmek anlamında gerçeklere saygı göstermeliydi. Muhafazakâr karşıtları tarafından Carr'a yöneltilen en yaygın suçlamalardan biri, yani toptan rölativizm böylece ters köşeye yatırıldı.[57]

Peki, hangi olguları ele alıp hangilerini hariç tutacağına tarihçi nasıl karar verecekti? Carr teoriyi kendini bilerek kullanıp karar vermenin, kelimenin tam anlamıyla şiddetli bir muhafazakâr olan Elton'ın Tudor iktidarı üzerine çalışmasında yaptığı gibi bilinçsiz önyargıları harekete geçirip karar vermekten daha doğru olduğunu düşünüyordu. Fakat Carr'ın sosyolojik teori coşkusunun da bir sınırı vardı. Birkaç yıl sonra iktisat tarihçisi M. M. Postan'a şunları yazacaktı:

> Günümüz tarihçilerinden çoğunun hiçbir teorileri olmadığı için ortadan kalktıklarını görüyorum. Yoksun oldukları teori bir tarih teorisidir, dışarıdan alınamaz. İki taraflı bir akış gerekiyor. Tarihçinin iktisat, demografi, askerîye, vs.vs. uzmanlarından ne öğrenmesi gerektiğini size anlatacak değilim. Ancak, sadece "genel" tarihçinin sağlayabile-

57 "Between Past and Future"; *Tarih Nedir?*, bkz. 1. Bölüm.

ceği daha büyük bir tarih modeli içinde çalışmadıkça iktisatçının da demografın da silinip gideceğini söylemek isterim. Daha önce dediğim gibi sorun, tarihî teorilerin doğaları gereği değişim teorileri olması ve bizim sabit bir tarihsel denge içinde ancak ikincil ya da "özel" değişimleri isteyen ya da zoraki kabul eden bir toplum içinde yaşamamızdır.[58]

*Tarih Nedir?*in olası bir ikinci baskısı için sakladığı notlar ve eklerden anlaşıldığı kadarıyla zaman içinde Carr 1961'dekinden daha Marksist bir konumdaydı.[59] Dolayısıyla "tarih teorisi" derken kastettiği büyük ihtimalle Marksizmdi. Fakat doğru bulduğu teoriler her neydiyse bunları kendi çalışmasında açıkça hiç kullanmadı. Ekonomik ve sosyal etkenlerin tarihte belirleyiciliğini savunduğu halde *Sovyet Rusya Tarihi*'nde siyasi değişimin belirleyicisi olarak bunlar pek fazla yer almadı. Bolşevik Devrimi'ni tabandan yükselen bir halk devrimi diye tanımlamış olabilirdi, ama bunun nasıl ve neden böyle olduğunu çözümlemekle çok da ilgilenmemişti.

İronikti ama o da Elton'ı ilgilendiren konuyla, yani devletin işleyişi ve yönetilişiyle ilgiliydi. Temelde ikisinin de tarihe elitist bir yaklaşımı vardı. Carr'ın elitizmi, yönetilenlerden çok yönetenlerle özdeşliği, en çok da sadece kaybedenleri değil fakat kayıtlı geçmişte tarihsel değişim sürecine hiçbir katkı sağlamadıkları için tarihçinin ilgisini çekmeyen büyük çoğunluğu reddedişinde görülür. Bir muhalif, "tabii tarihçiler siyasi ve ekonomik güçsüzlere ya da yenilenlere odaklandıklarında ofislerini ve unvanlarını terk etmek zorunda kalmazlar," diyerek itirazını dile getirmişti.[60] Ancak Carr örneğin Rus köylüsünü "ilkel, kurnaz, cahil ve çapul-

58 Carr'dan Postan'a, 3 Aralık 1970.

59 E. H. Carr, *Tarih Nedir?* (2. baskı, ed. R. W. Davies, özellikle s. lxxviii-lxxxiii; Carr belgeleri, Kutu 11: *TLS* için Carr'ın daktilo ettiği bir makale, 11 Haziran 1971 (İngiliz tarihçileri Marx'ı araştırmaya zorluyor).

60 Morton White, "Searching for the Archimedean Point", *The New Leader*, 14 Mayıs 1962.

cu takımı," diyerek reddediyor ve Sovyet "rejiminin asıl tasarısını –köylüleri tarımı mekanize, modernize ve organize etmek için eğitmek– aydın ve duyarlı" buluyordu: bunu yürütecek adamların sayıca azlığı ve niteliksizliği düşünülünce her şey ütopikti, "köylü aptallığı ve köylü inadıyla karşılaştıklarında" iş trajik boyutlarda şiddete varmıştı.[61]

Sıradan halka karşı bu oldukça iktidarcı yaklaşımın süratle modası geçecekti, çünkü 1960'ların ortalarında tarihçiler kendilerini tarihteki fakirleri ve mülksüzleri, 1963'te Carr'ın konuşmalarından sadece iki yıl sonra yayımlanan *The Making of English Working Class*'ın* yazarı E. P. Thompson'ın meşhur deyişiyle "gelecek kuşakların tepeden bakışından" kurtarmaya adamışlardı. *Tarih Nedir?* aslında Britanya tarih biliminde bir devrimin arefesinde kaleme alınmıştı. Bu gerçeğe hepsinden önce *TLS*'nin 1966 yılındaki üç özel sayısında, birkaç tarihçinin sadece Avrupa dışı tarihin, toplum ve iktisat tarihlerinin önemini değil, aynı zamanda geçmişte cahil ve kandırılmış görünenlerin incelenmesi, modern sosyal teorinin bunların davranışlarını rasyonel kavramlarla açıklamakta kullanılması gereğini dile getirdikleri bazı makalelerde değinilmiştir.[62]

VI

Bu yüzden bazı kilit açılardan Carr'ın görüşleri zamanın sınavını geçememişti. Teleolojik yönde işleyen nesnellik anlayışı, siyaset kökenli nedensellik teorisi, sıradan insanların tarihine karşı mağrur duruşu, yönetilenlerden çok yönetenlerle bilinçdışı özdeşleşmesi, rastlantısal ve umulmadık

61 Carr'dan Moshe Lewin'e, 24 Ocak 1967.

(*) *İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, Birikim Yayınları, 2004.

62 "New Ways in History", *TLS*, 7 Nisan 1966, 28 Temmuz 1966, 8 Eylül 1966. Ayrıca bkz. *History Workshop* hareketinden Tim Mason'dan R. W. Davies'e Carr yorumları, 20 Şubat 1984.

olayları toptan ve hoyratça reddedişi, tarihsel genellemeleri tarihsel yasalarla karıştırması, tarihte herhangi bir ahlâki yargı ihtimalini katiyetle kabul etmeyişi, tarihin bir amacı ve hedefi olduğu iddiası – Carr'ın *Tarih Nedir?*'deki bu argümanlarının hiçbir tarafı kendinden sonra gelen tarihçiler tarafından tutulmadı.

Ayrıca son zamanlarda Carr'ın görüşlerine başka bir taraftan, yani İngiliz ampirizmine fazla ayrıcalık tanıdığına –bazı yorumculara göre Carr'ın kitabının yarattığı temel etki buydu– inanan postmodern hiper-rölativistlerden şiddetli saldırılar gelmeye başlamıştı.[63] Carr'ı "epistemolojik anlamda muhafazakâr", "inançlı objektivist" ve "deneye dayalı tarihsel yönteme yol açan" fikir ve yöntemlerin taraftarı olmakla suçlayanlar vardı.[64] "Nesnellik ve kesin gerçeklik" yanlısı, "kesinlikçi", "dönüşsüz" ve "artık ciddiye alınamayacak kadar naif" diye yerden yere vuranlar vardı.[65] Daha önce de belirtildiği gibi bu "bir yok etme kampanyasının dilidir."[66] Elbette bu eleştirilerin de dile getirdiği gibi Carr'ın çalışmasında çelişkiler vardır ve bazı açılardan elbette modası geçmiştir ya da gördüğümüz gibi yakında geçecektir. Ancak, bu kişilerin Carr'ı iflah olmaz bir ampirist diye tarif etmeleri, en az Elton'ın Carr'ı su katılmamış rölativist diye resmetmesi kadar yanlıştır. Kitabı bu denli muhteşem yapan şeylerden biri özellikle bu ikisi arasındaki, Carr'ın neticede asla çözmeyi başaramadığı gerilimdir.

Carr'ın entelektüel değişim rüzgârlarıyla geldiği yer, kita-

63 Örneğin, "Between Past and Future".

64 Alan Munslow, "E. H. Carr (1892-1982) *Tarih Nedir?*", *Reviews in History* (Tarihsel Araştırmalar Enstitüsü, Londra, web sitesi).

65 Keith Jenkins, "*What is History?*" *From Carr and Elton to Rorty and White* (Londra, 1995) s. 61; Keith Jenkins'ten alınmış ve bazı yerlerde kelimesi kelimesine kopyalanmıştır, "Rethinking *What is History?*", Cox (ed.), *E. H. Carr*, s. 304-22.

66 Anders Stephanson, "The Lessons of *What is History?*", Cox (ed.), *E.H. Carr*, s. 283-303, burada s. 300 n. 5.

bını yayımladığı günden bu yana yazılı ve sözlü alanlarda tarih üzerine şüphesiz pek çok çalışmanın konusudur. Fakat bu, en ateşli taraftarlarının iddia ettiği gibi tarihî bilgi üzerindeki kökten yıkıcı bir etkiye sahip olmamıştır ve kendi çalışmalarına toptan rölativizmi karıştırmalarından ötürü hiç değildir. Çünkü eğer her şey gerçekten öznelse, eğer geçmişe dair hiçbir şeyi kesin olarak bilemeyeceksek ve metne anlamını veren onu okuyanlarsa, öyleyse postmodernlerin söylediklerine neden inanalım ve neden biz de onların yazdıklarına söylediklerinin tam tersi bir anlamı vermeyelim?[67]

Carr'ın yazdıklarından sonra tarih bilimindeki pek çok gelişmeden biri de feminist tarihten –günümüz okuru için Carr'ın üslubundaki en sinir bozucu taraf tarihçiden sürekli eril birinci şahısta söz etmesidir– Holokost tarihine güçlü bir ahlâki yükümlülük taşıyan çeşitli tarih türlerinin ortaya çıkmasıdır. Ve bu ikincisi, Auschwitz'de gaz odalarına gönderilen Yahudiler olmadığını, Nazilerin bir yıkım planı olmadığını, altı milyon kişinin ölmediğini söyleyen "Holokost redcileri" ekolüne karşı verdikleri savaşla belki de her şeyden çok tarihsel gerçekliğin tarihçinin algılayışından bağımsızlığı fikrini düzeltmeye yaramıştır.[68] Carr'm tarihte her tür ahlâki yargının gayrimeşruluğu konusundaki katı inadı bu gibi başlıklar karşısında kendiliğinden ayakta kalamayacaktır. Fakat öte yandan tarihçiler onun uyarısını dikkate alarak aşırı fazla ve aşırı indirgemeci ahlâki yargıların tarihçiyi okuyucunun incelenen konuyu kavrayışına bir şeyler eklemesinden daha anlamsız göstereceğini unutmamalıdır.[69] Bir

67 Bkz. Richard J. Evans, *In Defense of History* (yeni baskı ve sonsöz ile, Londra, 2001).

68 Bkz. Richard J. Evans, *Lying About Hitler: History Holocaust and the David Irving Trial* (New York, 2001).

69 Tarihe her tür yorum ve analizin hariç tutulduğu ahlâki yargıya dayalı *reductio ad absurdum* yaklaşımı için, bkz. Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History* (Londra, 2001).

başka yeni ve hoş gelişme de tarihçilerin geçmişte irrasyonel olana yönelmesidir ki bu Carr'm da en azından topluluklar içinde görmeyi reddettiği ya da varlığını kabul etmek zorunda kaldığında işe yaramaz saydığı bir şeydi. 20. yüzyıl başlarındaki ölçülü ve terbiyeli atmosferde Carr'ın akla ve gelişmeye beslediği iyimser inanç aslında biraz yersizdi.

Ancak her tür kusuruna, çelişkisine ve tarih biliminin pek çok yönü açısından çağdışı yaklaşımlarına rağmen *Tarih Nedir?* hâlâ bir klasik. Her şeyden önce ilk yayınlanışından beri doğru nedenlerle 250.000'den fazla satılmıştır. Çabuk yazılmış ve aslı konuşmaya dayanan pek çok kitap gibi, fazla düşünülüp taşınılmış çalışmalarda göremeyeceğimiz akıcı ve yakıcı bir tarzı vardır. Tarih teori ve pratiği üzerine çoğu kitabın aksine, öne sürdüğü en soyut iddiaları canlandırabilmek için gerçek tarihçilerden ve gerçek tarih kitaplarından sayısız somut örnekle doludur. Tarih kitaplarının ve her tür tarihe giriş kitabının çoğunun aksine okuyucuya yukardan bakan bir dille değil, eşit gören bir hitapla yazılmıştır. En derin ve zorlu teorik meseleleri çözmeye çalışırken bile nükteli, renkli ve eğlendiricidir. Kırk yıl sonra bile kışkırtıcı etkisini sürdürüyor. Sadece tarihe dair değil, siyaset ve etik konusunda da temel soruları çözmeye çalışıyor. Büyük konuları ustalıkla ele alıyor. Tarihçilere, felsefecilere, yazar ve düşünürlere göndermeleri oldukça şaşırtıcı. Carr fazlasıyla bilgili ve akıllı bir adamdı. *Tarih Nedir?*'in cazibesinin bir kısmı da aklı ve bilgiyi kolay ulaşılacak hale getirmesinden kaynaklanıyor.

Tarihçi için *Tarih Nedir?* pek çok nedenle önem taşır. Özellikle de üzerinde ısrarla durduğu, Carr'ın "tarih bir süreçtir ve siz süreçten bir parçayı çıkarıp sadece onu inceleyemezsiniz... her şey tümüyle birbirine bağlıdır," sözleriyle ifadesini bulan gerçekle.[70] Carr cidden tarihçinin görevi-

70 Mehta, *Fly and the Fly-Bottle*, s. 159-161.

nin araştırmayı seçtiği tarihten bir parçanın öncesi ve sonrasını çalışmak, konuyla ve daha geniş bağlamda karşılıklı bağlantıları incelemek olduğunu düşünüyordu. Ayrıca beğensek de beğenmesek de onun kitabı tarih yazımında her zaman bir öznel eleman olduğunu, çünkü tarihçilerin araştırma ve yazılarından ayıramayacakları görüş ve varsayımlara sahip kendi zamanlarının bireyleri olduklarını tekrar tekrar ispat eder. Tarihçiler bu görüş ve varsayımları dizginlemeyi, kendilerini çalıştıkları malzemenin ellerine teslim etmeyi, açık ederek okuyucuları eleştirel bir okumaya davet etmeyi umsalar da durum değişmez. Carr en çok bu açıdan etkili olmuştur ve görüşleri tarihçiler tarafından geniş çapta kabul edilmiştir ve en çok bu nedenle eseri daimi olacaktır.

İLERİ OKUMA

Tarih Nedir?'in tasarlanmış ama hiç tamamlanmamış ikinci baskısı için Carr'ın yazdığı önsöz, yeni baskının hazırlıklarında yazdığı notlarla bu kitap yayıma hazırlanırken R. J. Davies tarafından bir araya getirilmiştir. Carr'ın *Sovyet Rusya Tarihi* adlı eseri 1950'den 1978'e kadar Macmillan –şimdi Palgrave– tarafından on dört cilt halinde basılmıştır. 1979'da yayımlanan *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929** kitabında faydalı bir özet yer alır. Ertesi yıl Carr bazı önemli makalelerinden seçmeleri *From Napoleon to Stalin* başlığıyla yayımlamıştır.

Carr'ın *Otobiyografi*'si Michael Cox (ed.)'un *E. H. Carr: A Reappraisal* (Londra, 2000) kitabında yer alıyor. Burada ayrıca Anders Stephanson'un "*Tarih Nedir?* Dersleri" (s. 283-303) makalesi ile Carr'ın görüşleri geniş bir perspektifle değerlendiriliyor. Carr'ın hayatını ve çalışmalarını anla-

(*) *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi, 1917-1929*, çev. Levent Cinemre, Mer Yayınları, 1992.

mak açısından kitaptaki diğer makaleler de son derece yararlı. Fakat, bunların içinde en önemlisi *Tarih Nedir?*'in oluşumu ve nasıl karşılandığı, kitabın Carr'ın diğer çalışmalarına etkileri hakkında mühim bir bölüm içeren Jonathan Haslam'ın biyografisi *The Vices of Integrity: E. H. Carr 1892-1982* (Londra, 1999). Carr ve fikirleriyle ilgili herkes için Haslam'ın çalışması temel bir başlangıç sayılır. Carr'ın kendi belgeleri Birmingham University kütüphanesinde Özel Koleksiyon bölümünde ve Michael Cox'un editörlüğünü yaptığı makaleler kitabında bir ekte kısaca özetlenmiş bulunuyor.

Carr'm tarih görüşlerine getirilmiş pek çok eleştiri var. Hayatı süresince en haklı eleştirileri arkadaşı Isaiah Berlin yapmıştı. Onun toplu eserleri de Henry Hardy tarafından yayıma hazırlanıyor. Özellikle daha sonra Isaiah Berlin'in Henry Hardy ve Roger Housheer editörlüğünde *The Proper Study of Mankind: An Anthology of Essays* (Londra, 1997) çalışması içinde yeniden yer alan *Historical Inevitability* (*Tarihsel Kaçınılmazlık*) (Londra, 1954) başlıklı konuşma/makale gözden geçirilebilir. Görüşlerinin öncesi Michael Ignatieff'in *Isaiah Berlin: A Life* (Londra, 1998) kitabında takip edilebilir. Daha muhafazakâr bir açıdan en ezici saldırı G.R. Elton, *The Practice of History*'siyle (ikinci baskı Richard J. Evans'ın son sözüyle, Londra 2001) gelmiştir. Eleştiri korosuna Arthur Marwick de hem *Nature of History* kitabıyla hem H. Kozicki (ed.) *Developments in Modern Historiography* (New York, 1993) s. 107-38'de yer alan "A Fetishism of Documents? The Salience of Source Based History" makalesiyle katılmıştır.

Althuserci Marksist taraftan Paul Hirst, *Marxism and Historical Writing* (Londra, 1985), postmodernist köşeden Keith Jenkins, *What is History? From Carr and Elton to Rorty and White* (Londra, 1995), eleştirel yazılarıyla Geoffrey Roberts, *History and Theory* 36/2 (1997) s. 249-60 anılmaya değer. Benzer görüşler, London University's Institute of His-

torical Research sitesi http://ihr.sas.ac.uk adresindeki *Tarih Nedir?* tartışmasında Alun Munslow tarafından dile getirilmiştir. Bu sitede ayrıca Carr'ın ortaya attığı türden sorulara ayrılmış bir kısım yer alıyor.

Bu meseleleri çözümlemek adına en son girişimler Richard J. Evans *In Defense of History* (yeni sonsözle ikinci baskı, Londra 2001), C. Behan McCullagh, *The Truth of History* (Londra, 1998) ve Robert F. Berkhofer, Jr, *Beyond the Great Story* çalışmalarında yer alıyor. Carr'ın rölativizmi *That Noble Dream: The 'Objectivity Question' and the American Historical Profession* (Cambridge, Mass., 1988) Peter Novick'in sürükleyici ve zekice savunulan araştırmasında yeni bir boyut kazanmıştır. George G. Iggers, *Historiography in the Twentieth Century** (Hanover, New Hampshire, 1997) özellikle İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'de Carr'ın hayatı süresince tarihsel düşüncedeki gelişmelere dair aklı başında ve okunaklı bir çalışmadır.

Çeviren PELİN SIRAL

Not: Üniversite kütüphanesindeki özel koleksiyon bölümünden Carr belgelerini kullanma iznini bana verdikleri için University of Birmingham'a teşekkür ederim. Giriş bölümü taslağını özenle okuduğu ve faydalı önerilerde bulunduğu için Jonathan Haslam'a da teşekkür etmek istiyorum. Görüşlerin tamamı bana aittir.

(*) *Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, çev. Gül Çağalı Güven, Tarih Vakfı Yayınları, 2000, İstanbul.

Giriş Notu

R. W. DAVIES

Tarih Nedir?'in ikinci baskısı için E. H. Carr çok sayıda malzeme toplamıştı, ancak Kasım 1982'de öldüğü güne kadar sadece yeni baskıya önsözü kaleme almıştı.

Onun ölümünden sonra gerçekleşen bu baskı, bu önsöz ve Carr'ın karalamaları, taslakları ve notlarıyla dolu büyük kutusundan çıkan bazı malzemelere, notlara ve taslaklara yer vermeye gayret gösterdiğim 'E. H. Carr'ın Dosyalarından: *Tarih Nedir?* İkinci Baskı için Notlar' başlıklı yeni bir bölümle başlıyor. Bunları ilk baskının gözden geçirilmiş metni takip ediyor.

Yeni bölümde tırnak içindeki köşeli parantezlerde yer alan cümleler bana aittir. Carr'ın referanslarını özenle gözden geçiren Catherine Merridale'e, ayrıca yorumları için Jonathan Haslam ve Tamara Deutscher'e teşekkür ederim. Carr'ın *Tarih Nedir?*'in ikinci baskısı için notları University of Birmingham kütüphanesindeki E. H. Carr belgeleri arasına bırakılacaktır.

Kasım 1984

İkinci Baskıya Önsöz

E. H. CARR

1960'ta altı konuşmadan oluşan *Tarih Nedir?*'in ilk taslağını tamamladığımda Batılı dünya halen iki dünya savaşının, Rusya ve Çin gibi iki büyük devrimin rüzgârlarıyla sendeliyordu. Saf özgüven ve ilerlemeye kendiliğinden inanmakla anılan Viktorya devri çok gerilerde kalmıştı. Dünya huzursuz edici hatta tehditkâr bir yerdi. Ancak bazı dertlerimizden kurtulmak üzere olduğumuzu gösteren bazı işaretler belirmeye başlamıştı. Savaştan sonra geniş çapta beklenen dünya ekonomik krizi gerçekleşmemişti. Britanya İmparatorluğu'nu usul usul, neredeyse fark etmeden dağıtmıştık. Macaristan ve Süveyş krizleri aşılmış ya da unutulmuştu. SSCB'deki Stalin-sizleşme ve ABD'deki McCarthy-sizleşme gayretleri takdire şayan gelişmeler kaydetmişti. Almanya ve Japonya 1945'in tüm tahribatından süratle çıkmışlar ve görkemli ekonomik ilerlemeler kaydediyorlardı. De Gaulle yönetimindeki Fransa gücünü tazeliyordu. Birleşik Devletler'de Eisenhower yıkımı sona eriyordu; ufukta umut vaat eden Kennedy dönemi vardı. Kara lekeler –Güney Afrika, İrlanda, Vietnam– hâlâ yok sayılabiliyordu. Dünya çapında borsalar canlanıyordu.

Bu koşullar şu veya bu şekilde benim de 1961'de konuşmaları bitirirken taşıdığım gelecek inancı ve iyimserlik söylemi için görünür birer sebeptiler. Takip eden yirmi yıl bu umutları ve gönül rahatlığını hüsrana uğrattı. Soğuk Savaş katmerlenerek yeniden başlamış, beraberinde nükleer yok oluş tehdidini getirmişti. Ertelenmiş ekonomik kriz, sanayi ülkelerini yıkarak ve Batılı toplumlara işsizliği kanser gibi yayarak rövanş alırcasına geri gelmişti. Artık düşman şiddet ve terör eylemlerinden uzak kalabilen bir ülke neredeyse yok gibi. Ortadoğu'nun petrol üreten devletlerinin başkaldırısı Batılı sanayi devletleri aleyhine mühim bir güç değişimini beraberinde getirdi. "Üçüncü Dünya," dünya meselelerinde pasiflikten çıkıp göze batan, huzursuz bir faktör haline geldi. Bu koşullarda her tür iyimserlik alameti saçmalaştı. Her şey felaket tellallarından yana. Sansasyonel yazar ve gazetecilerin aşkla resmettiği ve medya aracılığıyla bizlere aktardığı yaklaşan kıyamet, günlük konuşma dağarcığımızın bir parçası oldu. Dünyanın sonunu tahmin etme merakı yüzyıllardır hiç bu kadar revaçta olmamıştı.

Ancak tam da bu noktada sağduyumuzu kullanınca iki önemli şüphe doğuyor. Öncelikle gelecekten umudu kesme tanısı her ne kadar inkâr edilmez gerçeklere dayandığı iddia edilse de soyut teorik bir kurgu. İnsanların büyük çoğunluğu buna inanmıyor, inanmadıkları davranışlarından da anlaşılıyor. İnsanlar sevişiyor, çocuk sahibi oluyor, büyük bir özveriyle onları yetiştirip büyütüyorlar. Gelecek neslin esenliği için sağlık ve eğitime hem özel hem kamusal yoğun ilgi gösteriliyor. Durmaksızın yeni enerji kaynakları keşfediliyor. Yeni buluşlar üretim etkinliğini arttırıyor. Çok sayıda "küçük tasarruf sahibi" devlet tahvillerine, konut kooperatiflerine ve yatırım fonlarına para yatırıyor. Gelecek nesillerin yararına mimari, sanatsal milli hazinelerin korunma-

sı doğrultusunda yaygın bir gayret var. Sonumuzun yaklaştığı fikrinin mevcut propagandanın en büyük sorumlusu bir grup küskün entelektüelle sınırlı kaldığını düşünmek daha cazip geliyor.

İkinci şüphem bu evrensel felaket kehanetlerinin, ağırlıkla –özellikle demem gerekir– Batı Avrupa ve onun denizaşırı kollarından çıkan coğrafi kaynaklarıyla ilgili. Hiç şaşırtıcı değil. Beş yüzyıl boyunca bu ülkeler dünyanın tartışmasız efendileriydiler. Barbar karanlıklardaki dış dünyaya uygarlık ışığını taşıdıklarını iddia etmeleri makul sayılırdı. Bu iddiayı giderek daha fazla reddeden ve bununla mücadele eden bir çağ şüphesiz felakete yol açar. Rahatsızlığın çıkış noktasının, derin entelektüel kötümserliğin asıl adresinin İngiltere'de olması da aynı ölçüde şaşırtıcı değil; çünkü 19. yüzyılın heybetiyle 20. yüzyılın yavanlığı, 19. yüzyılın üstünlüğü ile 20. yüzyılın son derece belirgin ve acıklı sefaleti başka hiçbir yerde bu denli tezat oluşturmaz. Bu ruh hali Batı Avrupa ve biraz daha az da olsa Kuzey Amerika'ya yayılmıştı. Bu ülkeler 19. yüzyılda o büyük yayılmacı dönemin aktif katılımcısıydı. Ama aynı ruh halinin dünyanın başka yerlerinde de sürdüğünü düşünmek için nedenim yok. Bir tarafta aşılamayacak iletişim duvarlarının yükselmesi, öte yanda Soğuk Savaş propagandasının aralıksız sürmesi, SSCB'deki durumu mantıklı değerlendirmeyi zorlaştırıyor. Yine de bir toplumda mevcut şikâyetleri ne olursa olsun halkın büyük çoğunluğu yirmi beş, elli ya da yüz yıl öncesinden daha iyi durumda olduklarının farkındaysa geleceğe dair yaygın umutsuzluk bastırılmış demektir. Asya'da Japonya ve Çin kendi farklı yöntemleriyle ileriye dönük durumdalar. Ortadoğu ve Afrika'da kargaşanın hüküm sürdüğü yerlerde bile körü körüne de olsa inandıkları bir gelecek için mücadele eden devletler ortaya çıkıyor.

Önünde yıkım ve düşüşten başka bir şey görmeyen, geli-

şen her tür inancı ve insan ırkının daha ileri bir beklentisini saçma bulan mevcut inançsızlık ve umutsuzluk dalgasının bir elitizm biçimi olduğunu –bunun, güvenlikleri ve ayrıcalıkları krizlerden fazlasıyla etkilenen elit grupların ve dünyanın geri kalanı üzerindeki bir zamanların tartışmalı egemenlikleri bozulan elit ülkelerin ürünü olduğunu– düşünüyorum. Bu hareketin asıl öncüleri entelektüeller hizmet ettikleri egemen sosyal grubun fikirlerinin tedarikçileridirler. ("Bir toplumun fikirleri o toplumdaki egemen sınıfın fikirleridir.") Söz konusu entelektüellerden bazılarının özünde başka sosyal gruplara ait olmaları konu dışıdır, çünkü entelektüele dönüşürken kendiliklerinden entelektüel elite karışmışlardır. Tanım gereği entelektüeller elit bir grup oluştururlar.

Yine de şu anki durumda daha önemlisi, bir toplumdaki bütün grupların ne kadar bütünleşmişseler de (ve tarihçi genellikle onları böyle görmekle aklanır) belli sayıda anormal ya da muhalif çıkarmasıdır. Bunlar özellikle entelektüeller arasından çıkar. Entelektüeller arasında çıkan, toplumun temel varsayımlarının genel kabul görmesine dayalı olağan tartışmalardan değil, bu varsayımlarla mücadele edenlerden bahsediyorum. Batılı demokratik toplumlarda bu gibi mücadeleler bir avuç muhaliften öteye geçmedikleri sürece hoş görülür ve temsilcileri okura ve dinleyiciye ulaşabilir. Kinik biri, sayıları az ve tehlike yaratmayacak kadar etkisiz olduklarından hoş görüldüklerini söyleyebilir. Kırk yılı aşkın bir süre ben "entelektüel" damgasını taşıdım ve son yıllarda kendimi giderek entelektüel bir muhalif olarak görmeye başladım. Bunun belli bir açıklaması var. Muhteşem Viktoryen çağın inanç ve iyimserliğinin doruğunda değil de, günbatımında yetişmiş ve hâlâ yazmayı sürdüren pek az entelektüelden biri olmalıyım ve benim için bugün bile dünyayı sürekli ve geri dönülmez bir düşüşle anmak çok zor. Takip

eden sayfalarda Batılı, özellikle de bu ülkeye mensup entelektüeller arasındaki hâkim eğilimlerden uzak durmaya, neden ve nasıl yoldan çıktıklarını düşündüğümü göstermeye ve iyimser olmasa da her koşulda mantıklı ve dengeli bir gelecek görüşüne tutunmaya çalışacağım.

Çeviren PELİN SIRAL

Tarih Nedir?

1

Tarihçi ve Olguları

Tarih nedir? Bu sorunun anlamsız ya da gereksiz sayılmaması için, *Cambridge Modern History*'nin sırayla birinci ve ikinci basımlarına ilişkin iki parça üstünde durarak söze başlayacağım. Lord Acton, basımını üstlendiği çalışma hakkında Cambridge Üniversitesi Yayınevi'nin yöneticilerine, Ekim 1896 tarihli raporunda şöyle diyordu:

> Bu, 19. yüzyılın gelecek kuşaklara miras bırakmak üzere olduğu bilgileri, en çoğa en yararlının verilmesi yolunda yazımlamak (kaydetmek) için eşsiz bir fırsattır... Akıllıca bir işbölümüyle bunu yapabilmeli ve herkese en son bulunan belgeleri, uluslararası araştırmanın en olgun sonuçlarını sunabilmeliyiz.
>
> Nihai tarihe, biz bu kuşakta ulaşamayız; fakat göreneksel tarihi aşabiliriz, artık bütün bilgiler ulaşılabilir, her sorun çözülebilir duruma geldiğine göre de, göreneksel tarihten nihai tarihe giden yolda vardığımız noktayı gösterebiliriz.[1]

1 *The Cambridge Modern History: Its Origin, Authorship and Production*, 1907, s. 10-12.

Ve hemen hemen tam 60 yıl sonra Profesör Sir George Clark *Cambridge Modern History*'nin ikinci basımına yazdığı genel girişte, Lord Acton ve arkadaşlarının bir gün nihai tarihin ortaya konulabileceği yolundaki inançlarını eleştirmektedir:

> Bir sonraki kuşağın tarihçileri, böyle bir imkânı ummuyorlar. Çalışmalarının tekrar tekrar aşılmasını bekliyorlar. Geçmişin bilgilerinin bir ya da birkaç kişinin zihninden geçerek ve bu zihinler tarafından "işlenerek" kendilerine ulaştığını, bu nedenle hiçbir şeyin değiştirmeyeceği birimsel, kişilik-izi taşımayan atomlardan oluşmadığını düşünüyorlar... Araştırma uçsuz bucaksız gözüküyor; bazı sabırsız bilginler, şüpheciliğe ya da en azından tarihe ilişkin yargılamalar kişileri ve bakış açılarını işin içine karıştırdığından hepsinin birbirinden farksız olduğu ve ortada "nesnel" bir tarihî gerçeğin bulunmadığı öğretisine sığınıyorlar.[2]

Üstadların birbirleriyle böylesine açıkça çeliştiği yerde, alan soruşturmaya açıktır. Ben, 1890'larda yazılanların saçmalığını teslim edecek kadar açık fikirli olduğumu umarım. Fakat 1950'lerde yazılmış her şeyin de mutlaka doğru olduğu görüşüne bağlanacak kadar ileri fikirli değilim, henüz. Gerçekten, bu incelemenin tarihin doğasından da daha geniş kapsamlı bir alana sapabileceği, belki şimdiden aklınıza gelmiştir. Acton ile Sir George Clark'ın arasındaki çatışma bu yazıların arasındaki zaman boyunca topluma bakış açımızdaki değişmenin bir yansımasıdır. Acton Victoria çağının sonlarındaki temiz yüzlü kendine güvenin, pozitif inancın görüşünü, Sir George Clark *beat* kuşağının şaşkın, aklı başından gitmiş şüpheciliğini yansıtır. "Tarih nedir?" sorusunu cevaplamayı denediğimizde, cevabımız bilerek ya da bilmeyerek, zaman içindeki kendi tutumumuzu yansıtır ve da-

2 *The New Cambridge Modern History*, cilt 1, 1957, s. 24-25.

ha geniş bir soruya, içinde yaşadığımız toplum hakkında ne düşündüğümüz sorusuna vereceğimiz karşılığın bir parçasını oluşturur. Ele aldığım konunun, daha yakından bir incelemede önemsiz bulunmasından çekinmiyorum. Yalnızca, böylesine engin ve böylesine önemli bir soruya el attığım için fazlaca küstah gözükmekten korkuyorum.

19. yüzyıl olgular için en parlak çağdı. *Hard Times*'da* Mr. Grandgrind "İstediğim," diyordu, "olgulardır... Hayatta yalnızca olgular aranır." 19. yüzyıl tarihçileri genellikle onunla aynı düşüncedeydi. Ranke, 1830'larda tarihten ahlak dersleri çıkartan anlayışa karşı haklı itirazında, tarihçinin ödevinin yalnızca "Nasılsa öylece göstermek" (*Wie es eigentlich gewesen*) olduğunu söylediğinde, bu çok derin anlamlı olmayan özdeyiş, şaşırtıcı bir başarı sağlamıştı.** Alman, İngiliz ve hatta Fransız tarihçilerinin üç kuşağı, bir büyü gibi "*Wie es eigentlich gewesen*" afsunlu sözlerini tekrarlayarak savaşa girdiler. (Bu büyü de çoğu büyüler gibi, insanları bezdirici bir iş olan kendi başlarına düşünme yükümlülüğünden kurtarmak için yapılmıştır.) Tarihin bir bilim olduğu tezlerini doğrulamayı pek isteyen pozitivistler de, olgular kültüne kendi etkilerinin ağırlığını kattılar. Pozitivistler, önce olguları ortaya koyun, onlardan sonuç çıkarın, derler. Bu tarih görüşü İngiltere'de Locke'dan Bertrand Russell'a değin İngiliz felsefesinin başat özelliği olan ampirik gelenek ile çok iyi uyuşmaktadır. Ampirik bilgi teorisi özne ile nesne arasında tam bir ayrılma öngörür. Olgular duyu izlenimleri gibi, dışarıdan gözlemciye kendilerini zorlarlar ve gözlemcinin bilincinden bağımsızdırlar. Alış süreci edilgendir: Gözlemci verileri aldıktan sonra, bunların üzerinde işler. Ampirik okulun yararlı, fakat ta-

---

(*) Charles Dickens'in faydacılığı ve pozitivizmi eleştirdiği romanı. Grandgrind, buradaki aşırı faydacı öğretmen.

(**) Ranke, tarihi olgulara dayalı bir pozitivizm haline getiren ve 20. yüzyılda oluşan tarihyazıcılığına öncülük eden Alman tarihçi.

raf tutan bir çalışması, *Oxford Shorter English Dictionary*, olgu'yu "varılan sonuçlardan farklı olarak bir deneyim verisi" olarak tanımlamakla iki sürecin ayrılığını keskin bir biçimde göstermektedir. Sağduyucu tarih görüşü denebilecek olan görüş işte budur. Tarih doğrulanmış bir olgular kümesidir. Tıpkı bir balıkçının tablasındaki balıklar gibi, belgeler, yazıtlar vb. içinde olgular hazır dururlar. Tarihçi onları alır, evine götürür, pişirir, canı nasıl istiyorsa o şekilde sofraya koyar. Damak zevki pek sade olan Lord Acton, onların sofraya yalın olarak konulmasını isterdi. Birinci *Cambridge Modern History*'nin yazarlarına gönderdiği yönerge yazısında şu isteğini bildirmişti: "Bizim Waterloomuz Fransız ya da İngiliz, Alman ya da Hollandalılar için aynı derecede doyurucu olmalı, hiç kimse yazarlar listesine bakmadan, Oxford piskoposunun yazısının nerede bittiğini ve yazıya Fairbairn'in mi yoksa Gasquet'nin mi, Liebermann'ın mı yoksa Harrison'un mu devam ettiğini anlayamamalı."[3] Lord Acton'un tutumunu eleştiren Sir George Clark bile –ama belki meyvenin etli kısmının çekirdekten daha yararlı olduğunu unutarak– tarihte "olguların oluşturduğu katı çekirdek" ile "onu saran geçerliği tartışmalı yorumların oluşturduğu etli kısmı" birbirine karşıt görüyordu. Önce olgularını ortaya koy, sonra kendi hesabına tehlikeyi göze alarak, yorumların kaygan kumlarına dal. İşte deneyci, sağduyucu tarih okulunun en temel bilgelik kuralı. Bu, büyük liberal gazeteci C.P. Scott'ın "Olgular kutsal, kanılar özgürdür" diyen ünlü sözünü akla getiriyor.[4]

İmdi, besbelli ki böyle şey olmaz. Geçmiş hakkındaki bilgilerimizin doğası üstüne felsefi bir tartışmaya girişmeyeceğim. Şimdiki amacımız için, tutalım, Caesar'ın Rubicon'u geçmesi olgusu ile şu odanın ortasında bir masa bulunması olgusu aynı ya da oranlanabilir düzeyde olgulardır. Her

3 Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, s. 318.

4 19 Haziran 1952 tarihli *The Listener*'de aktarılmıştır, s. 992.

iki olgu da bilincimize aynı ya da oranlanabilir biçimde girerler ve her iki olgu da onları bilen kişi açısından aynı nesnel karakterdedir. Fakat bu cüretli ve pek o kadar inandırıcı görünmeyen varsayımla bile, tezimiz hemen, geçmişe ilişkin bütün olguların tarihî olgular olmaması ya da tarihçi tarafından böyle kabul edilmemesi gibi bir zorlukla karşılaşır. Tarihin olgularını geçmişe ilişkin öteki olgulardan ayırt eden ölçüt nedir?

Tarihî olgu nedir? Daha yakından bakmamız gereken çetin bir soru bu. Sağduyucu görüşe göre, adeta tarihin omurgasını oluşturan ve bütün tarihçiler için değişmez olan, belirli birtakım temel olgular vardır. Örneğin, Hastings Savaşı'nın 1066'da yapılmış olması olgusu. Fakat, bu görüşe karşılık şu iki noktayı da göz önünde bulundurmamız gerekir. Bir kere, tarihçinin asıl ilgilendiği buna benzer olgular değildir. Şüphesiz, bu büyük savaşın 1065 ya da 1067'de değil, 1066'da, Eastbourn ya da Brighton'da değil, Hastings'de yapılmış olduğunu bilmek önemlidir. Tarihçi bunları doğru bilmeli. Fakat bu tür noktalar ileri sürülünce, Housman'in "Kesin doğruluk bir ödevdir, erdem değil" sözünü hatırlıyorum.[5] Bir tarihçiyi kesinliğinden dolayı övmek, bir mimarı yapısında iyi fırınlanmış kereste, gereğince karıştırılmış harç kullandığından ötürü övmeye benzer. Bu, onun işinin zorunlu bir koşuludur, fakat onun temel işlevi değildir. Tarihçiye tarihin "yardımcı bilimleri" denilen –kazıbilim, yazıtbilim, eski para bilimi, olaydizim bilimi vb. gibi– disiplinlerden yararlanmasına izin verilmesi, işte bu tür sorunlardan ötürüdür. Bir çömlek ya da mermer parçasının kökenini ve dönemini belirlemesini, ne dediği bilinmeyen bir yazıtı çözmesini, kesin tarihi ortaya koymak için gerekli derin hesapları yapmasını mümkün kılan bir uzmanın özel hünerlerine sahip olması bir tarihçiden beklenmez. Bütün tarihçiler için

5 M. Manilli, *Astronomicon: Liber Primus*, 2. basım, 1937, s. 87.

aynı olan ve temel olgular denilen bu gibi bilgiler, genellikle tarihin kendisinden çok, tarihçinin kullandığı hammaddeler bölümüne girer. İkinci olarak, bu temel olguları kanıtlama gerekliliği, olguların kendilerindeki herhangi bir nitelikten değil, fakat, tarihçinin verdiği bir *a priori* karardan çıkmaktadır. C.P. Scott'un özdeyişine karşın, bugün her gazeteci bilir ki, kamuoyunu etkilemenin en etkin yolu, uygun olguların seçilmesi ve düzenlenmesidir. Olguların doğrudan doğruya kendilerinin konuştukları söylenirdi. Bu, elbette, doğru değildir. Olgular yalnızca tarihçi onlara başvurunca konuşurlar; hangi olgulara, hangi sıra ya da bağlam içinde söz hakkı verileceğini kararlaştıran tarihçidir. Sanırım, Pirandello'nun yarattığı kişilerden biri: Olgu çuvala benzer – içine bir şey koymadıkça dik durmaz, diyordu. Savaşın 1066'da Hastings'de yapıldığını bilmekle ilgilenmemizin tek nedeni, tarihçilerin bunu önemli bir tarihî olgu saymalarıdır. Caesar'ın o küçük çayı, Rubicon'u geçişinin bir tarih olgusu olduğuna, kendisince birtakım nedenlere dayanarak, karar veren tarihçidir; oysa, ondan önce ya da sonra milyonlarca başka insanın Rubicon'u geçişi hiç kimseyi ilgilendirmez. Bu binaya yarım saat önce yürüyerek, yahut bisikletle ya da arabayla gelmiş olmanız da Caesar'ın Rubicon'u geçişi kadar geçmişe ilişkin bir olgudur. Fakat büyük bir ihtimalle tarihçiler bunu görmezlikten geleceklerdir. Bir keresinde Profesör Talcott Parsons, bilimi "gerçeğe seçmeli bir bilimsel yönelmeler sistemi" diye tanımlamıştı.[6] Bu belki daha basit söylenebilirdi. Fakat, tarih başka şeylerin yanı sıra işte budur. Tarihçi zorunlu olarak seçmecidir. Tarihî olguların oluşturduğu, tarihçinin yorumundan bağımsız ve nesnel bir sert çekirdeğin var olduğuna inanmak ahmakça, fakat silinmesi çok güç bir yanılgıdır.

Geçmişe ilişkin sıradan bir olgunun tarihî bir olguya dö-

6 T Parsons ve E. Shils, *Towards a General Theory of Actions*, 3. basım, 1954, s. 167.

nüşme sürecine bir göz atalım. Stalybridge Wakes'de 1850 yılında, bir zencefilli çörek satıcısı küçük bir tartışma sonucu kızgın bir kalabalık tarafından dövülerek öldürülmüştür. Şimdi bu, bir tarih olgusu mudur? Bir yıl önce duraksamadan "hayır" derdim. Bir görgü tanığı bu olayı az bilinen anılarına yazmıştı;[7] fakat herhangi bir tarihçi tarafından bunun sözü edilmeye değer sayıldığını ben hiç görmemiştim. Bir yıl önce Dr. Kitson Clark Oxford'daki Ford derslerinde bu olayı zikretti.[8] Bu, onu tarihî olgu yapar mı? Sanırım, henüz değil. Bana kalırsa, bu olay şu anda seçkin tarihî olgular kulübü üyeliğine adaydır. Şimdi daha başka destekleyiciler bekliyor. Belki de önümüzdeki birkaç yıl içinde bu olgunun 19. yüzyıl İngilteresi hakkındaki makale ya da kitapların önce dipnotlarında, sonra yazıların içinde boy gösterdiğini göreceğiz ve 20-30 yıl içinde iyice yerleşmiş bir tarihî olgu olacak. Ya da belki hiç kimse onu ele almayacak, bu durumda Dr. Kitson Clark'ın yiğitçe kurtarmaya kalkışmış olduğu geçmişe ilişkin tarihî-olmayan olguların unutulmuş boşluğuna yeniden düşecektir. Bu ikisinden hangisinin olacağını ne belirleyecektir? Öyle sanıyorum ki, sonuç Dr. Kitson Clark'ın kanıtlamak için bu olayı ileri sürdüğü tez ya da yorumun öbür tarihçilerce de geçerli ve anlamlı olarak kabul edilip edilmemesine bağlı olacaktır. Olayın bir tarihî olgu sıfatıyla durumu, bir yorum sorusuna yol açacaktır. Bu yorum ögesi her tarihî olgunun içinde vardır.

Kişisel bir anımı aktarmama izin verir misiniz? Yıllar önce bu üniversitede ben eski tarih okurken "Pers savaşları çağında Yunanistan"ı özel çalışma konusu olarak almıştım. Raflarıma 15-20 cilt dizdim; bunlarda konumla ilişkili bütün tarihî olguların yazılı bulunduğuna kesinlikle inanıyordum. Tutalım ki, bu ciltlerde konumla ilgili olarak o zaman bili-

7 Lord George Sanger, *Seventy Years a Showman*, 1926, s. 188-89.

8 Dr. Kitson Clark, *The Making of Victorian England*, 1962.

nen ya da bilinebilecek bütün olgular vardı – gerçekten de aşağı yukarı böyleydi. Bir zamanlar herhalde bazı kimselerce bilinen sonsuz sayıdaki olguların içinden seçilmiş bu minik olgular demetinin, hangi rastlantı ya da aşınma süreciyle tarihin *olguları* olarak yaşayabildiğini düşünmek hiç aklıma gelmemiştir. Bana öyle geliyor ki, bugün bile Eski ve Ortaçağ tarihinin çekiciliklerinden biri, bize üstesinden gelinebilecek sınırlar içinde emrimize hazır bütün olgulara sahipmişiz izlenimi vermesidir – tarihin olguları ile geçmişin öteki olguları arasındaki tartışmalı ayrılık ortadan kayboluyor, çünkü bilinen az sayıdaki olguların hepsi tarihî olgulardır. *Cambridge Modern History*'nin her iki yazımında da çalışmış olan Bury'nin dediği gibi, "Eski ve Ortaçağ'ın kayıtları boşluklarla delik deşiktir".[9] Tarihe, pek çok parçası kayıp bir iç içe geçmeli bulmaca denmiştir. Fakat ana zorluk bu boşluklar değildir. İÖ 5. yüzyıldaki Yunanistan tablosu basitçe bir cevapla, pek çok parçası rastlantıyla kaybedilmiş olduğundan değil, fakat genellikle, tablo Atina kentindeki küçük bir insan kümesi tarafından oluşturulduğu için eksiktir. 5. yüzyıl Yunanistanı'nın bir Atinalı yurttaşa nasıl gözüktüğü hakkında epeyce şey biliyoruz, fakat bir İranlı'ya ya da bir köleye yahut Atina'da yerleşmiş bir Korintoslu'ya nasıl göründüğü üstüne pek az şey biliyoruz. Tablomuz rastlantıyla olmaktan çok, bilerek ya da bilmeyerek belirli bir dünya görüşüne sahip ve bu görüşünü destekleyen olguların saklanılmaya değer olduğu düşüncesindeki kişilerce bizim için önceden seçilmiş ve belirlenmiştir. Aynı şekilde Ortaçağ üstüne yazılmış bir çağdaş tarihte, o devir insanlarının yoğun bir biçimde dinin etkisinde olduğunu okuyunca, bunu nasıl bildiğimizi ve doğru olup olmadığını merak ediyorum. Ortaçağ tarihinin olguları olarak bildiklerimizin hepsi, bizim için, dinî düşüncenin teorisi ve uygulaması ile uğraşan-

9 J.B. Bury, *Selected Essays*, 1930, s. 52.

lar (din adamları) ve bundan dolayı dini çok önemli bulan – başka şeyleri değil de– yalnızca onunla ilişkili her şeyi yazan Kronik Yazarı kuşaklarınca seçilmiştir. Rus köylüsünün koyu dindar olduğu yolundaki imge 1917 Devrimi ile yıkıldı. Ortaçağ insanının çok sofu olduğu yolundaki imge ise, doğru da olsa yanlış da olsa çürütülemez, çünkü Ortaçağ ile ilgili olarak bilinen olguların neredeyse hepsi, buna inanan, başka kişilerin de inanmasını isteyenlerce bizim için önceden seçilmiştir ve belki de içlerinde tersine kanıtlar bulabileceğimiz olgular kütlesi geri getirilemeyecek bir biçimde kaybolmuştur. Ortadan kaybolan tarihçiler, yazıcılar ve Kronik Yazarları kuşağının ölü eli, temyiz ihtimalini ortadan kaldıracak şekilde geçmişin kalıbını belirlemiştir. Kendisi de Ortaçağ tarihinde uzman olan Profesör Barraclough şöyle yazıyor: "Bizim okuduğumuz tarih, doğrusunu söylemek gerekirse, hiç de olgusal değildir, bir dizi kabul edilmiş yargılardan ibarettir."[10]

Fakat şimdi de çağdaş tarihin değişik, ama eşit ölçüdeki kötü durumuna dönelim. Eskiçağ ve Ortaçağ tarihçisi kendisine başedilebilir bir tarihî olgular topluluğunu sunan uzun yılların eleme sürecine şükredebilir. Kendine özgü alaylı deyişiyle, Lytton Strachey'in söylediği gibi, "Tarihçinin ilk ihtiyacı bilgisizliktir, basitleştiren ve açıklığa kavuşturan, seçen ve atlayan bilgisizlik."[11] Eskiçağ ve Ortaçağ tarihi yazmayı üstlenmiş meslekdaşlarımın yüksek yeterliklerini kıskanmaya kalkınca (ki, bazen gerçekten bu çeşit bir duygunun etkisinde kalırım), böylesine yeterli olmalarının nedeninin başlıca kendi konularında böylesine bilgisiz olmalarından ileri geldiği düşüncesi ile avunuyorum. Çağdaş tarihçi bilgisizliğin üstünlüklerinden yararlanmaz. O bu zorunlu bilgisizliği edinmek için kendisini eğitmek zorunda-

10 G. Barraclough, *History in a Changing World*, 1955, s. 14.

11 Lytton Strachey, *Eminent Victorians*, Önsöz.

dır – kendi yaşadığı çağa yaklaştıkça bu zorunluluk çoğalır. Çağdaş tarihçinin iki görevi birden vardır: Az sayıdaki anlamlı olguları bularak onları tarihin olgularına dönüştürmek ve pek çok olguları tarihî değildir diye bir kenara bırakmak. Fakat bu anlayış, tarihin en çok sayıda yadsınmaz ve nesnel olgular topluluğundan oluştuğu yolundaki 19. yüzyılın sapkınca düşüncesinin tam karşıtıdır. Bu sapkınlığa kendisini kaptıran bir kimse ya kötü bir iş diye tarihi bırakacak ve pul toplamaya ya da başka tür bir antikacılığa başlayacak, yahut tımarhaneyi boylayacaktır. Çağdaş tarihçi üzerinde böylesine yıkıcı etki yapan, işte bu sapkınlıktır; Almanya'da, İngiltere'de ve Amerika'da oluşturulan, ince ince uzmanlaşmış, gitgide daha az şey hakkında daha çok şey bilen sözde-tarihçilerin monografilerinin geniş ve gitgide çoğalan kupkuru olgusal tarihler topluluğu, olgular okyanusunda hiçbir iz bırakmaksızın battı. Bana öyle geliyor ki, Lord Acton'un tarihçi olarak tutarsızlığının nedeni, –hep denildiği gibi, Liberal ve Katolik sadakat bağları arasındaki çatışma değil– bu sapkınlıktı. Eski bir denemesinde, öğretmeni Döllinger hakkında şöyle diyordu: "O, yetkinliğe erişmemiş malzemeyle yazmazdı ve ona göre malzemeler her zaman yetkinliğe ulaşmış olmaktan uzaktı."[12] Lord Acton burada, şüphesiz, kendisi, yani çoğu kimseye göre, bu üniversite'de Çağdaş Tarih Kürsüsü'ne gelmiş geçmiş en yetkin kişi olan, fakat hiç tarih yazmamış bir garip tarihçi fenomeni üstüne alın yazısını önceden açıklıyordu. Lord Acton, ölümünden hemen sonra basılan *Cambridge Modern History*'nin birinci kısmındaki giriş notunda, tarihçiye baskı yapan gereklerin "onu bilim adamı olmaktan ansiklopedi yazıcısına döndürmekle tehdit ettiği"nden yakınırken, aslında kendi mezartaşını

12 G.P. Gooch, *History and Historians in the Nineteenth Century*, s. 385'te alıntı; daha sonraları Lord Acton, Döllinger hakkında şöyle demişti: "Onda, tarih felsefesini gelmiş geçmiş en büyük tümevarımın üstünde kurma yeteneği vardır." (*History of Freedom and Other Essays*, 1907, s. 435.)

yazmaktaydı.[13] Bir şeyler yolunda gitmemişti. Yolunda gitmeyen, somut olguların yorulmak bilmez ve sonsuz yığılışına tarihin temeli diye inanmaktı; olguların kendiliklerinden konuştukları ve gereğinden fazla olgu yığma diye bir şey olmadığı inanışıydı; bu öylesine kuşkulanılmayan bir inanıştı ki, pek az tarihçi kendisine "Tarih nedir?" sorusunu sormayı gerekli buldu – bazıları, bugün de hâlâ gereksiz saymaktadırlar.

19. yüzyılın olgular fetişizmi, bir belgeler fetişizmiyle tamamlanmış ve haklı kılınmıştır. Belgeler olgular tapınağındaki "kutsal sandık"taydı. Saygılı tarihçi onlara başı önünde yanaşıyor ve onlardan huşu dolu bir sesle söz ediyordu. Bir olguyu belgelerde bulursanız o öyledir. İşin aslına bakarsanız, bu belgeler –resmî buyrultular, antlaşmalar, kira kayıtları, hükümet raporları, resmî yazışmalar, özel mektuplar ve anılar– bize ne söylerler? Hiçbir belge bize o belgeyi yazanın kendisinin ne düşündüğünden – neyin olmuş olduğunu düşündüğünden, neyin olmuş olması gerektiği ya da olabileceğini düşündüğünden, yahut belki yalnızca başkalarının onun neyi düşündüğünü sanmalarını istediğinden ya da hatta kendisinin ne düşündüğünü sandığından fazla bir şey söylemez. Bunların hiçbiri tarihçi onlar üzerinde çalışmaya ve onları çözmeye girişmedikçe bir anlam taşımaz. Belgeler içinde bulunsun ya da bulunmasınlar, olgular, tarihçi onlardan herhangi bir biçimde yararlanmadan önce tarihçi tarafından yine de işlenmek zorundadır: Tarihçinin onlarla yaptığı şey –eğer böyle diyebilirsem– bir işleme sürecidir.

Neyi anlatmaya çalıştığımı, rastlantı sonucu iyi bildiğim bir örnekle göstereyim. Weimar Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann 1929'da öldüğünde, ardında hemen hemen hepsi dışişleri bakanı olarak çalıştığı altı yılla ilişkili olan –300 kutu dolusu– resmî, yarı resmî ve özel, bü-

13 *Cambridge Modern History*, cilt 1, 1902, s. 4.

yük bir kâğıt yığını bıraktı. Elbette arkadaşları ve akrabaları böylesine büyük bir insanın anısına bir anıt dikilmesi gerektiğini düşündüler. Sadık sekreteri Bernhard çalışmaya koyuldu ve üç yıl içinde 300 sandık içinden seçilmiş belgelerden oluşan, *Stresemanns Vermächtnis* (Kalıtı/Mirası) gibi göz alıcı bir başlıkla her biri aşağı yukarı 600 sayfalık üç iri cilt ortaya çıktı. Normal olarak belgelerin kendileri bir bodrumda ya da çatı arasında çürüyüp gidecek ve ortadan kaybolacak, belki de 100 yıl falan sonra bir meraklı bilgin onları bulacak ve Bernhard'ın metniyle karşılaştırmaya başlayacaktı. Oysa gerçekte başlarına gelen daha dramatik oldu. Belgeler 1945'de işgal ordularının eline geçti, onlar da hepsinin fotoğraflarını aldılar; kopyaları Londra'da Kamusal Belgeler Ofisi'nde ve Washington'da Ulusal Arşiv'de bilim adamlarının yararlanmasına sunuldu; böylelikle, yeterince sabrımız ve merakımız varsa, Bernhard'ın ne yaptığını tamı tamına saptayabiliriz. Bernhard'ın yaptığı ne çok olağanüstü ne de çok şaşırtıcı bir şeydi. Stresemann öldüğü sırada onun Batı politikası parlak bir başarılar dizisi ile taçlanmış görünüyordu – Locarno, Almanya'nın Milletler Cemiyeti'ne kabulü, Dawes ve Young planları ve Amerikan kredileri, Ren boyundan işgal ordularının geri çekilmesi. Bu, Stresemann'ın dış politikasının önemli ve ödüllendirici bölümü gibi görünüyordu ve bunun Bernhard'ın belgelerden yaptığı seçmede fazlasıyla gösterilmesi doğaldı. Öte yandan Stresemann'ın Doğu politikası, Sovyetler Birliği ile ilişkileri, belirli bir yere götürülmüyor gibi gözükmekteydi; yalnızca önemsiz sonuçlar veren görüşmeler hakkındaki belge yığınları pek ilginç olmadığı ve Stresemann'ın ününe hiçbir şey eklemediği için, buradaki seçim işlemi daha sık bir elekle yapılabilirdi. Gerçekte Stresemann daha sürekli ve daha titiz dikkatini Sovyetler Birliği ile olan ilişkilere yöneltmişti. Bir bütün olarak onun dış politikası içinde, bunlar Bernhard'ın seçmesini okuyanın düşüneceğin-

den çok daha geniş bir yer tutuyordu. Yine de, sanırım, Bernhard'ın ciltleri sıradan tarihçilerin dolaylı olarak dayandığı basılı belgeler koleksiyonlarının birçoğundan daha iyidir.

Öykümün sonu bu değil, Bernhard'ın ciltlerinin basımından az sonra Hitler iktidara geldi, Almanya'da Stresemann'ın adı unutturuldu, ciltler piyasadan kalktı; kopyaların birçoğu, belki de büyük çoğunluğu yok edilmiş olmalı. Bugün *Stresemanns Vermächtnis* oldukça ender bir kitaptır. Fakat Batı'da Stresemann'ın ünü sürüyordu. 1935'te bir İngiliz basımcısı Bernhard'ın çalışmasının kısaltılmış bir çevirisini çıkardı. Bu, Bernhard'ın seçmesinden yapılmış bir seçmeydi; aslının üçte biri kadarı atlanmıştı. Tanınmış Almanca çevirmeni Sutton'un bu çevirisi ustalıklı ve iyidir. Önsözünde açıklandığına göre, İngilizce çeviri "hafifçe kısaltılmıştır, fakat yalnız İngiliz araştırıcısı ve okurların ilgisini pek çekmeyecek, geçici değerde olduğu duygusu veren bazı şeyler atlanmıştır."[14] Yine de bu, gayet doğaldır. Fakat sonuç şu olmuştur ki, Bernhard'da zaten az belirtilen Stresemann'ın Doğu politikası İngilizce metinde büsbütün gözden uzaklaşmakta ve Sovyetler Birliği Sutton'un ciltlerinde Stresemann'ın Batıcılığı ağır basan dış politikası içinde yalnızca zaman zaman kendini gösteren ve hayli de keyif kaçırıcı bir öge olarak belirmektedir. Ama şurası güvenle söylenebilir ki, birkaç uzman dışında herkes için Stresemann'ı –belgelerin kendileri şöyle dursun– Bernhard değil, Sutton temsil etmektedir. Belgeler 1945'te bombardımanda yok olsaydı, geriye kalan Bernhard'ın ciltleri ortadan kaybolsaydı, Sutton'un gerçeklik ve otoritesinden hiçbir zaman kuşkulanılmayacaktı. Tarihçiler tarafından, asıllarının yokluğunda minnetle kabul edilen pek çok basılı belge derlemeleri bundan daha sağlam bir temele dayanmamaktadır.

---

14 Gustav Stresemann, *His Diaries, Letters and Papers*, cilt 1, 1935, yayımcının notu.

Fakat ben bu öyküyü bir adım daha ileri götürmek istiyorum. Bernhard ve Sutton'u unutalım ve isterseniz, Yakınçağ Avrupa Tarihi'nin bazı önemli olaylarına katılmış ileri gelen bir devlet adamının gerçek belgelerine başvurabileceğimiz için şükredelim. Bu kâğıtlar bize ne anlatır? Başka şeylerin yanı sıra bunlarda Stresemann'ın Berlin'deki Sovyet Büyükelçisiyle yaptığı yüzlerce görüşmenin ve 20 kadar da Çiçerin'le yapılmış görüşmesinin kayıtları vardır. Bunlar, konuşmalarda Stresemann'm aslan payını aldığını ve onun ileri sürdüğü tezlerin iyi söylenmiş ve tutarlı şeyler olduğunu göstermektedir. Oysa, karşısındakinin sözlerinin ise, çoğunlukla karışık, derme çatma, inandırıcı olmayan tezler olduğu izlenimini vermektedir. Bu, diplomatik görüşmelerin bütün tutanaklarının pek bilinen bir özelliğidir. Bu belgeler bize, ne olduğunu değil, yalnızca Stresemann'm ne olduğunu düşündüğünü ya da başkalarının ne düşünmesini istediğini, belki de kendisinin olup biten hakkında ne düşünmek istediğini göstermektedir. Seçme sürecini başlatan Sutton ya da Bernhard değil, Stresemann'm kendisidir. Diyelim, aynı görüşmelerin Çiçerin tarafından alınmış tutanakları elimizde olsaydı, yine onlardan da yalnızca Çiçerin'in ne düşündüğünü öğrenecektik ve gerçekten ne olduğu tarihçinin bilincinde yeniden kurulmak gerekecekti. Elbette, olgular ve belgeler tarihçi için zorunludur. Fakat onları bir fetiş haline getirmeyin. Olgular ve belgeler kendi başlarına tarihi oluşturmazlar; içlerinde, şu sıkıcı "Tarih nedir?" sorusuna hazır bir cevap taşımazlar.

Bu noktada, 19. yüzyıl tarihçilerinin neden genellikle tarih felsefesine karşı kayıtsız kaldıkları sorusu üstüne birkaç söz söylemek isterdim. Bu terim Voltaire tarafından icat edilmiştir, o zamandan beri de değişik anlamlarda kullanılmıştır; ben onu, eğer kullanacak olursam, "Tarih nedir?" sorusunun cevabı anlamında alacağım. Batı Avrupa düşünür-

leri için, 19. yüzyıl kendine güven ve iyimserlik taşan rahat bir dönemdi. Olgular genel olarak doyurucu sayılıyordu; onlar üstüne biçimsiz sorular sormak ve bunları cevaplamak eğilimi ise bir o kadar kötü bir şeydi. Ranke, eğer kendisi olgulara bakarsa, tarihin anlamını Takdir-i Ilahi'nin çözeceğine sofuca inanmaktaydı. Burckhardt'a gelince, o daha çağdaş bir kinikçe tutumla "Sonsuz bilgeliğin amaçlarının gizi bize açıklanmamıştır" (tanrının işine akıl sır ermez) diyordu. 1931 gibi geç bir tarihte Profesör Butterfield, besbelli bir hoşnutlukla, "Tarihçiler şeylerin doğası ve hatta kendi konularının niteliği üstünde pek az düşünmüşlerdir." diye yazmaktaydı.[15] Fakat benim bu konferanslardaki öncülüm, Dr. A.L. Rowse, daha haklı bir eleştirici tutumla, Sir Winston Churchill'in Birinci Dünya Savaşı hakkındaki kitabı *World Crisis*'in, Troçki'nin *History of the Russian Revolution*'ıyla kişilik, canlılık, hareketlilik bakımından başa baş gelmekle birlikte, bir bakıma ondan daha aşağı kaldığını, çünkü "gerisinde bir tarih felsefesi olmadığı"nı söylemiştir.[16] Eskiden İngiliz tarihçileri tarihin bir anlamı olmadığına inandıklarından değil, bu anlamın onun içinde saklı ve kendiliğinden belli olduğunu sandıkları için, bir tarih felsefesine sahip olmak gerektiğini kabul edemiyorlardı. Liberal 19. yüzyıl tarih görüşünün, dünyaya serinkanlı ve kendine güvenli bir bakışın ürünü olan *laissez-faire* ekonomik öğretisiyle yakın bir benzerliği vardı. Herkes kendi işine baksın, gizli el evrensel uyumu nasılsa sağlar. Tarihin olgularının kendileri, daha yüksek amaçlara doğru, iyicil ve görünüşte sınırsız bir ilerleyiş gibi üstün bir olgunun belirtileriydi. Bu masumluk çağıydı ve tarihçiler Cennet Bahçesi'nde tarihin tanrısının önünde çırılçıplak ve çıplaklıklarından utanmadan dolaşıyorlardı. O zamandan sonra, biz Günahı tanıdık ve Düşüşü

15 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, s. 67.

16 A.L. Rowse, *The End of an Epoch*, 1947, s. 282-83.

yaşadık; bugün tarih-felsefesiz olmaya çalışan tarihçiler ise, sadece, boşu boşuna ve bile bile, bir çıplaklar kampının üyeleri gibi, kendi evlerinin bahçesinde Cennet Bahçesi'ni yeniden canlandırmaya uğraşmaktadırlar. Bugün artık bizim tedirgin edici sorumuzdan kaçınılamaz.

Geçen 50 yıl boyunca "Tarih nedir?" sorusu üstüne birçok ciddi çalışmalar yapılmıştır. Tarihte olguların başı çekişi ve özerkliği teorisine karşı ilk mücadele çağrısı, 1880'lerde ve 1890'larda, 10. yüzyıl liberalizminin rahat saltanatını yıkmak için çok şey yapacak olan ülkeden, Almanya'dan gelmiştir. Bugün o mücadele çağrısını yapan filozofların adlarından öte pek bir şey kalmamıştır. Bunlardan yalnız Dilthey, son zamanlarda İngiltere'de biraz gecikmiş bir üne erişmiştir. Yüzyılın değişiminden önce, bu ülkede olgular kültüne saldıran sapkınlara herhangi bir ilgi gösterilmesine imkân vermeyecek kadar zenginlik ve güvenlik vardı. Fakat yeni yüzyılın başlarında meşale, Alman ustalara besbelli çok borçlu olan Croce'nin bir tarih felsefesi kurmaya giriştiği İtalya'ya geçti. Tarihin aslında, geçmişi yaşanan anın gözlerinden ve o anın sorunlarının ışığında görmekten oluştuğu ve tarihçinin başlıca işinin kaydetmek değil, değerlendirmek olduğu anlamında, Croce bütün tarihin "çağdaş tarih" olduğunu ilan etmiştir.[17] Çünkü, tarihçi değerlendirme yapmayacak olursa, neyin kaydedilmeye değer olduğunu nasıl bilecektir? 1910'da Amerikalı tarihçi Carl Becker bilerek kışkırtıcı bir dille "tarih olguları, herhangi bir tarihçi için, kendisi onları yaratıncaya kadar var olmazlar" demişti.[18] Bu meydan

17 Bu anlamlı özdeyiş şu bağlamda geçer: "Her tarihî yargının altındaki pratik gerekler bütün tarihe 'çağdaş tarih' karakterini verir, çünkü böylelikle anlatılan olaylar zaman içinde her ne kadar uzak gözükseler de, tarih gerçekte o olayların hatırlandığı şimdiki anın gerekleriyle ve konumlarıyla ilgilidir." (B. Croce, *Özgürlüğün Öyküsü Olarak Tarih*, İngilizce çevirisi: *History as the Story of Liberty*, 1941, s. 19.)

18 *Atlantic Monthly*, Ekim 1910, s. 528.

okumaların o zamanlar pek az üstünde durıldu. Croce'nin Fransa ve İngiltere'de hayli moda oluşu, ancak 1920'den sonra başladı. Bu, onun Alman öncellerinden daha ince bir düşünür ya da daha iyi bir üslupçu olmasından değil, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra olguların bize 1914 yıllarına oranla daha az lütufkâr bir biçimde gülümser gözükmesinden ve bu nedenle, bizim onların saygınlığını azaltmaya yönelen bir felsefeye karşı daha açık oluşumuzdandı. Tarih felsefesine ciddi bir katkısı bulunan, içinde yaşadığımız yüzyıldaki tek İngiliz düşünürü, Oxford felsefeci ve tarihçisi Collingwood üzerinde Croce'nin önemli bir etkisi vardı. Collingwood'un ömrü tasarladığı sistemli büyük eserini yazmaya yetmedi, fakat bu konu üzerine basılmış ve basılmamış yazıları ölümünden sonra 1945'te çıkan *The Idea of History* (Tarih Fikri) adı altında bir ciltte toplandı.

Collingwood'un görüşleri şöylece özetlenebilir. Tarih felsefesi "kendi başına geçmiş"le ya da "tarihçinin kendi başına onun hakkında düşünceleri" ile değil, "karşılıklı ilişkileri içinde bu iki şeyle birden" ilgilidir. (Bu yargı "tarih" kelimesinin bugün kullanılan iki anlamını yansıtmaktadır – hem tarihçi tarafından yürütülen soruşturmayı hem de tarihçinin soruşturduğu geçmiş olaylar dizisini.) "Tarihçinin üstünde çalıştığı geçmiş, ölü bir geçmiş değildir, belli bir anlamda bugün hâlâ yaşayan bir geçmiştir." Fakat geçmiş bir eylem, tarihçi onun ardında yatan düşünceyi anlamadıkça ölüdür, yani tarihçi için anlamsızdır. Bu nedenle, "Bütün tarih düşüncenin tarihidir" ve "tarih, tarihi üstünde çalıştığı düşüncenin, tarihçinin zihninde yeniden oluşmasıdır." Tarihçinin zihninde geçmişin yeniden kurulması deneysel kanıtlara dayanır. Fakat bu, kendi içinde deneysel bir süreç değildir ve yalnızca olguların art arda dizilmesinden ibaret olamaz. Tersine, olguların seçilmesini ve yorumlanmasını, yeniden kurulma süreci yönetir: Zaten, onları tarihî olgular

yapan da budur. Bu noktada Collingwood'un düşüncelerine yakın olan Profesör Oakeshott "Tarih, tarihçilerin yaşantısıdır. Tarihçiden başkası onu 'yapamaz': Tarihi yapmanın tek yolu, onu yazmaktır" der.[19] Bu keskin eleştiri, her ne kadar birtakım ciddi çekinceler taşıyabilirse de, ihmal edilmiş bazı gerçekleri ışığa çıkarmaktadır.

Bir kere, tarihin olguları bize hiçbir zaman "arı" olarak gelmezler, çünkü arı bir biçimde var olmazlar ve var olamazlar: Her zaman kayıt tutanın zihninden kırılarak yansırlar. Bundan şu sonuç çıkar ki, bir tarih eserini ele alınca, ilk ilgileneceğimiz, içindeki olgular değil, onu yazan tarihçi olmalıdır. Örnek olarak, adına bu konferansların düzenlendiği büyük tarihçiyi ele alayım. Bize kendi otobiyografisinde anlattığına göre, G.M. Trevelyan "biraz aşırı bir Whig geleneği olan bir evde yetiştirilmişti";[20] umarım ki, onu Whig geleneğinden büyük İngiliz liberal tarihçilerinin önem bakımından değil, ama zaman bakımından sonuncusu diye tanımlarsam, buna karşı çıkmazdı. Kendi soy ağacını, büyük Whig tarihçisi George Otto Trevelyan'ın üstünden, Whig tarihçilerinin tartışmasız en büyüğü olan Macaulay'a değin götürmesi, boşuna değildir. Trevelyan'ın en iyi ve en olgun eseri olan *England under Queen Anne* (Kraliçe Anne Döneminde İngiltere) adlı kitabı, bu ortamdan bakılarak yazılmıştır ve okur eserin tam olarak ne demek istediğini ve anlamını, ancak o ortamı göz önünde tutarak okuyunca kavrayacaktır. Hatta, yazar okura bunu anlamaması için bir özür nedeni bırakmamaktadır. Şunun için ki, dedektif romanı meraklılarının tekniğini izleyerek, önce sonucu okursanız, üçüncü cildin son birkaç sayfasında bugünlerde tarihin Whig yorumu denilen şeyin benim ömrümde gördüğüm en iyi özetini bulursunuz; burada Trevelyan'ın yapmaya çalıştığı şeyin, Whig geleneğinin

19 M. Oakeshott, *Experience and its Modes*, 1933, s. 99.

20 G.M. Trevelyan, *An Autobiography*, 1949, s. 11.

kökenini ve gelişimini incelemek ve onu, bu geleneğin kurucusu olan III. William'ın ölümünden sonraki yıllara doğru ve dürüst olarak yerleştirmek olduğunu göreceksiniz. Belki bu, Kraliçe Anne dönemi olaylarının düşünülebilecek tek yorumu değildir, ama pekâlâ geçerli ve Trevelyan'ın elinde verimli bir yorumdur. Fakat bunun tam değerini biçebilmek için, tarihçinin ne yaptığının iyi anlaşılması gerekir: Çünkü Collingwood'un söylediği gibi, madem ki tarihçi kişilerinin akıllarından neler geçmiş olduğunu zihninde yeniden oluşturmak zorundadır, okur da kendi payına tarihçinin zihninden neler geçtiğini yeniden oluşturmalıdır. Olguları incelemeden önce tarihçiyi inceleyin. Alt tarafı, bu anlaşılması pek güç bir şey değildir. Zaten, filanca okulun o ünlü bilgini falancanın bir kitabını okuması salık verilince, o filanca okuldaki bir arkadaşına o falanca adamın ne cins biri olduğunu ve kafasının içinde neler bulunduğunu sormaya giden zeki bir üniversite öğrencisinin yaptığı iş budur. Bir tarih eserini okuyunca, daima fısıltılara kulak verin. Eğer bir şey sezemiyorsanız, ya siz duyarsızsınız ya da tarihçiniz alık bir adamdır. Olgular gerçekte hiç de balıkçının tablasındaki balıklar gibi değildir. Olgular uçsuz bucaksız ve hatta bazen sınırsız bir okyanusta dolaşan balıklara benzerler, tarihçinin ne yakalayacağı kısmen şansa, fakat asıl, avlanmak için okyanusun neresine gideceğine ve hangi oltayı kullanmayı seçeceğine bağlıdır – elbette bu iki etkeni de ne tür bir balık yakalamak istediği belirlemiştir. Genellikle, tarihçi istediği türden olguları elde edecektir. Tarih yorum demektir. Gerçekten, Sir George Clark'ın sözünü ters çevirerek, tarihe "tartışmalı olgularca çevrelenmiş yorum çekirdeği" deseydim, şüphesiz, benim sözüm de tek yanlı ve yanlış –fikir– verici olurdu, fakat asıl sözden daha fazla değil, sanırım.

İkinci nokta daha bildiktir: Tarihçinin incelediği insanların zihniyetleri, eylemlerinin gerisindeki düşüncelerini,

hayal gücü yolu ile anlaması gereği: Ben ola ki duygudaşlık onaylamayı akla getirir diye, duygudaşlık değil de "hayal gücü yoluyla anlayış" diyorum. 19. yüzyıl Ortaçağ tarihi konusunda zayıftı. Çünkü Ortaçağ insanı üstüne hayal gücü yolu ile anlayışa varamayacak kadar sert tavır almıştı. Ortaçağ'ların boş inançları ve onların esinlettiği barbarlığa karşı. Ya da Burckhardt'm 30 Yıl Savaşı üstüne kınayıcı sözünü alalım: "İster Katolik olsun, ister Protestan, ruhi kurtuluşu ulusun bütünlüğünün üstünde görmek, bir din için rezilce bir şeydir."[21]

Vatanı uğruna adam öldürmeyi doğru ve övgüye değer, fakat dini uğrunda öldürmeyi kötü ve yanlış bulan bir anlayışla yetiştirilmiş olan 19. yüzyılın liberal tarihçileri için, 30 Yıl Savaşları'nda çarpışmış birinin ruh haline nüfuz etmek fazlasıyla zordu. Bu zorluk şu anda benim üzerinde çalıştığım alanda özellikle daha büyüktür. Son 10 yıl içinde İngilizce konuşulan ülkelerde Sovyetler Birliği ve Sovyetler Birliği'nde İngilizce konuşulan ülkeler hakkında yazılanların çoğu, karşı yanın aklından neler geçtiğini hayal gücü yolu ile anlamaya en ufak ölçüde bile erişilememesi yüzünden bozulmuştur, böylece öteki tarafın sözleri ve davranışları her zaman habis, sersemce ya da ikiyüzlü diye gösterilmiştir. Tarihçi, hakkında yazdığı kimselerin zihinleriyle şöyle ya da böyle bir ilişki oluşturmadıkça tarih yazılamaz.

Üçüncü nokta da şudur: Biz geçmişi ancak günümüz açısından inceleyebilir, geçmişi anlayışımızı bugünün gözleriyle oluşturabiliriz. Tarihçi çağının insanıdır ve çağına insan varoluşunun koşulları ile bağlıdır. Kullandığı – demokrasi, imparatorluk, savaş, devrim gibi kelimelerin kendilerinin bile, onları ayıramayacağı bugüne özgü anlam yükleri vardır. Antik dönem üstüne çalışan tarihçiler sırf bu tuzağa düşmemiş olduklarını göstermek için *polis* ve *pleb* gibi

21 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, 1959, s. 179.

kelimeleri özgün biçimleriyle kullanma yoluna başvurmuşlardır. Bu onları kurtaramamaktadır. Onlar da bugünde yaşamaktadırlar, nasıl derslerini *Khlamys* yahut *toga*'ya bürünmüş olarak verseler daha iyi Yunan ya da Roma tarihçileri olamazlarsa, alışılmamış ya da yitik kelimeleri kullanarak da kendilerini hileyle geçmişe sokamazlar. Birbirini izleyen Fransa tarihçilerinin Fransız Devrimi'nde öylesine belirgin bir rol oynayan Parisli kalabalıkları anlatmakta kullandıkları isimler –*les sans-culottes*, *le peuple*, *la canaille*, *les brasmus*– bunlar hep, oyunun kurallarını bilenler için, siyasal bir ilişki ve belirli bir yorumun anlatımlarıydı. Yine de, tarihçi seçmek zorundadır: Dili kullanması onu tarafsız olmaktan alıkoyar. Bu, yalnızca kelime sorunu da değildir. Geçen yüzyıl boyunca Avrupa'da değişen güç dengesi, İngiliz tarihçilerinin Büyük Friedrich'e karşı tutumlarını tamamıyla değiştirmiştir. Hıristiyan kiliseleri içindeki Katolik ve Protestanlık arasında değişen güç dengesi, Loyola, Luther ve Cromwell gibi kişilere olan tutumlarını köklü bir şekilde değiştirmiştir. 1917 Rus Devrimi'nden ne kadar derinliğine etkilendiklerini fark etmek için, Fransa tarihçilerinin son 40 yılda Fransız Devrimi üstüne yazdıkları hakkında az bir bilgi sahibi olmak yeterlidir. Tarihçi geçmişin değil, bugünün insanıdır. Profesör Trevor-Roper, bize tarihçinin "geçmişi sevmesi gerektiği"ni söyler.[22] Bu, doğruluğu oldukça kuşkulu bir öğüttür. Geçmişi sevmek kolaylıkla yaşlı kimselerin ve yaşlı toplumların özlemli romantizminin bir sonucu, bugüne ya da geleceğe olan inanç ve ilginin kaybedildiğinin bir belirtisi olabilir.[23] Basmakalıp formüllerden birini seçmek zorunda olsaydım, kendimi "geçmişin ölü elinden" kurtarma-

22 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*'a Giriş, 1959, s. 17.

23 Nietzsche'nin tarih görüşüyle karşılaştırınız: "Geriye bakmak ve muhasebe yapmak, geçmişin anılarında, tarihî kültürde avuntu aramak, yaşlı insanın işidir ve yaşlılık çağına özgüdür." *Unzeitgemässe Betrachtungen* (Mevsimsiz Düşünceler), İng. çev. *Thoughts Out of Season*, 1909, s. 65-66.

yı salık vereni yeğlerdim. Tarihçinin görevi geçmişi sevmek ya da kendisini geçmişten kurtarmak değil, bugünü anlamanın anahtarı olarak onun üstünde çalışmak ve anlamaktır.

Böyle olmakla birlikte, bunlar eğer Collingwoodcu tarih görüşü diyebileceğim şeyle ilgili birtakım gerçeklerse, bazı tehlikeleri ortaya koymanın zamanıdır. Tarihçinin tarihi yapmadaki rolü üstünde ısrar edilmesi, akli sonucuna kadar götürülürse, her türlü nesnel tarihi imkânsız kılar: Buna göre tarih tarihçinin yaptığı şeydir. Nitekim, Collingwood, yayımcısı tarafından daha sonra aktarılmış bir notunda, bir ara bu sonuca varmış gibidir:

> St. Augustine tarihe erken dönem Hıristiyanlarının görüş açısından bakmıştır; Tillamont bir 17. yüzyıl Fransızı'nın; Gibbon bir 18. yüzyıl İngilizi'nin; Mommsen bir 19. yüzyıl Almanı'nın... Hangisinin görüşünün doğru olduğunu sormanın bir anlamı yoktur. Bunların her biri, onu benimseyen kişi için olabilecek tek şeydi.[24]

Bu, Froude'un tarih "istediğimiz her kelimeyi yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusudur"[25] sözünde olduğu gibi, tam bir şüpheciliğe varır. Collingwood, "makas-zamk tarihi"ne, tarihin salt bir olgular yığması olduğu yolundaki görüşe karşı tepkisinde, tarihi insan beyninden dokunmuş bir şey diye ele almaya tehlikeli bir biçimde yaklaşmakta, daha önce aktardığım parçada Sir George Clark'ca çıkartılmış sonucuna geri dönmektedir. Tarihin bir anlamı olmadığı teorisi yerine, burada bize anlamların sınırsızlığı teorisi sunuluyor: Buna göre anlamların hiçbiri ötekinden daha sağlam değildir – ki bu da aşağı yukarı aynı kapıya çıkar. İkinci teori de birincisi kadar savunulamayacak niteliktedir. Bir dağ,

---

24 R. Collingwood, *The Idea of History*, 1946, s. 12 [*Tarih Tasarımı*, çev. Kurtuluş Dinçer, Ara Yayıncılık, İstanbul, 1990].

25 A. Froude, *Short Studies on Great Subjects*,, cilt 1, 1894, s. 21.

farklı görüş açılarından farklı biçimlerdeymiş gibi gözüküyor diye, bundan o dağın nesnel olarak hiçbir biçimi yoktur ya da biçimleri sınırsızdır sonucu çıkartılamaz. Tarihin kurulmasında yorum vazgeçilmez bir rol oynadığından ve var olan hiçbir yorum bütünüyle nesnel olmadığı için her yorumun bir öteki kadar iyi olduğu ve ilkece tarih olgularının aslında nesnel yoruma elverişli olmadığı sonucu da çıkmaz. Daha ileri bir aşamada tarihte nesnellikle tam ne denmek istendiğini belirtmem gerekecek.

Fakat Collingwood'un varsayımlarında daha da büyük bir tehlike kol gezmektedir. Eğer tarihçi, üzerinde çalıştığı tarih dönemine zorunlu olarak kendi gününün gözlerinden bakarsa ve geçmişin sorunlarını bugünün sorunlarına bir anahtar olarak incelerse, bir salt pragmatik olgular görüşüne düşmez, doğru yorumun ayracının bugünkü bir amaca uygunluğu olduğunu ileri sürmez mi? Bu varsayıma göre tarihin olguları hiçtir, yorumsa her şeydir. Nietzsche ilkeyi koymuştur bile: "Bir görüşün yanlışlığı ona karşı çıkmamız için bir neden değildir... Sorun, onun ne ölçüde hayatı sürdürücü, hayatı koruyucu, türleri koruyucu, hatta türleri geliştirici olduğudur."[26] Amerikan pragmatistleri daha bir üstü örtülü olarak ve daha az içtenlikle aynı çizgiden gitmişlerdir. Bilgi bir amaç için bilgidir. Bilginin geçerliliği amacın geçerliliğine bağlıdır. Fakat, böyle bir teorinin öne sürülmediği yerde bile, uygulama daha az tedirgin edici olmamıştır. Ben, kendi çalışma alanımda, bu tehlikenin gerçekliğinden sıyrılmak için olguların hakkı çiğnenerek yapılan aşırı yorumların pek çok örneğini gördüm. Sovyet ve anti-Sovyet tarihçilik okullarının kimi aşırı ürünlerine bakmanın, bazen 19. yüzyılın salt olgusal bir tarih yapılabileceğini sanan hayali anlayışı için bir çeşit özlem yaratması hiç de şaşırtıcı değildir.

26 *Jenseits von Gut und Böse (İyi ve Kötünün Ötesinde)*, bl. 1.

Öyleyse, 20. yüzyılın ortasında tarihçinin olgularına karşı yükümlülüğünü nasıl tanımlayacağız? Sanırım, ben, olgular, belgeler karşısında çok savruk davrandığım suçlamasından kurtulmak için, son yıllarda belgeleri izlemek ve incelemek, tarihî eserimi gereğince dipnotlanmış olgularla doldurmak için yeterince zaman harcadım. Tarihçinin, olgularına saygı gösterme ödevi olguların doğru olmasını sağlama yükümlülüğüyle bitmez. Üzerinde çalıştığı konuyla ve önerdiği yorumla şu ya da bu anlamda ilgili, bilinen ya da bilinebilecek bütün olguları işin içine katmaya çalışmalıdır. Eğer Victoria çağının İngilizi'ni ahlaklı ve mantıklı biri olarak göstermeye kalkışacaksa, 1850'de Stalybridge Wakes'de olanları unutmamalıdır. Fakat bu da, onun, tarihin özsuyu olan yorumu bir kenara bırakabileceği anlamına gelmez. Meslekten olmayan bazıları –yani üniversite dışından ya da öteki akademik disiplinlerden arkadaşlar– bana tarihçinin tarih yazarken nasıl çalıştığını sorarlar. En yaygın sanı, tarihçinin çalışmalarını kesinlikle ayırt edilebilir iki evre ya da döneme ayırdığı yolundadır. Önce, kaynak okuyarak ve defterlerini olgularla doldurarak uzun bir hazırlık dönemi geçirir; sonra bu bitince, kaynaklarını bir yana koyar, defterlerini çıkarıp, baştan sona kitabını yazar. Bu, bence inandırıcı ve kabul edilir değildir. Çünkü, ana kaynak saydıklarımdan birkaçını okumaya başlar başlamaz, bana şiddetli bir itilim gelir ve yazmaya başlarım – mutlaka başından değil, bir yerinden, herhangi bir yerinden. Böylece, okuma ve yazma birlikte ilerler. Ben bir yandan okumaya devam ederken yazdıklarım çoğalır, eksilir, yeniden biçimlenir, yırtılıp atılır. Yazma, okumaya kılavuzluk eder, onu yönetir, verimli kılar: Yazdıkça neyi aradığımı daha iyi bilir, bulduğumun anlamını ve konuyla ilişkisini daha iyi kavrarım. Belki bazı tarihçiler bu önyazımı, bazı kişilerin satranç tahtasına ve oyuncusuna başvurmaksızın akıldan satranç oynamaları gibi ka-

lem-kâğıt ya da yazı makinesi kullanmadan akıldan yaparlar; işte bu, benim gıpta ettiğim, fakat taklit edemeyeceğim bir tanrı vergisidir. Ben şuna inanıyorum: Adına değer her tarihçi için, iktisatçıların "girdi" ve "çıktı" dedikleri iki süreç aynı zamanda ilerler, bunlar uygulamada bir tek sürecin parçalarıdır. Onları birbirlerinden ayırmaya kalkar ya da birine öbürünün üstünde bir öncelik tanırsanız, iki sapkınlıktan birine düşersiniz: Ya anlamsız ve önemsiz makas-zamk tarihi yazarsınız yahut yazdığınız propaganda ya da tarihî roman olur, geçmişin olgularını yalnızca tarihle hiç ilgisi olmayan bir yazıyı süslemek için kullanırsınız.

Böylece, tarihçinin tarihin olguları karşısındaki tutumunu inceleyince nazik görünen bir durumda kalırız: Şöyle ki, bir yanda nesnel olgular topluluğu olarak savunulamaz bir tarih teorisinin Scylla kayalığı, yorumun koşulsuz olarak olgudan önde gelişi, öte yanda, eş derecede savunulamayacak tarihin olgularını saptayan ve onlara yorumlama süreci içinde hâkim olan tarihçinin zihninin öznel bir ürünü diye gören tarih teorisinin Charybdis girdabı; yani, ağırlık merkezi geçmişte olan tarih görüşü ile ağırlık merkezi bugünde olan tarih görüşü arasında, hassas bir dikkatle yol almak. Fakat gerçekte durumumuz göründüğü kadar da nazik değildir. Bu konferanslar boyunca olgu ve yorum ikiliğiyle başka kılıklar içinde tekrar karşılaşacağız – özel ve genel, deneysel ve teorik, nesnel ve öznel. Tarihçinin yazgısı insan doğasının bir yansıyışıdır. İnsan, belki ilk çocukluğu ve yaşlılığının sonu dışında, çevresiyle büsbütün ilişkili ve koşulsuz olarak onun etkisi altında değildir. Öte yandan, hiçbir zaman da çevresinden tümüyle bağımsız ve onun kayıtsız şartsız efendisi de değildir. İnsanın çevresiyle ilişkisi tarihçinin konusuyla olan ilişkisidir. Tarihçi olgularının ne âciz bir kölesi ne de zalim bir efendisidir. Tarihçiyle olguları arasındaki ilişki bir eşitlik, bir alışveriş ilişkisidir. Düşünür ve yazar-

ken bir an durup da "Ben ne yapıyorum?" sorusunu kendisine soran her tarihçinin bildiği gibi, tarihçi aralıksız bir biçimde olgularını yorumuna, yorumunu da olgularına göre kalıplandırma süreci içindedir. Bunlardan birine öncelik vermek imkânsızdır.

Tarihçi geçici bir olgular seçimi ve –kendisi gibi başkalarınca da yapılmış olan– o seçimin ışığında o seçimin yapıldığı geçici bir yorumla işe başlar. Tarihçi, çalıştıkça hem yorum hem de olguların seçimi ve sıraya konması, birinin ya da ötekinin etkileşimiyle, ince ve belki bir ölçüde bilinçsiz değişikliklere uğrar. Tarihçi bugününün bir parçası ve olgularsa geçmişe ait olduklarından, bu karşılıklı etkileşim, aynı zamanda bugün ile geçmiş arasında bir karşılıklılığı işin içine katar. Tarihçi ve tarihin olguları birbirleri için gereklidir. Tarihçi olguları olmaksızın köksüz ve boş, olgular tarihçileri olmadan ölü ve anlamsızdır. Bundan ötürü, "Tarih nedir?" sorusuna ilk cevabım şu olacaktır: Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog.

2

Toplum ve Birey

Toplumun mu bireyin mi önce geldiği sorusu, tavuğun mu yumurtanın mı önce geldiği sorusuna benzer. Bunu mantıki bir soru olarak alsanız da, tarihî bir soru olarak alsanız da, karşıt ve eşit ölçüde tek yanlı bir başka önerme ile düzeltilmesi gerekmeyen, şöyle ya da böyle hiçbir hüküm veremezsiniz. Toplum ve birey birbirlerinden ayrılamaz, karşıt değil birbirlerine gerekli ve tamamlayıcıdırlar. Donne'nın ünlü sözleriyle: "Hiç kimse kendi içinde bütün bir ada değildir; herkes kıtanın bir parçası, karanın bir kısmıdır."[1] Bu, gerçeğin bir görünümüdür. Öte yandan, klasik bireyci J.S. Mill'in özdeyişini alın: "İnsanlar bir araya getirilince, başka bir öze dönüşmezler."[2] Elbette dönüşmezler. Fakat yanlış olan, onların "bir araya getirilmiş" olmadan önce var olduklarını ya da herhangi bir öze sahip bulunduklarını düşünmektir. Biz doğunca, dünya üstümüzde işlemeye başlar ve bizi, salt biyolojik birimler olmaktan çıkarıp toplumsal birimlere dönüştürür. Her insan, tarihin ya da yazılı tarih öncesinin her

1 *Devotions upon*, Emergent Occasions, No. 17.

2 J.S. Mill, *A System of Logic*, 7, 1.

döneminde bir toplumda doğmuş ve daha ilk yıllardan başlayarak bu toplumca kalıplanmıştır. Kullandığı dil, bireysel bir kalıt değil, içinde büyüdüğü gruptan toplumsal bir edinmedir. Dil ve çevre, her ikisi de onun düşüncesinin niteliğini belirlemekte etkili olurlar; ilk fikirleri ona başkalarından gelir. Pek güzel söylenmiş olduğu gibi, toplumdan ayrı birey, hem dilsiz hem de akılsız olurdu. Robinson Crusoe efsanesinin devam etmekte olan çekiciliği, toplumdan bağımsız bir birey tasarlama çabasından ileri gelmektedir. Bu çaba başarısızlığa uğramıştır. Robinson soyutlanmış bir birey değil, Yorklu bir İngilizdir. Kutsal kitabını yanında taşır, kabilesinin tanrısına dua eder. Efsane ona hemen adamı Cuma'yı verir ve yeni bir toplumun kurulması başlar. Buna ilişkin bir başka efsane Dostoyevski'nin *Ecinniler* romanında, yetkin özgürlüğünü kanıtlamak için kendini öldüren Kirilov'un öyküsüdür. İntihar, bireye açık olan tek yetkin özgür eylemdir; başka her eylem şöyle ya da böyle onun topluma üyeliğini işin içine katar.[3]

Antropologlar genellikle, ilkel insanın uygar insandan daha az "birey" olduğunu, toplum tarafından daha çok kalıplandırıldığını söylerler. Bu, gerçeğin bir parçasını içermektedir. Daha karmaşık ve gelişmiş toplumlara oranla, basit toplumlar çok daha küçük bireysel hüner ve iş çeşitlerine ihtiyaç duyarlar ve bu tür imkânlar hazırlama anlamında, daha tek biçimlidirler. Bu anlamda artan bireycilik, çağdaş gelişmiş toplumun zorunlu bir ürünüdür ve bu toplumda tepeden tırnağa kadar etkindir. Fakat, bireyciliğin bu ilerleyişi ile toplumun büyüyen gücü ve birliği arasında bir karşıtlık görmek ciddi bir yanlış olurdu. Toplumun ve bireyin gelişimi el ele gider ve birbirini koşullar. Zaten, karmaşık ve

3 Durkheim intiharla ilgili ünlü çalışmasında, toplumdan yalıtılmış bireyin durumunu anlatmak için *anomie* terimini bulmuştur. Bu, duygusal tedirginliğe ve intihara özellikle elverişli bir durumdur; fakat yine Durkheim, intiharın toplumsal koşullardan bağımsız olmadığını göstermiştir.

gelişmiş toplumla demek istediğimiz, bireylerin birbirlerine olan bağımlılıklarının gelişmiş karmaşık biçimler aldığı toplumlardır. Çağdaş bir ulusal topluluğun bireylerinin nitelik ve düşüncelerini kalıplandırma, onlar üzerinde belli bir benzeyiş ve tek biçimlilik derecesi oluşturma gücünün, ilkel bir kabile topluluğundan daha az olduğunu sanmak tehlikeli olurdu. Biyolojik farklılıklara dayanan o eski ulusal kişilik kavramının yanlışlığı çoktan anlaşılmıştır; fakat değişik ulusal kişilik farklarını yadsımak zordur. "İnsan doğası" denilen kaypak şey, ülkeden ülkeye, çağdan çağa o kadar çok değişmiştir ki, onu egemen toplumsal koşulların ve göreneklerin biçimlendirdiği bir tarihî olgu saymamak güçtür. Söz gelimi, Amerikalılar, Ruslar ve Hintliler arasında pek çok farklılıklar vardır. Fakat, bu farklılıkların bazıları, belki de en önemlileri, bireyler arasındaki toplumsal ilişkiler ya da başka bir deyişle, toplumun nasıl örgütlenmesi gerektiği konusunda farklı tutumlar biçimini alırlar; böylece, Amerikan, Rus ve Hint toplumları arasındaki farklılıkların incelenmesinin, genel olarak Amerikan, Rus ve Hint bireyleri arasındaki farkları incelemenin belki de en iyi yolu olduğu anlaşılabilir. Uygar insan da ilkel insan gibi, onun toplumu kalıplandırdığı kadar etkinlikle toplum tarafından kalıplandırılmıştır, yumurtasız tavuk elde edilemeyeceği gibi, tavuksuz da yumurta elde edilemez.

Batı dünyasının içerisinden daha yeni yeni sıyrıldığı, dikkate değer, ayrıcalıklı tarih dönemi bunları bizden gizlemiş olmasaydı, bu apaçık gerçekler üstünde durmak gereksiz olurdu. Bireycilik kültü, çağdaş tarihî efsanelerin en yaygınıdır. Burckhardt'ın, ikinci ayrımı "Bireyin Gelişimi" alt başlığını taşıyan *İtalya'da Rönesans Kültürü* kitabının ünlü anlatımına göre, o zamana dek kendisinin "yalnızca bir ırk, halk, parti, aile ya da lonca üyesi" olarak bilincinde bulunan kişinin, en sonunda "ruhu olan bir birey olduğu ve kendini böy-

lece tanıdığı" Rönesans'la birlikte birey kültü başlamıştır. Bu kült daha sonra kapitalizmin ve Protestanlığın yükselişi, Endüstri Devrimi'nin başlangıcı ve *laissez-faire* öğretileri ile birleştirilmiştir. Fransız Devrimi'nin ilan ettiği İnsan ve Yurttaş Hakları, aslında birey haklarıydı. Bireycilik, 19. yüzyılın ünlü faydacılık felsefesinin dayanağıydı. Victoria çağı liberalizminin karakteristik bir belgesi olan, Morley'in *Uzlaşma Üstüne* (On Compromise) denemesi, bireyciliğe ve faydacılığa "insan mutluluk ve genliğinin dini" demektedir. "Haşin bireycilik" insan ilerlemesinin temeliydi. Bu, belirli bir tarihî dönemin ideolojisinin yetkinlikle sağlam ve geçerli bir analizi olabilir. Fakat benim burada belirtmek istediğim şudur ki, çağdaş dünyanın doğuşuna eşlik eden, gitgide artan bireycilik, uygarlığın ilerlemesinin olağan bir sürecidir. Toplumsal bir devrim, erk yerlerine yeni toplumsal gruplar getirdi. Her zaman olduğu gibi, bu, bireyler tarafından ve bireysel gelişme için yeni imkânlar sunarak yapılmıştır; kapitalizmin ilk aşamalarında üretim ve dağıtım birimleri geniş ölçüde tek tek bireylerin elinde olduğundan yeni toplumun ideolojisi, toplumsal düzende bireysel girişkenliğin rolü üstünde ısrarla durmuştur. Fakat bütün bu süreç, tarihî gelişim içinde özgül bir aşama gösteren toplumsal bir süreçti. Ve bu bireylerin topluma karşı ayaklanması ya da bireylerin toplumsal sınırlamalardan kurtulması terimleriyle açıklanamaz.

Bu gelişimin ve bu ideolojinin odak noktası olan Batı dünyasında bile, tarihin bu döneminin sona erdiğini gösteren pek çok işaret vardır: Burada benim, kitle demokrasisi denilen şeyin yükselişi ya da iktisadi üretim ve örgütlenmenin bireyin ağır bastığı biçimleri yerine, derece derece kolektifliğin ağır bastığı biçimlerin geçişi üstünde durmam gerekmez. Fakat, bu uzun ve verimli dönemin ortaya koyduğu ideoloji, Batı Avrupa'da ve İngilizce konuşulan bütün ülkelerde halen başat bir güçtür. Soyut terimlerle, özgürlük ile eşitliğin ya da

birey özgürlüğü ile toplumsal adaletin arasındaki gerilimden söz ederken savaşların soyut fikirler arasında olmadığını unutmak eğilimindeyizdir. Aslında, bunlar kendi başlarına bireyler ile kendi başına toplum arasında değil, toplumdaki birey kümeleri arasındaki çatışmalardır: Her biri kendine uygun toplumsal politikaları ilerletmeye ve buna aykırı toplumsal politikaları ise engellemeye uğraşır. Artık, büyük bir toplumsal hareket demeye gelmeyip, bireyle toplum arasındaki yanlış karşıtlık anlamını taşıyan bireycilik, bugün çıkarı olan bir grubun sloganı olması ve tartışmalı niteliği nedeniyle de, dünyada neler olup bittiğini anlamamızın bir engelidir. Bireyi araç, toplum ya da devleti amaç olarak gören sapkınlığa karşı bir çıkış olarak birey kültü aleyhine söyleyecek bir şeyim yok. Fakat, eğer, toplumun dışında duran soyut bir birey fikriyle iş görmeye kalkışırsak, ne geçmiş ne de bugün üstüne gerçek bir anlayışa varabiliriz.

Bu, beni, uzunca bir süredir açtığım parantezin özüne getiriyor. Tarihin sağduyulu görüşü, tarihi bireyler hakkında bireylerce yazılmış bir şey diye ele alır. Bu görüş, kesinlikle 19. yüzyıl liberal tarihçilerince kabul edilip, geliştirilmiştir ve özünde yanlış değildir. Fakat şimdi fazla basitleştirilmiş ve yetersiz görünmektedir; bunu daha derinlemesine araştırmamız gerekiyor. Tarihçinin bilgisi başkalarına kapalı bireysel mülkü değildir: Herhalde pek çok kuşak ve pek çok değişik ülke insanları onun toplanmasına katılmışlardır. Tarihçinin, eylemlerini yazdığı kişiler bir boşluk içinde hareket eden, yalıtılmış kimseler değildir: Onlar geçmiş bir toplumun içinde ve onun etkisi altında hareket etmişlerdir. Geçen konuşmamda tarihi karşılıklı bir etkileşim süreci, bugünde yaşayan tarihçi ile geçmişin olguları arasında bir diyalog olarak tanımlamıştım. Şimdi, denklemin iki yanındaki, bireysel ve toplumsal ögelerin görece ağırlıklarını araştırmak istiyorum. Tarihçiler nereye kadar tek tek bireylerdir,

nereye kadar kendi toplum ve dönemlerinin ürünüdürler? Tarih olguları nereye kadar tek tek bireyler hakkındaki olgular, nereye kadar toplumsal olgulardır?

Öyleyse, tarihçi de bir bireydir. Öteki bireyler gibi, o da aynı zamanda bir toplumsal olaydır, ait olduğu toplumun hem ürünü, hem de isteyerek ya da istemeyerek sözcüsüdür; tarihî geçmişin olgularına işte bu sıfatla yaklaşır. Bazen tarihin gidişinden "yürüyen bir tören alayı" diye söz ederiz. Bu, haklı bir benzetmedir – yeter ki, tarihçi kendini ıssız bir kayalıktan çevresine bakan bir kartal ya da tören kürsüsünde önemli bir kişi saymaya kalkışmasın. Bunların hiçbiri değildir! Tarihçi, alayın bir başka bölümünde yorgun argın yürüyüp giden bir başka gölgeli kişidir yalnızca. Tören alayı dönüp dolaştığı, bir sağa bir sola saptığı, bazen tam geriye katlandığı, farklı kesimlerinin birbirlerine göre durumları sürekli olarak değiştiği için, örneğin bugün Ortaçağ'lara dedelerimizin 100 yıl önce olduğundan çok daha yakın bulunduğumuzu ya da Caesar çağının bize Dante çağından daha yakın durduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Geçit alayı – ve onunla birlikte tarihçi de– ilerledikçe, yeni görünümler ve yeni görüş açıları belirir. Tarihçi tarihin bir parçasıdır. Tarihçinin bu geçit alayı içinde kendini bulduğu nokta, onun tarihi görüş açısını belirler.

Bu, doğruluğu besbelli söz, incelediği dönem, tarihçinin yaşadığı zamana uzak olduğunda da, daha az "doğru" değildir. Ben eski tarih okuturken, bu konudaki klasikler –herhalde şimdi de öyledir ya– Grote'nin *Yunan Tarihi* (History of Greece) ile Mommsen'in *Roma Tarihi* (Römische Geschichte) idi. 1840'larda aydın bir radikal eğilimli banker olan Grote, yükselen ve siyasal anlamda ilerici Britanya orta sınıfının özlemlerini (Perikles'in Benthamvari* bir reformcu,

(*) Bentham: 19. yüzyılın, kapitalizmi dolaylı olarak savunan faydacı İngiliz filozofu.

Atina'nınsa, dalgınlıkla bir imparatorluk sahibi oluvermiş diye gösterildiği) idealize edilmiş bir Atina demokrasisi tablosunda canlandırmıştır. Grote'nin Atina'daki kölelik sorununu ihmalinin, onun bağlı olduğu grubun fabrikalarda çalışan yeni İngiliz işçi sınıfının sorunlarıyla yüz yüze gelmekten kaçınmasının bir yansıması olduğunu söylemek, fazla hayalci olmayabilir. Mommsen ise, 1848-49 Alman Devrimi'nin kargaşa ve aşağılayıcılıkları yüzünden, düş kırıklığına uğramış bir Alman liberaliydi. *Realpolitik* adının ve kavramının çıktığı 10 yıl içinde, yani 1850'lerde yazan Mommsen, Alman halkının siyasal özlemlerini gerçekleştirmede başarısızlığa uğramasının geride bıraktığı bozukluğu düzeltecek güçlü birine olan ihtiyaç düşüncesiyle dolmuştu; biz, onun Caesar'ı idealize eden ünlü düşüncesinin Almanya'yı harap olmakıan koruyacak güçlü adama duyduğu bu özlemin ürünü olduğunu, o etkisiz, geveze ve kaypak, savsaklayıcı, hukukçu-politikacı Cicero'nun 1848'de Frankfurt'un Paulikirche'sindeki tartışmaların içinden çıkıp geldiğini anlamadıkça, Mommsen'in tarihine gerçek değerini veremeyiz. Grote'nin *Yunan Tarihi*'nin bugün bize İÖ 5. yüzyıldaki Atina demokrasisi kadar, 1840'lardaki İngiliz felsefecilerinin düşüncelerini de anlatabileceği ya da 1848'in Alman liberallerine ne yaptığını anlamayı isteyenlerin, ana kitaplardan biri olarak Mommsen'in *Roma Tarihi*'ni alması gerektiği söylenseydi, bunu aşırı bir paradoks saymazdım. Bu, onları büyük tarihî eserler olarak küçültmez. Bury'nin açış konuşmasında yarattığı, Mommsen'in büyüklüğünün *Roma Tarihi*'ne değil de, yazıt toplamasına ve Roma anayasa hukuku üzerine çalışmasına dayandığını öne süren modaya tahammülüm yok: Bu, tarihi, toplama eser düzeyine indirmektir. Anlamlı tarih, tarihçinin geçmişe bakışı, bugünün sorunlarını kavrayışınca aydınlatıldığı zaman kesinlikle yazılmış olur. Mommsen'in cumhuriyetin yıkılışından sonraki Roma

tarihine devam edememesi, genellikle hayretle karşılanmıştır. Onun, bu iş için zamanı da yok değildi, imkânı da, bilgisi de. Fakat, Momınsen tarih yazdığı sırada Almanya'da güçlü adam henüz doğmamıştı. Onun etkin olarak çalıştığı yıllarda, sorun, öncelikle güçlü adamın iktidara gelişinin gerçekleşmemiş olmasıydı. Hiçbir şey Mommsen'e bu olguyu Roma zemini üstüne götürmeyi esinlettirmedi, imparatorluk tarihi de yazılmamış olarak kaldı.

Çağdaş tarihçiler arasındaki bu olguya ilişkin örnekleri çoğaltmak kolaydır. Geçen konferansımda G.M. Trevelyan'ın *Kraliçe Anne Döneminde İngiltere*'sini onun dikmiş olduğu, içinde yetiştiği Whig geleneğinin bir anıtı olarak saygıyla anmıştım. Şimdi, çoğumuzun Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana akademik sahneye çıkmış en büyük İngiliz tarihçisi saydığımız Sir Lewis Namier'in etkileyici ve anlamlı başarılarına bir bakalım. Namier, gerçek bir tutucuydu – üstü biraz kazınınca yüzde 75 liberal çıkan tipik bir İngiliz tutucusu değil, Britanyalı tarihçiler içinde 100 yıldan uzun bir zamandır görmediğimiz türden bir tutucuydu. Geçen yüzyılın ortasından 1914'e kadar bir İngiliz tarihçisinin daha iyiye olan dışında, tarihî değişmeleri kavraması zor bir ihtimaldi. 1920'lerde ise, değişmenin gelecek için korkuyla birlikte düşünülmeye başlandığı ve ancak bir kötüye gidiş sayıldığı bir döneme girdik ki, bu, tutucu düşüncenin yeniden-doğuş dönemidir. Acton'un liberalizmi gibi Namier'in tutuculuğu da Kara Avrupası temeline dayanmaktan kuvvet ve derinlik alıyordu.[4] Fisher ya da Toynbee'nin tersine, Namier'in 19. yüzyıl liberalizmi içinde kökleri yoktur ve ona duyulan büyük özlemlerin baskısı altında değildir. Birinci Dünya Savaşı ve eksik kalmış barışın liberalizmin iflasını ilan etmesin-

4 İki savaş arasındaki dönemde dikkate değer tek İngiliz tutucu yazarı, Mr. T.S. Eliot'un da İngiliz doğumlu olmamanın üstünlüğünden yararlandığına işaret etmeye değer, herhalde. 1914'ten önce İngiltere'de yetişmiş hiç kimse liberal geleneğin sınırlayıcı etkilerinden tümüyle kaçamamıştır.

den sonra, tepki şu iki biçimden biri olarak gelebilirdi – sosyalizm ya da tutuculuk. Namier, tutucu tarihçi olarak belirdi. Seçtiği iki alanda çalıştı ve her iki seçmesi de anlamlıydı. İngiliz tarihinde, egemen sınıfın düzenli ve aslında durgun bir toplum içinde konum ve erki, ölçülü bir biçimde yönetebildiği en son döneme geri döndü. Birisi, Namier'i, ruhu tarihin dışında bırakmakla suçlamıştır.[5] Bu belki pek güzel dile getirilmiş bir söz değil. ama eleştirinin anlatmaya çalıştığı nokta görülebiliyor. III. George'un tahta çıktığı dönemde siyasete henüz fikir bağnazlığı da, Fransız Devrimi'yle dünyaya yayılacak ve muzaffer liberalizm yüzyılında yol göstericilik edecek olan o tutkulu ilerleme inancı da bulaşmamıştı. Daha ortada ne fikirler, ne devrim, ne liberalizm vardı: Namier, bize bütün tehlikelerden uzak henüz güvenli olan bir çağın portresini vermeyi seçmişti, ne var ki bu güven uzun sürmeyecekti.

Fakat Namier'in ikinci konuyu seçmesi de eşit ölçüde anlamlıdır. Namier, İngiliz, Fransız ve Rus devrimleri gibi çağdaş büyük devrimleri atlayıp, bunlar üstüne dişe dokunur hiçbir şey yazmamış, başarısızlığa uğramış bir devrim, liberalizm yolunda yükselen umutlar için bütün Avrupa'da bir gerileme, silahlı güçler karşısında fikirlerin, askerlerle karşı karşıya gelince demokratların boşluğunu gösteren bir serimleme olan 1848 Avrupa Devrimi üstüne, konusunun ta içine işleyen bir çalışma vermeyi seçmiştir. Siyaset ciddi bir iştir, bunun içine fikirlerin sokulması hem gereksiz hem de tehlikelidir: Namier, "aydınların devrimi" demekle, çıkardığı dersi daha da belirgin kılmıştır. Bizim vardığımız sonuç yalnızca bir çıkarsama değildir: Çünkü, her ne kadar Namier tarih felsefesi üstüne sistematik hiçbir şey yazmamışsa da

5 Eleştirinin aslı, 28 Ağustos 1953 tarihli *The Times Literary Supplement*'daki "Namier'in Tarih Görüşü" başlıklı imzasız bir yazıda şöyledir: "Darwin, ruhu evrenin dışında bırakmış olmakla suçlanmıştı. Sir Lewis de siyasal tarihin Darwin'i olmuştur. Hem de birden çok anlamda."

birkaç yıl önce yayımlanan bir denemede her zamanki açıklık ve kesinliğiyle görüşünü açıklamıştır: "İnsan, siyasal öğreti ve dogmalarla zihninin serbestçe çalışmasını ne kadar az engellerse, düşüncesi için o kadar iyidir." Ruhu tarihin dışında bıraktığı yolunda kendisine yöneltilen suçlamayı reddetmeyerek andıktan sonra, sözlerine şöyle devam eder:

> Bazı siyaset felsefecileri, "bıkkın bir ara"dan ve bu ülkede genel siyaset üstüne şimdiki tartışma yokluğundan yakınıyorlar; her iki parti de somut sorunlara pratik çözümler ararlarken, programları ve ilkeleri unutuyorlar. Fakat, bu tutum bana daha yüksek bir ulusal olgunluğun işareti gibi görünüyor ve ben kendi payıma, yalnızca siyaset felsefecisinin çalışmalarıyla engellenmeksizin bunun uzun zaman sürmesini diliyorum..[6]

Bu görüşe şu anda karşı çıkmak istemiyorum: Bundan sonraki bir konferansıma saklayacağım. Burada amacım, yalnızca iki önemli gerçeği göstermek: Birincisi, tarihçinin kendisinin konuya yaklaşımındaki hareket noktasını kavramadıkça, onun çalışmasını tam olarak anlayamaz ya da değerini veremeyiz, ikincisi, o hareket noktasının kendisi toplumsal ve tarihî bir temelden kaynak alır. Marx'ın bir yerde dediği gibi eğitimcinin kendisinin de eğitilmesi gerektiği unutulmamalıdır; çağdaş dille söylemek gerekirse, beyin yıkayan kimsenin kendi beyni de yıkanmıştır. Tarihçi, tarih yazmaya başlamadan önce, tarihin ürünüdür.

Az önce kendilerinden söz ettiğim tarihçilerin –Grote ve Mommsen'in, Trevelyan ve Namier'in– her biri âdeta tek bir toplumsal ve siyasal kalıba dökülmüşlerdir; önceki ve sonraki çalışmalarının arasında belirgin hiçbir bakış değişikliği olmamıştır. Fakat, hızlı değişim dönemlerinde, bazı tarihçiler, yazılarında bir toplumu ve bir toplumsal düzeni değil, art

6 L. Namier, *Personalities and Powers*, 1955, s. 5, 7.

arda farklı düzenleri yansıtmışlardır. Buna benim bildiğim en iyi örnek, hayatı ve çalışma süresi, alışılmadık biçimde uzun olan ve ülkesinin yazgısındaki devrimci ve şiddetli bir dizi değişimi kapsayan ünlü Alman tarihçisi Meinecke'dir. Aslında, burada, her biri farklı bir tarih döneminin sözcüsü olan ve bellibaşlı üç eserinde dile gelen üç ayrı Meinecke vardır. 1907'de yayımlanan *Weltbürgerthum und Nationalstaat* (Kozmopolitiklik ve Ulusal Devlet) kitabındaki Meinecke, Bismarck'ın devletinde Alman ulusal ülkülerinin gerçekleşmesini güvenle görür ve (Mazzini ve ondan sonraki pek çok 19. yüzyıl düşünürü gibi) ulusçuluğu evrenselliğin en yüce biçimiyle bir tutar: Bu, Bismarck çağına eklenen barok Wilhelm döneminin ürünüdür. 1925'te yayımlanan *Die Idea der Staatsräson* (Kamu Yararı Fikri) kitabının Meinecke'si Weimar cumhuriyetinin bölünmüş ve şaşkınlaşmış kafasıyla konuşur: Siyaset dünyası, *raison d'état* (kamu yararı ereği) ile siyasetin dışında olan, fakat son kertede devlet hayatını ve güvenliğini aşamayan bir ahlak arasında sonuçlanmamış bir çarpışma alanı haline gelmiştir. Sonunda, Nazi tufanıyla üniversiteden uzaklaştırıldıktan sonra, 1936'da yayımlanan *Die Entstehung des Historismus* (Historizmin Kökeni) kitabının Meinecke'si, "Olan her şey haklıdır" demeye gelen bir historisizme karşı çıkarak ve tarihî görecilik ile akılüstü bir mutlaklık arasında tedirginlikle gidip gelerek, bir umutsuzluk çığlığı atar. En sonunda Meinecke yaşlılığında ülkesinin 1918'den daha ezici bir askerî yenilgi altında ezildiğini gördüğü zaman, 1946'daki *Die Deutsche Katastrophe* (Alman Felaketi) kitabında çaresizlikle, kör yazgının insafına kalmış bir tarih inanışına sapar.[7] Burada, bir psikolog ya da biyografici, birey olarak Meinecke'nin gelişimiyle ilgilenebilir-

7 Burada *Die Idea der Staatsräson*'un *Machiavellism* adıyla yayımlanan bir İngilizce çevirisine yazdığı önsözünde. Meinecke'nin gelişiminin parlak bir analizini yapan Dr. W. Stark'a borçluyum; ancak Dr. Stark, belki, Meinecke'nin üçüncü dönemindeki akılüstücü ögeyi abartmaktadır.

di: Tarihçiyi ilgilendirense, Meinecke'nin tarihî geçmiş içinde yaşanan zamanın birbirini izleyen ve keskin bir biçimde birbirine karşıt üç –hatta dört– dönemini yansıtış biçimidir.

Ya da ülkemize daha yakın önemli bir örnek alalım. Liberal Parti'nin İngiliz siyasetinde etkin bir güç olmaktan henüz çıktığı, putkırıcı 1930'larda, Profesör Butterfield büyük ve haklı bir başarı toplayan *The Whig Interpretation of History* (Tarihin Whig Yorumu) adlı kitabını yazdı. Bu, birçok bakımdan dikkate değer bir kitaptı – en azından, Whig yorumunun yadsınmasına 130 sayfadan fazla yer ayırdığı halde (bir indeks yardımı olmaksızın görebildiğim kadarıyla) tarihçi olmayan Fox dışında tek bir Whig ya da Whig olmayan Acton dışında tek bir tarihçi adı vermeyişi bakımından.[8] Fakat, kitabın ayrıntı ve kesinlikteki eksikliklerini, parlak saldırısı denkleştirmektedir. Okurda Whig yorumunun kötü bir şey olduğu hakkında hiçbir şüphe bırakmaz; bu yoruma karşı saldırılarından biri de, "geçmişi yaşanan zamana atıfla incelemesi"dir. Bu noktada Profesör Butterfield açık ve sert konuşur:

> Geçmişi, böyle denebilirse tek gözü içinde yaşanan zamana dikerek incelemek, tarihteki bütün sapkınlıkların ve safsatanın kaynağıdır... Bu, "tarihe aykırı" sözüyle demek istenenin özüdür.[9]

12 yıl geçti. Putkırıcılık modası bitti. Butterfield'in ülkesi sık sık denildiği gibi, Whig geleneğinde somutlaşan anayasal özgürlükleri savunması için, "böyle denebilirse tek gözünü içinde yaşanan zamana dikerek" sürekli olarak geçmişe değinen büyük bir önderin yönetimi altında savaşa girdi.

---

8 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931; yazar s. 67'de "içerikten soyutlanmış usavurma"ya karşı "sağlıklı bir tür güvensizliği" olduğunu teslim etmektedir.

9 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, s. 11, 31-32.

1944'te yayımlanan *The Englishman and His History* (İngiliz-ler ve Tarihleri) adlı küçük kitapta Butterfield, yalnızca tarihin Whig yorumunun tek "İngiliz" yorum olduğuna karar vermekle kalmaz, coşkuyla "İngilizlerin tarihleriyle aralarındaki bağlaşma"larından ve "bugünle dünün evliliği"nden de söz eder.[10] Bu görüş değiştirmelere dikkati çekmekle düşmanca bir eleştiri yapmış olmuyorum. Amacım, birinci Butterfield'i ikinci Butterfield ile yüzleştirmek değil. Eğer biri çıkıp da benim savaştan önce, savaş sırasında ve savaş sonrasında yazdıklarıma bir göz atmak zahmetine katlansaydı, bunlarda en azından benim ötekilerinde bulduğum kadar apaçık çelişki ve tutarsızlıklar olduğuna beni inandırmakta hiçbir zorluk çekmeyeceğinin de tamamıyla farkındayım. Zaten, bakış açısında bazı kökten değişiklikler yapmaksızın, son 50 yılın dünyayı sarsan olaylarını yaşamış olduğunu ciddiyetle öne sürebilen bir tarihçiyi kıskanmam gerektiğini sanmıyorum. Benim amacım, tarihçinin üstünde çalıştığı toplumu nasıl sıkı sıkıya yansıttığını göstermekten ibaret. Akışın içinde olan, yalnızca olaylar değildir. Tarihçinin kendisi de akışın içindedir. Bir tarih eserini ele aldığımızda, başsayfadaki yazarın adına bakmak yeterli değildir. Yayın ya da yazım tarihine de bakın – bu, kimi zaman çok daha bile açıklayıcı olur. Eğer filozof bize aynı nehre iki kere giremeyeceğimizi söylemekte haklıysa, aynı nedenle, iki kitabın aynı tarihçi tarafından yazılamayacağı da belki eşit ölçüde doğrudur.

Ve, bir an için, bireysel tarihçiden tarihyazımındaki geniş eğilimler denebilecek şeylere bakacak olursak, tarihçinin ne ölçüde toplumun ürünü olduğu daha da belirginleşir. 19. yüzyılda İngiliz tarihçilerinin hemen hepsi tarihin akışını ilerleme ilkesinin bir serimlenmesi olarak kabul etmişlerdir: Onlar oldukça hızlı bir ilerleme durumundaki bir toplumun

10 H. Butterfield, *The Englishman and His History*, 1944, s. 4-5.

ideolojisini dile getirmektedir. İngiliz tarihçileri için, tarih istenen yolda gidiyor gibi göründüğü sürece, anlam doluydu; şimdi yanlış bir yöne döndüğüne göre, artık tarihin bir anlamı olduğuna inanmak sapkınlık olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Toynbee, tarihte doğrusal bir teori yerine –çöküş halindeki bir toplumun karakteristik öğretisi olan– döngüsel bir teoriyi koymak için umutsuzca bir girişimde bulundu.[11] Toynbee'nin başarısızlığı üzerine, Britanyalı tarihçilerin büyük bir bölümü ellerindeki kartlarını atıp, tarihte genel bir model bulunmadığını söylemek durumunda kalmışlardır. Ranke'nin özdeyişi geçen yüzyılda ne kadar geniş bir yaygınlık kazanmışsa, Fisher'in bu anlama gelen bayağı bir sözü de o kadar yaygınlık kazanmıştır.[12] Eğer birisi bana son 30 yılın Britanyalı tarihçilerinin uğradığı gönül değişikliğinin kendi yoğun tefekkürlerinin ve hücrelerinde sabaha dek çalışmalarının sonucu olduğunu söylerse, buna karşı çıkmayı gerekli bulmam. Fakat ben bu bireysel düşünüşü ve sabahlara dek çalışmayı toplumsal bir olgu, 1914'ten bu yana toplumumuzun görünümünün niteliğindeki temelli bir değişimin ürünü ve anlatımı saymaya devam ederim. Bir toplumun niteliğinin, ne tür tarih yazdığı ya da yazmadığından daha güvenilir bir göstergesi yoktur. Hollandalı tarihçi Geyl, *Napoleon For and Against* (Napoleon Lehinde ve Aleyhinde) adıyla İngilizceye çevrilen büyüleyici incelemesinde, 19. yüzyıl Fransız tarihçilerinin birbirleri ardından Napoleon hakkındaki yargılarının yüzyıl boyunca Fransız siyaset hayatı düşüncesinin değişen ve çatışan kalıplarını nasıl yansıttığını göstermektedir. Tarihçilerin düşünceleri de öteki insanlarınkiler gibi zaman ve yer orta-

11 Roma İmparatorluğu'nun batışında, Marcus Aurelius, "şimdi bütün olanların geçmişte de olduğunu, gelecekte de olacağını" düşünerek kendini avuttu (Kendime Düşünceler, *To Himself*, 10, s. 27); pek iyi bilindiği gibi Toynbee bu düşünceyi Spengler'in *Batının Çöküşü*'nden almıştır.

12 *Avrupa Tarihi*'ne (History of Europe) 4 Aralık 1934 tarihli önsöz.

mıyla kalıplanmıştır. Bu gerçeği tamamıyla teslim eden Acton, bundan tarihin kendi içinde bir sıyrılma yolu aramıştır:

> Tarih, bizi yalnız başka zamanların uygunsuz etkisinden değil, kendi zamanımızın uygunsuz etkisinden, çevrenin tiranlığından ve soluk aldığımız havanın basıncından da kurtaran şey olmalıdır.[13]

Bu belki tarihin rolünün değerlendirilmesinde aşırı bir iyimserlik gibi gelebilir. Fakat, ben, kendi durumunun en çok bilincinde olan tarihçinin onun üstesinden gelmeye ve kendi toplumu ve görünümüyle öteki dönemlerin ve öteki ülkelerin toplumlarınınkiler arasındaki farkların öz niteliğini değerlendirmeye, kendisinin toplumsal bir olgu değil, bir birey olduğunu yüksek sesle öne süren tarihçiden daha yetenekli olduğunu düşünmek eğilimindeyim. Öyle anlaşılıyor ki, insanın toplumun ve tarihî konumunun üstüne çıkabilmesi kendinin ona karışmışlığının derecesini görebilme duyarlığıyla koşullanmıştır.

İlk konferansımda şöyle söylemiştim: Tarihten önce tarihçiyi inceleyiniz. Şimdi buna şunu ekliyorum: Tarihçiyi incelemeden önce de, onun tarihî ve toplumsal çevresini inceleyiniz. Tarihçi, bir birey olarak aynı zamanda hem tarihin hem de toplumun bir ürünüdür; tarih öğrencisi işte onu bu ikili ışık altında görmeyi öğrenmelidir.

Şimdi tarihçiyi bir yana bırakalım ve aynı sorunun ışığında denklemimin öteki tarafını –tarihin olgularını– inceleyelim. Tarihçinin araştırma konusu bireylerin davranışları mıdır yoksa toplumsal güçlerin işleyişi mi? Burada çok işlenmiş bir alana geçiyorum. Sir Isaiah Berlin birkaç yıl önce yayımlanan *Tarihî Kaçınılmazlık* (Historical Inevitability) adını verdiği parlak ve ünlü denemesine –ki bu denemenin ana tezine ileriki konferanslarımda tekrar döneceğim– Mr. T.S.

13 Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, s. 33.

Eliot'un eserlerinden bir sözle başlar: "Engin kişilik dışı güçler"; bütün deneme boyunca da, tarihte kesin etmen olarak "engin kişilik dışı güçler"e inananlarla alay eder. Tarihin Kötü Kral John* teorisi diyeceğim şeyin –tarihte önemli olanın bireylerin kişilik ve davranışları olduğu görüşünün– uzun bir geçmişi vardır. Tarihte yaratıcı gücün bireysel dehalar olduğunu kanıtlama isteği tarih biliminin ilkel düzeylerine özgüdür. Eski Yunanlılar geçmişteki başarılarını sözde onlardan sorumlu olan ad-bırakıcı kahramanların adlarıyla anmak, destanlarını Homeros denilen bir ozana, yasa ve kurumlarını Lykurgos ya da Solon'a yakıştırmak eğilimindeydiler. Aynı eğilim Rönesans'da yeniden belirir; nitekim biyografici-ahlakçı Plutarkhos bu dönem klasikleri canlandırılırken antik dönem tarihçilerinden çok daha ünlü ve etkili bir kişi olmuştur. Özellikle bu ülkede (İngiltere'de) hepimiz bu teoriyi annelerimizin dizlerinin dibinde öğrendik; bugün bunda çocukca, hiç değilse çocuksu bir şey olduğunu görebiliyoruz. Bunun toplumun daha basit olduğu, kamu işlerinin, belli bir avuç bireyce yürütüldüğü günlerde bir parça akla yakın tarafı vardır. Zamanımızın karmaşık toplumunaysa, bu teori kesinlikle uymaz; ve 19. yüzyılda yeni sosyoloji biliminin doğuşu da, işte bu artan karmaşıklığa bir cevaptı. Gelgelelim, eski gelenek zor yok oluyor. Bu yüzyılın başlarında "Tarih büyük adamların biyografisidir" sözü hâlâ geçerli bir özdeyişti. Daha 10 yıl önce ileri gelen bir Amerikalı tarihçi, belki de pek ciddi olmayarak, meslekdaşlarını "tarihî kişileri toplumsal ve ekonomik güçlerin kuklaları" sayarak "topluca katletmekle" suçlamıştır.[14] Bu teoriye düşkün olanlar, günümüzde bu yönlerini bir çeşit utanmay-

(*) İngiltere'de, "Arslan Yürekli Richard"ın kardeşi olan John, özellikle folklor (Robin Hood) veya Walter Scott'un romanlarından edinilen bilinçten dolayı "kötü" bir kral olarak bilinir.

14 *American Historical Review*, cilt 56, No. 1, Ocak 1951, s. 270.

la saklamak eğilimindeler; fakat biraz aradıktan sonra bu teorinin çok iyi bir anlatımını Miss Wedgwood'un kitaplarından birinin giriş bölümünde buldum.

> İnsanların birey olarak davranışları benim için gruplar ya da sınıflar olarak davranışlarından daha ilginçtir. Tarih başka bir eğilim kadar bu eğilimle de yazılabilir; bu eğilim ötekilerden ne daha fazla ne daha az yanlış yönlendiricidir... Bu kitap ... bu insanların içlerinde neler duyup kendi düşüncelerine göre neden öyle hareket ettiklerini anlama yolunda bir girişimdir.[15]

Bu sözler gayet kesin; Miss Wedgwood da tutulan bir yazar olduğuna göre, eminim ki, pek çok kimse onun gibi düşünmektedir. Örneğin, Dr. Rowse bize Elizabeth sisteminin I. James'in onu anlayamamasından ötürü yıkıldığını, 17. yüzyıl İngiliz Devrimi'nin Stuart krallarının ilk ikisinin aptallığından ileri gelen "rastlantısal" bir olay olduğunu söyler.[16] Dr. Rowse'dan daha katı bir tarihçi olan Sir James Neale bile, bazen Tudor monarşisinin neyi temsil ettiğini açıklamaktan çok, Kraliçe Elizabeth'e olan hayranlığını anlatmaya hevesli görünmektedir; biraz önce aktarma yaptığım denemede Sir Isaiah Berlin, tarihçilerin Cengiz Han ve Hitler'i kötü kişiler olarak ilan etmemelerinden müthiş tedirgindir. Kötü Kral John ve iyi Kraliçe Bess teorisi daha yeni zamanlara gelindikçe özellikle geçer akçe olmaktadır. Komünizme "Karl Marx'ın beyin ürünü" demek (bu inciyi borsacıların bir sirkülerinden aldım), onun kökenini ve niteliğini ana-

15 C.V. Wedgwood, *The King's Peace*, 1955, s. 17.

16 A.L. Rowse, *The England of Elisabeth*, 1950, s. 261-62, 382. Daha önceki bir denemesinde, Mrs. Rowse'un "Bourbonların 1870'ten sonra Fransa'da monarşiyi yeniden kuramayışlarının nedeninin yalnızca Henry'nin küçük bir beyaz bayrağa düşkünlüğü olduğunu düşünen tarihçileri" ayıpladığına işaret etmek yerinde olur. (*The End of an Epoch*, 1949, s. 257); ama, böyle kişisel açıklamaları belki de İngiliz tarihi için saklıyordur.

liz etmekten, Bolşevik Devrimi'ni II. Nikola'nın aptallığına ya da Alman altınına yormak, derin toplumsal nedenlerini araştırmaktan, bu yüzyılın iki dünya savaşını II. Wilhelm'in ve Hitler'in bireysel kusurlarının sonucu diye görmek uluslararası ilişkiler sisteminde yerleşik birtakım bozuklukların sonucu diye görmekten daha kolaydır.

Öyleyse, Miss Wedgwood'un sözü iki önermeyi birleştirmektedir. Birincisi, insanların birey olarak davranışları, grup ya da sınıfların üyeleri olarak davranışlarından ayrıdır ve tarihçinin bunlardan biri yerine öteki üstünde daha fazla durmayı seçmesinde bir uygunsuzluk yoktur. İkincisi, insanların birey olarak davranışlarını incelemek, onların eylemlerinin bilinçli dürtülerini incelemekten ibarettir.

Yukarıda söylediklerimden sonra, birinci noktayı işlemeye gerek duymuyorum. Sorun, insanı birey olarak ele alan görüşün onu bir grubun üyesi olarak ele alan görüşten daha az ya da çok yanıltıcı oluşu değildir; yanıltıcı olan, ikisi arasında bir ayrım yapmaya kalkışmaktır. Birey, tanımı gereği bir toplumun, belki de –adına grup, sınıf, kabile, ulus ya da ne isterseniz deyin– birden çok toplumun üyesidir. İlk biyologlar kafeslerde, akvaryumlarda ve vitrinlerdeki kuş, vahşi hayvan ve balık türlerini sınıflamakla yetinmiş, yaşayan canlı yaratıkları kendi ortamlarıyla ilişkileri içinde incelemeye çalışmamışlardı. Belki toplum bilimleri bugün bu ilkel düzeyden henüz tamamıyla çıkmamışlardır. Bazıları, bireyin bilimi olarak psikolojiyle, toplumun bilimi olarak sosyolojiyi ayırırlar. Bütün toplumsal sorunları bireysel insan davranışlarının analizine indirgeyen görüşe "psikolojizm" adı verilmiştir. Fakat, bireyin içinde yaşadığı toplumsal ortamı incelemeyi bir yana bırakacak bir ruh bilimci pek ileri gidemeyecektir.[17] İnsanı bir birey olarak ele alan biyografi ile insa-

17 Yine de çağdaş ruh bilimciler bu yanlıştan ötürü mahkûm edilmişlerdir: "Bir grup olarak psikologlar bireyi toplumsal bir sistem *içinde* iş gören bir birim ola-

nı bir bütünün parçası olarak ele alan tarih arasında ayrım yapmak ve iyi biyografi kötü tarih olur, demek çok çekicidir. Acton bir keresinde şöyle demiştir: "İnsanın tarih görüşünde hiçbir şey, bireysel kişilerin esinlediği ilgiden daha büyük yanlışlık ve haksızlığa yol açamaz."[18] Fakat bu ayrım da gerçeğe uygun değildir. G.M. Young'un *Victorian England* (Victoria Çağı İngilteresi) kitabının başına koyduğu "Uşaklar insanlar hakkında konuşur, kibarlar şeyler hakkında tartışır" şeklindeki Victoria çağı özdeyişinin arkasına da sığınmak istemem.[19] Bazı biyografiler tarihe ciddi katkılardır: Benim kendi alanımda Isaac Deutscher'in Stalin ve Troçki biyografileri bunun parlak örnekleridir. Bazıları ise tarihî romanlar gibi edebiyata aittirler. Profesör Trevor-Roper şöyle demektedir: "Lytton Strachey için tarihî sorunlar her zaman ve yalnızca bireysel davranış ve bireysel tuhaflık sorunlarıdır... Siyaset ve toplum sorunları anlamında tarihî sorunları cevaplamaya hatta sormaya ise hiçbir zaman kalkışmamıştır."[20]

Hiç kimse tarih yazmak ya da okumak zorunda değildir ve geçmiş hakkında tarih olmayan mükemmel kitaplar da yazılabilir. Fakat sanırım, görenek, bize "tarih" kelimesini toplum içindeki insanın geçmişini araştırma sürecine ayırmak hakkını vermiştir.

rak ele almaktan çok, ortaya çıktıktan sonra toplumsal sistemlere şekil verecek somut bir insan olarak ele almışlardır. Böylece kategorilerinin özel bir anlamda soyut olduğunu hesaba katmamışlardır." Profesör Talcott Parsons'un (Max Weber'in *The Theory of Social and Economic Organization*, 1947, s. 27) kitabına yazdığı önsözde. Aşağıda (son bölümde) Freud'la ilgili sözlere de bakınız.

18 *Home and Foreign Review*, Ocak 1863, s. 219.

19 Bu fikir, Herbert Spencer'in *The Study of Sociology* kitabının ikinci bölümünde, onun en ağırbaşlı üslubuyla işlenmiştir: "Eğer birinin zihinsel çapını kabaca tahmin etmek isterseniz, bunu en iyi konuşmasındaki genellemelerin kişiliklere oranını gözlemekle yapabilirsiniz. Bireyler hakkındaki basit gerçeklerin yerini, insanların ve şeylerin çok sayıda deneyiminden çıkarılmış gerçekler ne kadar almıştır? Böyle pek çok ölçme yapınca, görürsünüz ki, insan işleri üstüne biyografik bir görüşün üstüne çıkabilenler, şuraya buraya dağılmış birkaç kişiden ibarettir."

20 H.R. Trevor-Roper, *Historical Essays*, 1957, s. 281.

İkinci nokta, yani, tarihin bireylerin "kendi düşüncelerine göre" neden "öyle hareket ettiklerini" araştırmaya ilişkin olduğu, ilk bakışta çok garip gözükmektedir; Miss Wedgwood da, öteki aklı başında kişiler gibi, kendi öğütlediği şeyleri herhalde uygulamamaktadır. Eğer uygulamışsa çok garip bir tarih yazıyor olmalı. Bugün herkes bilir ki, insanlar her zaman, hatta belki de genel olarak, tamamıyla bilincinde oldukları ya da açıkça söylemeyi isteyecekleri dürtülerle hareket etmezler; tarihçinin bilinçsiz ve açıklanmayan dürtülerin varlığını düşünmekten vazgeçmesi, çalışmasına bilerek tek gözü kapalı başlaması demektir. Ne var ki, bazılarına göre tarihçinin yapması gereken budur. Sorun şudur: Kral John'un kötülüğünün açgözlülüğünden ya da aptallığından yahut tiran olma tutkusundan ileri geldiğini söylemekle yetindiğiniz sürece, anaokulu düzeyinde bile anlaşılabilir olan bireysel nitelik terimleriyle konuşuyorsunuz demektir. Ama bir kez, Kral John'un feodal baronların gücünün yükselmesine karşı yerleşik çıkarların bilinçsiz aleti olduğunu söylemeye başlarsanız, yalnızca Kral John'un kötülüğü hakkında daha karmaşık ve fazla incelmiş bir görüş açısı getirmekle kalmaz, tarihî olayların bireylerin bilinçli eylemleriyle değil, onların bilinçsiz isteklerini yöneten dış kaynaklı ve tümerkli kuvvetlerce belirlendiğini ileri sürmüş olursunuz. Elbet bu saçmadır. Kendi payıma ben, Takdir-i İlahi, Dünya Ruhu, Tecelli Etmiş Kader, başharfi büyük T ile Tarih ya da bazen olayların akışını yönelttiği sanılan öteki soyutlamalardan herhangi birine inanmıyorum; ve Marx'ın şu sözünü kayıtsız şartsız kabul ediyorum:

> Tarih hiçbir şey yapmaz, büyük servetleri yoktur ve savaşlarda döğüşmez. Her şeyi yapan, sahip olan ve döğüşen insandır, sahici canlı insan.[21]

21 Marx-Engels, *Gesamtausgabe*, I, 3, s. 625.

Bu konuda benim belirtmek istediğim iki noktanın herhangi bir soyut tarih görüşüyle ilgisi yoktur ve salt deneyimsel gözlemlere dayanmaktadır.

Birincisi, tarihin geniş ölçüde bir sayı sorunu olduğudur. "Tarihin büyük adamların biyografisi" olduğu yolundaki talihsiz iddiadan Carlyle sorumludur. Fakat onun en güzel yazılmış ve en büyük tarihî eserinde dediklerine kulak veriniz:

> Açlık ve çıplaklık ve 25 milyonun yüreğini ezen kâbus baskısı: Fransız Devrimi'nde birincil sürükleyiciler, felsefeci avukatların, zengin dükkân sahiplerinin, yerel soylulaların yaralanan gururları ya da çelişen felsefeleri değil, bunlar olmuştur; bütün ülkelerdeki benzer bütün devrimlerde de böyle olacaktır.[22]

Ya da Lenin'in söylediği gibi: "Siyaset kitlelerin bulunduğu yerde başlar; ciddi siyasetin başladığı yer, binlerin değil milyonların olduğu yerdir."[23] Carlyle'ın ve Lenin'in milyonları, milyonlarca bireydir: Bununsa kişilik dışı olmayla ilgisi yoktur. Bu sorun üstündeki tartışmalar, bazen adı belli olmamayla kişilik dışı olmayı birbirine karıştırır. Onların adlarını bilmediğimiz için halk halk olmaktan, birey de birey olmaktan çıkmaz. Mr. Eliot'un "engin, kişilik dışı güçler"i, daha cesur ve daha açık sözlü bir tutucu olan Clarendon'un "adı bile olmayan pis adamlar" dediği bireylerdir.[24] Bu adsız milyonlar oldukça bilinçsiz bir biçimde, birlikte eylemde bulunan ve toplumsal bir güç oluşturan bireylerdir. Tarihçinin, olağan koşullarda, tek bir hoşnutsuz köylüyü ya da hoşnutsuz bir köyü ele alması gerekmez. Fakat, binlerce köydeki milyonlarca hoşnutsuz köylü hiçbir tarihçinin yadsı-

22 *History of the French Revolution*, III, 3, bl. 1.

23 Lenin, *Selected Works*, 7, s. 295.

24 Bay Hobbes'un *Leviathan* adlı kitabındaki, Kilise ve Devlet açısından tehlikeli ve zararlı hataların kısaca gözden geçirilmesi ve incelenmesi (1676 basımlı İngilizce aslı), s. 320.

yamayacağı bir etmendir. Jones'u evlenmekten caydıran nedenler, aynı nedenler Jones'un kuşağındaki binlerce başka bireyi de evlenmekten alıkoyamadıkça ve bu, evlenme oranında önemli bir düşüş oluşturmadıkça, tarihçiyi ilgilendirmez: Ama böyle olursa, söz konusu nedenler tarihî bakımdan pekâlâ anlamlı olabilirler. Hareketlerin azınlıklarca başlatıldığı yolundaki beylik sözden rahatsız olmamıza da gerek yoktur. Bütün etkili hareketlerin çok az sayıda önderi ve kalabalık bir izleyici kitlesi vardır; fakat bu, kalabalıkların onların başarısında koşul olmadığı anlamına gelmez. Tarihte önemli olan sayılardır.

İkinci gözlemimin daha da çok tanıkları vardır. Pek çok farklı düşünce okulundan yazarlar, birey olarak insan davranışlarının, çoğucası onları yapanların hatta başka herhangi birinin niyetli ya da istekli olmamış olduğu sonuçları bulunduğunu belirtmekte birleşmişlerdir. Hıristiyanlar çoğucası bilinçli olarak kendi bencil çıkarları için hareket eden bireylerin, bilinç dışı olarak tanrının isteklerinin aracısı olduklarına inanırlar. Mandeville'in "kişi kusurları-kamu yararları" bu buluşun ilk ve bile bile paradoksal bir anlatımıydı. Adam Smith'in gizli eli ve Hegel'in, bireyler kendi kişisel isteklerini yerine getirmekte olduklarına inanırlarken, onları kendi uğruna çalıştıran ve kendi maksatlarına hizmet ettiren "aklın kurnazlığı", anılmaya değmeyecek kadar bilinen şeylerdir. *Ekonomi Politiğin Eleştirisi* kitabımn önsözünde Marx şöyle der, "üretim araçlarının toplumsal üretiminde insanlar, isteklerinden bağımsız olarak belirli zorunlu ilişkiler içine girerler." Tolstoy *Savaş ve Barış*'ta Adam Smith'i şöyle yanklar: "İnsan bilinçli olarak kendisi için yaşar; fakat insanlığın tarihî ve evrensel amaçlarına erişilmesinde bilinç dışı bir araçtır."[25] Burada, şimdiden yeterince uzun olan bu antolojiyi toparlamak için Profesör Butterfield'in sözlerini aktarayım:

25 L. Tolstoy, *Savaş ve Barış*, 9, bl. 1.

"Tarihî olayların doğasında tarihin akışını hiçbir insanın düşünmediği yönlere saptıran bir şey vardır."[26] Yalnızca tek tek küçük yerel savaşlarla geçen yüzyıldan sonra, 1914'ten beri iki büyük dünya savaşı olmuştur. Bu olgunun akla uygun bir açıklaması olarak, 20. yüzyılın birinci yarısında, 19. yüzyılın son üç çeyreğinde olduğundan daha çok kişinin savaş istediği ya da daha az kişinin barış istediği ileri sürülemez. Herhangi bir bireyin 1930'ların büyük iktisadi buhranını istemiş ya da arzulamış olduğuna inanmak güçtür. Ama, bu, hiç şüphesiz her biri bilinçli olarak tamamıyla farklı birtakım amaçlar peşinde olan bireylerin davranışlarıyla ortaya çıkmıştır. Bireyin niyetleriyle davranışlarının sonuçları arasında bir ayrılık olduğunun teşhisi, her zaman, geriye bakan tarihçiyi beklemek zorunda değildir. 1917 Mart'ında Henry Cabot Logge, Woodrow Wilson hakkında şöyle yazmıştı, "Savaşa girmek istemiyor, fakat sanırım olaylar tarafından sürüklenecek."[27] Tarihin, "insan niyetleriyle açıklanması"[28] ya da kişilerin kendi dürtüleri hakkında kendilerinin söyledikleri ya da "bireylerin kendilerine göre neden öyle davranmış oldukları" temeline dayanarak yazılabileceğini ileri sürmek, ortada apaçık duran gerçeğe karşı çıkmaktır. Tarihin olguları, gerçekten de insanlar hakkında olgulardır; ama bireylerce, yalıtlanmış olarak yapılmış davranışlar ya da bireylerin gerçek yahut hayali olarak kendilerini öyle hareket ettirdiğini sandıkları dürtüler hakkında olgular değildir. Bunlar, bir toplum içinde bireylerin birbirleriyle olan ilişkileri ve bireylerin kendi istedikleri sonuçlardan çoğu kez değişik, bazen de bunlara tam karşıt sonuçları olan birey davranışlarından oluşan toplumsal güçler hakkındaki olgulardır.

---

26 H. Butterfield, *The Englishman and His History*, 1944, s. 103.

27 B.W. Tuchman'ın *The Zimmermann Telegram*'ındaki alıntı. New York, 1958, s. 180.

28 Bu sözler, insan niyetleri açısından tarih yazmanın salık veriliyor gibi göründüğü, Isaiah Berlin'in *Historical Inevitability* adlı eserindedir, 1954, s. 7.

Geçen konferansımda sözünü ettiğim Collingwoodcu tarih görüşünün ciddi yanılgılarından biri, tarihçinin araştırması istenilen bir hareketin arkasındaki düşüncenin o hareketi yapan bireyin düşüncesi olduğu sanısıydı. Bu, yanlış bir varsayımdır. Tarihçinin araştırması istenilen, hareketin arkasında yatan şeydir ve bu, hareketi yapan bireyin bilinçli düşüncesinden ya da dürtüsünden tamamıyla ilgisiz olabilir.

Burada baş kaldıran ya da karşı çıkanın tarihteki rolü hakkında bir şeyler söylemeliyim. Topluma baş kaldıran bireyin yaygın portresini öne sürmek, toplum ile birey arasındaki yanlış karşıtlığı yeniden sunmak olur. Hiçbir toplum tamamıyla homojen değildir. Her toplum bir toplumsal anlaşmazlıklar meydanıdır, var olan otoriteye karşı yer alanlar, otoriteyi tutanlar kadar o toplumun ürünleri ve yansımalarıdır. II. Richard ve Büyük Katerina, 14. yüzyıl İngilteresi'nde ve 18. yüzyıl Rusyası'nda güçlü toplumsal kuvvetleri temsil etmişlerdir: Ama, Wat Tyler ve büyük serf isyanlarının önderi Pugaçev de öyle idiler. Gerek hükümdarlar gerekse baş kaldıranlar, eşit ölçüde kendi dönemlerinin ve ülkelerinin özgül koşullarının ürünüdürler. Wat Tyler ve Pugaçev'i topluma baş kaldıran bireyler olarak tanımlamak yanıltıcı bir basitleştirmedir. Eğer bütünüyle böyle olsalardı, tarihçinin onlardan hiçbir zaman haberi olmazdı. Tarihteki rollerini, bu kimseler izleyici kitlelerine borçludurlar ve toplumsal bir olgu olarak anlam taşırlar ya da hiçbir anlam taşımazlar. Ya da daha incelmiş bir anlamda, göze çarpıcı bir baş kaldırıcı ve bireyciyi alalım. Gününün toplumuna ve ülkesine Nietzsche kadar şiddetle ve köklü tepki gösteren pek az insan vardır. Ama yine de Nietzsche Avrupa, özellikle Alman toplumunun doğrudan bir ürünüydü – Çin'de ya da Peru'da oluşamayacak bir olguydu; Nietzsche'nin ölümünden bir kuşak sonra, bu bireyin anlatım kazandırdığı Avrupalı ve özellikle Alman toplumsal güçlerinin ne kadar kuvvetli olduğu, onun

çağdaşlarının gördüğünden daha büyük bir açıklıkla ortaya çıktı: Nietzsche kendi kuşağı için olduğundan çok, sonrası için daha anlamlı bir kişi oldu.

Baş kaldıranın tarihteki rolüyle büyük adamlarınki arasında bazı benzer yanlar vardır. İyi Kraliçe Bess okulunun özel bir örneği olan, tarihin büyük adam teorisinin, –arada sırada sevimsiz yüzünü göstermekle birlikte– son yıllarda artık modası geçmiştir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yayımlanmaya başlayan popüler bir tarih kitapları dizisinin düzenleyicisi, yazarlarını "önemli tarih konularına büyük adamların biyografileri yoluyla girmeye" çağırmıştı. A.J.P. Taylor da küçük denemelerinden birinde bize, "çağdaş Avrupa'nın tarihi üç tiran açısından yazılabilir: Napoleon, Bismarck ve Lenin"[29] demiştir, ne var ki onun daha ciddi yazılarında böyle kaba bir girişime atılmadığını görüyoruz. Tarihte büyük adamın rolü nedir? Büyük adam bir bireydir ve yükselmiş bir birey olarak da, yüksek değerde bir toplumsal olgudur. Gibbon şu gözlemde bulunmuştu: "Zamanın üstün kişiliklere uygun olması gerektiği, apaçık bir gerçektir; Cromwell ya da Retz'in dehası, bugün belki de karanlıkta yitip giderdi."[30] Marx, *Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire*'inde karşıt bir olguyu ortaya koymuştur: "Fransa'da sınıf savaşı, kaba bir adiliğin kahraman kılığında çalımla dolaşmasını sağlayan koşulları ve ilişkileri oluşturmuştur." Bismarck 18. yüzyılda doğmuş olsaydı –bu elbette saçma bir varsayımdır, çünkü o zaman Bismarck olamazdı– Almanya'yı birleştiremeyecek ve belki de büyük bir adam da olamayacaktı. Fakat Tolstoy'un yaptığı gibi büyük adamları "olaylara ad veren etiketlerden" başka bir şey değilmiş gibi batır-

29 A.J.P. Taylor, *From Napoleon to Stalin*, 1950, s. 74.

30 Edward Gibbon, *Decline and Fall of Roman Empire*, bl. 19 [*Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, beş cilt, çev. Asım Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1994].

maya da gerek yoktur. Elbette bazen büyük adamlar kültünün kötü sonuçları olabilir. Nietzsche'nin *üstün-insanı* itici bir tiptir. Hitler örneğini ya da Sovyetler Birliği'ndeki "kişilik kültünün" acıklı sonuçlarını hatırlatmam gerekmez. Fakat benim amacım, büyük adamların büyüklüğünü söndürmek değildir: "Büyük adamların hemen hepsi kötü adamlardır" tezinin altını imzalamayı da istemem. Engellemeyi umduğum görüş, büyük adamları tarihin dışına koyan ve onları büyüklüklerinden ötürü tarihe kendilerini kabul ettiren, tarihin "gerçek sürekliliğini kesmek üzere bilinmezliklerden mucizeli bir biçimde, kutudaki yaylı palyaço gibi çıkıveren" kişiler olarak gören anlayıştır.[31] Bilmiyorum, bugün bile Hegel'in klasik tanımlamasından daha iyisini yapabilir miyiz:

> Çağın büyük adamı, çağının istemini dile getirebilen, çağına isteminin ne olduğunu söyleyebilen ve bu istemi yerine getirebilen kişidir. Onun yaptığı, çağının yüreği ve özüdür; o çağını gerçek kılar.[32]

Dr. Leavis de, büyük yazarlar "yarattıkları insan bilinçliliğiyle orantılı olarak anlamlıdırlar"[33] dediği zaman, buna benzer bir şey söylemek ister. Büyük adam her zaman ya var olan güçleri ya da var olan otoriteye karşı çıkarak yaratılmasına yardım ettiği güçleri temsil eder. Fakat belki, Cromwell ya da Lenin gibi kendilerini büyüklüğe götüren güçlerin şekillenmesine yardım edenlere, Napoleon ya da Bismarck gibi zaten var olan güçlerin sırtında büyükleşmişlerden daha yüksek bir yaratıcılık derecesi yakıştırılabilir. Kendi zamanlarının çok ilerisinde oldukları için, büyüklükleri ancak daha sonraki kuşaklarca değerlendirilmiş olan büyük adamları da unutmamalıdır. Bence en önemlisi, dünyanın şekli-

31 V.G. Child, *History*, 1947, s. 43.

32 *Philosophy of Right*, İngilizce çev., 1942, s. 295.

33 F.R. Leavis, *The Great Tradition*, 1948, s. 2.

ni ve insanların düşüncelerini değiştiren toplumsal güçlerin aynı zamanda hem temsilcisi hem yaratıcısı olan büyük adamı, tarihî sürecin aynı zamanda hem bir ürünü hem de bir etmeni olan sivrilmiş bir birey diye görmektir.

Böylece tarih kelimesi her iki anlamında da –tarihçinin yaptığı araştırma ve tarihçinin geçmişte araştırdığı olgular anlamında– bireylerin toplumsal varlıklar olarak içine girdikleri toplumsal bir süreçtir; toplum ile birey arasındaki hayali karşıtlıksa, düşüncemizi şaşırtmak için yolumuzun karşısına çıkartılmış konuyu dağıtıcı bir ögeden başka bir şey değildir. Benim, bugünle geçmiş arasındaki diyalog dediğim, tarihçiyle olguları arasında karşılıklı etkileşim süreci, soyut ve yalıtılmış bireyler arasında bir diyalog değil, bugünün toplumu ile dünün toplumu arasında bir diyalogdur. Burckhardt'ın deyişiyle, tarih "bir dönemin öbüründe kayda değer bulduklarının yazımı"dır.[34] Geçmiş, bizim için bugünün ışığında anlaşılabilir ve bugünü tümüyle ancak geçmişin ışığında anlayabiliriz. İnsanın geçmiş toplumu anlamasını ve bugünün toplumuna daha çok egemen olmasını sağlamak tarihin çifte işlevidir.

34 J. Burckhardt, *Judgements on History and on Historians*, 1959, s. 158.

3

Tarih, Bilim ve Ahlak

Ben küçükken, balık gibi görünüşüne karşın, balinanın balık olmadığını öğrenince, şaşıp kalmıştım. Bugünlerde, bu sınıflama sorunları beni daha az heyecanlandırıyor ve bana, tarih bir bilim değildir denmesi canımı fazla sıkmıyor. Bu terim sorunu İngilizce'nin kendine özgü bir acayipliğidir. Başka bütün Avrupa dillerinde "bilim" kelimesinin karşılıkları, tarihi hiç duraksamadan kapsar. Fakat İngilizce konuşulan dünyada, bu sorunun uzun bir geçmişi vardır ve bunun ortaya çıkardığı meseleler, tarihte yöntem sorunlarına uygun bir giriş olur.

18. yüzyılın sonunda, bilim insanın hem dünya hakkındaki bilgisine, hem de kendi fiziksel özelliklerinin bilgisine öyle görkemli bir katkıda bulununca, bilimin, insanın toplum hakkındaki bilgisini de ilerletip ilerletemeyeceği sorulmaya başlanmıştır. Aralarında Tarih'in de bulunduğu toplumsal bilimler kavramı, 19. yüzyıl boyunca derece derece gelişti ve bilimin doğa dünyasını incelediği yöntem, insan sorunlarının incelenmesine de uygulandı. Bu dönemin birinci bölümünde Newtoncu gelenek egemendi. Toplum, tıpkı doğa

dünyası gibi, bir mekanizma olarak düşünülmekteydi; Herbert Spencer'in 1851'de yayımlanan bir kitabının *Toplumsal Statik* başlığını taşıdığı hâlâ hatırlanmaktadır. Bu gelenek içinde yetişen Bertrand Russell, daha sonraları, zamanla "makinelerin matematiği kadar pekin bir insan davranışları matematiği"nin[1] olabileceğini umduğu dönemi hatırlamaktadır. Sonra, Darwin başka bir bilimsel devrim yaptı ve toplum bilimcileri biyolojiden esinlenerek toplumu bir organizma olarak düşünmeye başladılar. Fakat, Darwinci devrimin asıl önemi, Darwin'in Lyell'in jeolojide başlatmış olduğu hareketi tamamlayarak tarihi bilimin içine sokmasıdır. Bilim artık durağan (statik)[2] ve zaman dışı bir şeyle değil, değişim ve gelişim süreciyle ilgileniyordu. Bilimdeki evrim, tarihte ilerlemeyi destekledi ve tamamladı. Bununla birlikte, ilk konuşmamda, "önce olgularınızı toplayın, sonra bunları yorumlayın" diye anlattığım tümevarımcı tarihî yöntem görüşünü değiştirecek hiçbir şey olmamıştır. Bunun, hiç araştırılmadan, aynı zamanda bilimin de yöntemi olduğu varsayılmıştır. Ocak 1903'teki açış konuşmasının son sözlerinde, tarihi "ne eksik ne fazla bir bilim" diye betimleyen Bury'nin kafasındaki görüş besbelli ki buydu. Bury'nin açış konuşmasından sonraki 50 yıl, bu tarih görüşüne karşı güçlü bir tepkiye tanıklık etmiştir. Collingwood, 1930'larda yazarken bilimsel araştırmanın konusu olan doğa dünyası ile tarih dünyası arasında keskin bir çizgi çekmeye özellikle itina ediyordu; bu dönem boyunca Bury'nin sözü, aşağılama amacı dışında hemen hiç yinelenmemiştir. Fakat tarihçilerin o zaman fark edemedikleri şey, bilimin kendisinin köklü bir devrim geçirmiş olmasıydı; bu devrim, Bury'yi yanlış bir nedenle de olsa, doğruya bizim sandığımızdan daha yak-

1 B. Russell, *Portraits from Memory*, 1958, s. 20.

2 1875 gibi geç bir tarihte Bradley, "bilim zaman dışı ve 'kalıcı' olanla ilgilenir" diyerek, onu tarihten ayırmlamıştır. F.H. Bradley, *Collected Essays*, 1953, I, s. 36.

laşmış göstermektedir. Lyell'in jeolojide ve Darwin'in biyolojide yaptığı, şimdi evrenin bu duruma nasıl gelmiş olduğunu gösteren bilim halini almış olan astronomi için yapılmaktadır; çağdaş fizikçiler de sürekli olarak, bize, inceledikleri şeyin olgular değil olaylar olduğunu söylemektedirler. Tarihçinin, bugün kendini bilim dünyasının içinde hissetmek için, 100 yıl önce olduğundan daha çok nedeni vardır.

Önce yasalar kavramına bakalım. 18. ve 19. yüzyıllar boyunca, bilim adamları, doğa yasalarının –Newton'un devinim yasası, yerçekimi yasası, Boyle yasası, evrim yasası vb.– bulunmuş ve kesinlikle saptanmış olduğunu ve bilim adamının uğraşının, gözlemlenmiş olgulardan tümevarım süreci ile bu gibi daha çok yasalar bulmak ve saptamaktan ibaret bulunduğunu sanmışlardır. "Yasa" kelimesi, arkasında zafer bulutları bırakarak, Galileo ve Newton'dan gelmiştir. Toplumu inceleyenler, bilinçli ya da bilinçsiz olarak kendi çalışmalarının bilimselliğini göstermek arzusuyla, aynı dili benimsediler ve kendilerinin aynı yöntemi izlediklerine inandılar. Gresham yasası ve Adam Smith'in piyasa yasaları ile bu alanda ilk görülenler iktisatçılar olmuştur. Burke, "doğanın, bu nedenle de tanrının yasaları olan ticaretin yasaları"ndan dem vurmuştur.[3] Malthus, bir nüfus yasası, Lassalle ise bir fiyatların tunç yasası ortaya koymuştur; Marx da *Kapital*'in önsözünde "çağdaş toplumun mekanizmasının ekonomik yasası"nı keşfetmiş olduğunu ileri sürmüştür. Buckle, *History of Civilization*'ı bitiriş sözlerinde, insan işlerinin akışında "görkemli bir evrensel ve şaşmaz düzen ilkesi olduğu" inancını dile getirmiştir. Bugün bu sözler ukalaca olduğu kadar, modası geçmiş de görünüyor; fakat bu sözler doğa bilimcisine de, hemen hemen toplum bilimcisine

3 *Thoughts and Details on Scarcity*, 1795, *The Works of Edmund Burke*'ün içinde 4, 1846, s. 270; "Takdir-i Ilahi'nin yoksullardan bir süre için esirgenmesini uygun gördüğü ihtiyaçları onlara vermek, ne hükümet olarak hükümetin ne de hatta zengin olarak zenginlerin elindedir" sonucunu çıkarmıştır.

olduğu kadar modası geçmiş gelmektedir. Bury'nin açış konuşmasını yapmasından bir yıl önce, Fransız matematikçisi Henri Poincaré bilimsel düşüncede bir devrim başlatan, *La Science et l'hypothèse* (Bilim ve Varsayım) isminde küçük bir kitap yayımladı. Poincaré'nin başlıca tezi, bilim adamlarınca ileri sürülen genel önermelerin yalnızca tanımlar ya da dilin kullanılışıyla ilgili üstü örtük görenekler olmadıkları yerlerde, daha ileri düşünceleri billurlaştırmak ve örgütlemek için biçimlendirilmiş varsayımlar oldukları ve doğrulanmaya ya da düzeltilmeye yahut çürütülmeye açık olduklarıydı. Bütün bunlar artık basmakalıplaşmıştır. Newton'un *Hypotheses non fingo* (Varsayımlar uydurmuyorum) böbürlenmesi, bugün içi boş tınlamaktadır; bilim adamları, hatta toplum bilimciler böyle denebilirse, geçmişin hatırı için hâlâ, bazen yasalardan söz ediyorlarsa bile artık yasaların varlığına 18. ve 19. yüzyıl bilim adamlarının hepsinin birden inandığı anlamda inanmamaktadırlar. Bilim adamlarının yaptıkları buluşlara ve elde ettikleri yeni bilgilere, tam ve kapsamlı yasalar koyarak değil, yeni araştırmalara yol açacak varsayımlar ortaya atarak eriştikleri teslim edilmektedir. İki Amerikalı felsefecinin bilimsel yöntem üzerine yazdıkları bir ders kitabı, bilimin yöntemini "özünde döngüsel" diye betimlemektedir:

> "Olgu" olduğu ileri sürülen deneysel malzemeleri kullanarak ilkeler için kanıtlar elde ederiz, deneysel malzemeleri de ilkelere dayanarak seçer, analiz eder ve yorumlarız.[4]

"Karşılıklı" kelimesi "döngüsel" kelimesine yeğlenebilirdi: Çünkü sonuç aynı yere dönmek değil, ilkeler ve olgular, kural ve uygulama arasındaki karşılıklı etkileşim süreci içinde yeni buluşlara doğru ilerlemedir. Her türlü düşünce, gözleme dayanan, birtakım varsayımların kabul edilme-

4 M.R. Cohen ve E. Nagel, *Introduction to Logic and Scientific Method*, 1934, s. 596.

sini gerektirir. Bunlar bilimsel düşünmeyi mümkün kılarlar, fakat kendileri de o düşüncenin ışığında yeniden gözden geçirilmeye açıktır. Bu varsayımlar, kimi bağlamlarda ya da kimi amaçlarla geçerli olabilecekleri gibi, başka bağlamlar ya da amaçlar için geçersiz oldukları görülebilir. Her durumda, ölçü gerçekten bunların yeni sezgiler getirip getirmediği ve bilgimize katkıda bulunup bulunmadığı yolundaki deneysel ölçüdür. Rutherford'un yöntemlerini, onun en ünlü öğrenci ve iş arkadaşlarından biri, yakınlarda şöyle anlatmıştır:

> Mutfakta olup bitenleri bilmekten söz edilebileceği anlamda, çekirdek fiziğin nasıl işlediğini öğrenmeye iten bir dürtüsü vardı. Birtakım temel yasaları kullanan bir teorinin klasik biçiminde bir açıklama aradığını sanmıyorum; ne olup bittiğini bildiği sürece, bununla yetinirdi.[5]

Bu betimleme, temel yasaları bulmaktan vazgeçmiş olan ve şeylerin nasıl işlediğini araştırmakla yetinen tarihçiye de eşit ölçüde uygundur.

Tarihçinin araştırma sürecinde kullandığı varsayımların durumu, doğa bilimcisinin kullandığı varsayımların durumuna belirgin bir biçimde benzer. Örnek olarak, Max Weber'in Protestanlık ile Kapitalizm arasındaki ünlü ilişki teşhisini alalım. Daha önceki bir dönemde böyle denilebilir idiyse de, bugün buna hiç kimse yasa demez. Bu, yol açtığı araştırmalar sırasında belli bir ölçüde değişikliğe uğramış olmakla birlikte, şüphe yok ki, her iki hareket hakkındaki anlayışımızı genişleten bir varsayımdır. Ya da Marx'ınki gibi bir yargıyı ele alalım: "Kol gücüne dayanan fabrikalar bize derebeyli bir toplumu, buhar gücüne dayanan fabrikalar endüstriyel kapitalistli bir toplumu verir."[6] Marx belki buna bir yasa demeye kalkabilirdi, ama çağdaş terminolojide biz

5 *Trinity Review*'da Sir Charles Ellis, Cambridge, Lent Term, 1960, s. 14.

6 *Marx-Engels: Gesamtausgabe*, 1, 6, s. 179.

buna bir yasa değil, ileri araştırma ve yeni anlayışların yolunu gösteren bir varsayım diyoruz. Bu tür varsayımlar düşüncenin vazgeçilemez araçlarıdır. 1900'lerin başlarında yaşayan tanınmış Alman iktisatçısı Werner Sombart, kendisinde de, Marksizm'den dönenlerin uğradıkları bir "tedirginlik duygusu" bulunduğunu itiraf eder:

> Varoluşun karmaşıklıkları ortasında şimdiye değin yol göstericilerimiz olan rahatlatıcı formüllerimizi kaybedince, ... yeni bir tutamak bulana ya da yüzmeyi öğrenene kadar olgular okyanusunda boğuluyor gibi oluruz.[7]

Tarihteki dönemlere ayırma tartışması da bu kategori içine girer. Tarihi dönemlere bölmek bir olgu değil, gerekli bir varsayım ya da düşünce aracıdır; aydınlatıcı olduğu ölçüde geçerlidir, sağlamlığı da yoruma bağlıdır. Ortaçağ'ın ne zaman bittiği sorununda birbirleriyle anlaşamayan tarihçiler, belli olayları yorumlamakta birbirleriyle anlaşamamaktadırlar. Bu sorun bir olgu sorunu değildir; ama anlamsız da değildir. Tarihin coğrafi bölgelere bölümlenmesi de, tıpkı bunun gibi bir olgu değil, bir varsayımdır: Avrupa tarihinden söz etmek, belli bağlamlar içinde geçerli ve verimli, başka bağlamlar içinde ise yanıltıcı ve zararlı bir varsayım olabilir. Çoğu tarihçiler Rusya'yı Avrupa'nın bir parçası kabul eder, bazıları ise bunu şiddetle reddederler. Tarihçinin eğilimi hakkında, kabul ettiği varsayıma göre karar verilebilir. Bir fizik bilimci olarak yetişmiş ünlü bir toplumsal bilimciden geldiği için, toplumsal bilimin yöntemleri üstüne genel bir açıklamayı aktarmak istiyorum. Kırk yaşlarında toplum sorunları üstüne yazılar yazmaya başlayıncaya kadar mühendislik yapan Georges Sorel, fazla basitleştirme tehlikesine rağmen her durumda belirli ögelerin yalıtlanması gereği üzerinde durmuştur:

---

7 W. Sombart, *The Quintessence of Capitalism*, İngilizce çeviri, 1915, s. 354.

İnsan yolunu yoklaya yoklaya ilerlemeli; muhtemel ve tikel varsayımları denemeli ve her zaman giderek yapılacak düzeltmelere kapıyı açık tutacak biçimde gerçeğe geçici yaklaşımlarla yetinmelidir.[8]

Bu, fizik bilimcilerin ve Acton gibi tarihçilerin, çok iyi sınanmış olguların yığılmasıyla, tartışmalı bütün sorunların çözümlerini kesinlikle kestirip atacak tam bir bilgi bütününün kurulacağı günü beklediği 19. yüzyıldan pek uzak düşen bir sestir. Fizik bilimciler olsun, tarihçiler olsun, şimdilerde, yorumları aracılığıyla olgularını yalıtlayarak ve olgularla yorumlarını sınayarak sınırlı bir varsayımdan bir başkasına ilerlemek yolunda daha alçakgönüllü bir umut beslemektedirler; bunu yaparken izledikleri yol, bana özünde birbirlerinden pek farklı gözükmüyor. İlk konferansımda Profesör Barraclough'un "tarih hiç de olgusal değildir, kabul edilmiş bir yargılar dizisinden ibarettir" dediğini aktarmıştım. Bu konferanslarımı hazırladığım sırada, bir BBC yayınında bu üniversiteden [Cambridge'den] bir fizikçi bir bilimsel doğruyu "uzmanlarca açık olarak kabul edilmiş bir önerme" olarak tanımladı.[9] Nesnellik sorununu tartışacağım zaman ortaya çıkacak nedenler yüzünden, bu formüllerin hiçbiri bütünüyle doyurucu değildir. Fakat, birbirlerinden bağımsız olarak aynı sorunu hemen hemen aynı kelimelerle formüle eden bir tarihçi ve bir fizikçi bana çarpıcı geldi.

Ne var ki, benzetmeler, dikkatli olmayan kimselerin düşegeldikleri bir tuzaktır; ben de, matematik ile doğa bilimleri ya da bu kategorilere giren ayrı ayrı bilimler arasındaki farklar büyük olmakla birlikte, bu bilimlerle tarih arasında temel bir ayrım yapılabileceği ve aytımın tarihe –belki, öteki top-

8 G. Sorel, *Matériaux d'une théorie du prolétariat*, 1919, s. 7.

9 *The Listener*'de Dr. J. Ziman, 18 Ağustos 1960.

lumsal bilimler denilen disiplinlere de- bilim adı verilmesini yanıltıcı kıldığı inancının dayanaklarını saygıyla kabul etmek istiyorum. Bazıları başkalarından daha inandırıcı olan bu karşı çıkmalar özetle şöyledir: 1) Tarih yalnız ve yalnız tek (biricik) olan şeylerle, bilim ise genel şeylerle ilgilenir; 2) tarihten ders çıkmaz; 3) tarih geleceği önceden haber veremez; 4) tarihte insan kendini gözlediği için, tarih zorunlu olarak özneldir; ve 5) tarih, bilimin tersine, din ve ahlak sorunlarını işin içine katar. Bunların her birini sırayla incelemeye çalışacağım.

Bir kere, tarihin, sözde, biricik ve tikel, biliminse genel ve tümel şeylerle ilgilendiği öne sürülmektedir. Bu görüşün, şiir genel doğrularla ve tarih özel doğrularla ilgilendiğinden, şiirin tarihten "daha felsefi" ve "daha ciddi" olduğunu bildiren Aristoteles ile başladığı söylenebilir.[10] Collingwood[11] da içinde olmak üzere Collingwood'a kadar, daha sonraki bir sürü yazar, bilim ile tarih arasında benzer bir ayrım yapmışlardır. Bu, bir yanlış anlamaya dayalı görünmektedir. Hobbes'un "Adlar dışında dünyaya hiçbir şey tümel değildir, çünkü ad takılan şeylerin her biri bireysel ve biriciktir" diyen ünlü kuralı hâlâ geçerlidir.[12] Bu, fizik bilimlerde kesinlikle doğrudur: Birbiriyle özdeş olan iki jeolojik oluşum, aynı türden iki hayvan ve iki atom yoktur. Bunun gibi iki tarihî olay da özdeş değildir. Fakat, tarihî olayların biricikliği üstünde ısrar etmenin Moore'un Piskopos Butler'dan aldığı ve bir zamanlar özellikle dilci filozofların tutkun olduğu "her şey neyse odur ve başka bir şey değildir" diyen beylik söz kadar felce uğratıcı bir etkisi vardır. Bu akıma kapılınırsa, çok geçmeden hiçbir şey hakkında söylemeye değecek bir söz edilemeyen bir çeşit felsefi nirvanaya ulaşılır.

---

10 *Poetika*, bl. 11.

11 R.G. Collingwood, *Historical Imagination*, 1935, s. 5.

12 *Leviathan*, I, 4.

Dilin kullanılmasının kendisi tarihçiyi de genelleme yapmaya bağlar. Peloponnessos savaşları ile İkinci Dünya Savaşı çok farklıydılar ve ikisi de biriciktiler. Fakat tarihçi ikisine de savaş der ve buna yalnızca ukalalar karşı çıkarlar. Gibbon, Konstantin'in Hıristiyanlığı kabulü ile İslam'ın yükselişinin ikisine de devrim dediği zaman da, iki biricik olayı genellemektedir.[13] Çağdaş tarihçiler de İngiliz, Fransız, Rus ve Çin devrimleri derken aynı şeyi yapmaktadırlar. Tarihçi gerçekte biriciklerle değil, biricikler içindeki genel olanla ilgilenir. Tarihçilerin 1920'lerde 1914 savaşının nedenleri üstüne tartışmaları, bunun ya gizlilik içinde ve kamuoyunun denetimi dışında çalışan diplomatların kötü idaresinden ya da ne yazık ki, dünyanın egemen devletler arasında kötü bir biçimde bölünmüş olmasından ileri geldiği varsayımından hareketle yapılıyordu. 1930'larda aynı konu üstüne tartışmalarda ise, bunun çökmeye başlayan kapitalizmin baskılarıyla emperyalist güçler arasındaki rekabet sonucu olduğu varsayımına dayanılıyordu. Bu tartışmalar, hep savaşın nedenleri ya da hiç değilse, 20. yüzyılın koşullarındaki savaşın nedenleri hakkındaki genellemeleri işin içine katıyordu. Tarihçi, kendi kanıtını sınamak için sürekli genelleme kullanır. Richard'ın Londra Kulesi'nde prensleri öldürüp öldürmediği hakkında kanıt açık değilse, tarihçi –belki bilinçli olmaktan çok bilinç dışı olarak– kendisine, o dönemde tahtlarına rakip çıkabilecek kişileri yok etmek için hükümdarların bir alışkanlıkları olup olmadığını soracaktır; yargısı tamamıyla haklı olarak bu genellemeden etkilenecektir.

Tarih okuru da tarih yazıcısı gibi sürekli bir genellemecidir, bunu tarihçinin gözlemlerini kendine daha bildik gelen öteki tarihî bağlamlara –ya da belki kendi zamanına– uygulayarak yapar. Carlyle'ın *French Revolution* kitabını okur-

13 *Decline and Fall of the Roman Empire*, bl. 20, bl. 1.

ken, kendimi birçok kereler onun yorumlarını özel olarak ilgilendiğim Rus Devrimi'ne uygularken buldum. Şiddet hakkındaki şu sözleri alın:

> Eşit adaletin bilindiği yerlerde, bu korkunç bir şeydir – bunun hiç bilinmediği yerlerdeyse o kadar olağanüstü değildir.

Ya da daha anlamlı olan şunu alın:

> Doğal olmakla birlikte, yazık ki, bu dönem tarihi büyük bir çoğunlukla isterik bir şekilde yazılmıştır. Bol bol abartma, lanetleme, yakınma; ve bütününde, karanlık.[14]

Ya da bu kez bir başkasını, 16. yüzyılda modern devletin büyümesi hakkında Burckhardt'ın şu sözlerini alın:

> Erk (iktidar) ne kadar yakın zamanlarda oluşmuşsa, durağan kalabilmesi o kadar ihtimal dışıdır – çünkü, bir kere bu erki yaratanlar hızlı ilerlemeye alışmışlardır ve çünkü dosdoğru yenilikçidirler, böylece de kalacaklardır; ikinci olarak da, bunlar tarafından harekete geçirilen ya da boyunduruk altına alınan güçler, ancak şiddet eylemlerine devam edilerek kullanılabilecektir.[15]

Genellemenin tarihe yabancı olduğunu söylemek saçmadır; tarih, genellemelerle beslenir. Mr. Elton'un *Cambridge Modern History*'nin yeni basımındaki bir ciltte açık-seçik söylediği gibi, "tarihçiyi tarihî olgular toplayıcısından ayırt eden genellemedir";[16] Elton, doğa bilimcisini doğa meraklısı ya da koleksiyoncusundan ayırt eden şeyin de bu olduğunu ekleyebilirdi. Fakat, genellemenin, özel olayların içine oturtulacağı çok geniş kapsamlı bir tarih çerçevesi kurmamıza izin verdiği sanılmamahdır. Marx, genel olarak, böyle

14 *History of the French Revolution*, I, 5, bl. 9; III, 1, bl. 1.

15 J. Burckhardt, *Judgements on History and Historians*, 1959, s. 34.

16 *Cambridge Modern History*, 2, 1958, s. 20.

bir çerçeve kurmakla ya da böyle bir çerçevenin var olduğuna inanmakla suçlananlardan biri olduğu için mektuplarından birinin, sorunu yerli yerine oturtan bir parçasını özetleyerek aktaracağım:

> Dikkati çekecek ölçüde birbirine benzeyen fakat farklı tarihî ortamlarda meydana gelen olaylar birbirine hiç benzemeyen sonuçlara varırlar. Bu gelişmelerin her birini ayrı ayrı inceleyip sonradan karşılaştırarak bu olgunun anlaşılması için bir anahtar bulmak kolaydır; fakat, tarihin üstünde olmak gibi büyük bir erdemi olan, tarihî-felsefi bir teorinin her kapıyı açan anahtarını kullanarak böyle bir anlayışa varmak imkânsızdır.[17]

Tarih biricik ve genel arasındaki ilişkiyle uğraşır. Tarihçi olarak olgu ile yorumu birbirinden ayıramayacağımız gibi bunları da birbirinden hiç ayıramayız ya da birine ötekine göre öncelik veremeyiz.

Burası, belki tarih ile sosyoloji arasındaki ilişkiler üstünde durmanın yeridir. Sosyoloji zamanımızda iki karşıt tehlikeyle yüz yüzedir – aşırı teorik olma tehlikesi ve aşırı ampirik olma tehlikesi. Bunların birincisi, genel olarak toplum hakkındaki soyut ve anlamsız genellemeler içinde kaybolmak tehlikesidir. Büyük harf ile Toplum, büyük harf ile Tarih kadar yanıltıcı bir yanlıştır. Sosyolojinin görevinin yalnızca tarihin kaydettiği tek olayların genellemesini yapmak olduğunu savunanlar, bu tehlikeyi daha da büyütmektedir; sosyolojiyi tarihten ayırt eden özelliğinin "yasaları" bulunması

17 Marx ve Engels, *Bütün Eserleri* (Rusça basım), 15, s. 378. Bu parçanın alındığı mektup 1877'de Rus dergisi *Otecestvennye Zapiski*'de çıkmıştır. Profesör Karl Popper, Marx'ın "historisizmin baş yanlışı" dediği, tarihi eğilim ya da gidişlerin "yalnızca evrensel yasalardan, doğrudan doğruya çıkartılabileceği" inancında olduğunu söyler gibidir (*The Poverty of Historicism*, 1957, s. 128-29 [*Tarihsiciliğin Sefaleti*, çev. Ceyhan Aksoy, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2007]), oysa, Marx'ın kesinlikle reddettiği şey tam budur.

olduğu bile söylenmiştir.[18] Öteki tehlike ise, Karl Mannheim'ın hemen hemen bir kuşak önce görmüş olduğu ve şimdi büyük çapta ortaya çıkmış bulunan sosyolojinin "toplumun yeniden düzenlenişiyle ilgili bir dizi ayrı ayrı teknik soruna bölünmesi"dir.[19] Sosyoloji, her biri tek olan ve özel tarihî geçmişleri ve koşullarınca kalıplandırılmış tarihî topluılarla ilgilidir. Fakat bir kimsenin kendini sıralama ve analizin sözde "teknik" sorunlarına vererek genelleme ve yorumdan kaçınmaya kalkışması, bilinçsiz olarak yalnızca durağan bir toplumun savunucusu olması demektir. Sosyoloji, eğer verimli bir çalışma alanı olacaksa, tıpkı tarih gibi tekle genel arasındaki ilişkilerle uğraşmalıdır. Fakat aynı zamanda dinamik de olmalıdır – hareketsiz bir toplumun değil (zaten böyle bir toplum yoktur), toplumsal değişmenin ve gelişmenin incelemesi olmalıdır. Bitirmek için yalnızca şunu söyleyeyim ki, gerek sosyologun tarihe daha çok dayanması, gerekse tarihçinin sosyolojiye daha çok dayanması her ikisinin de hayrınadır. İkisi arasındaki sınır iki yönlü gidiş-gelişe açık olmalıdır.

Genelleme sorunu, benim ikinci sorumla, yani tarihten çıkarılacak dersler sorusuyla yakından ilgilidir. Genellemenin can alıcı noktası şudur ki, onunla bir olaylar dizisinden başka bir olaylar dizisine geçerek tarihten bir şeyler öğrenmeye, ders çıkarmaya kalkışırız: Genelleme yaparken bilinçli

18 Profesör Popper'in bu görüşte olduğu anlaşılıyor (*The Open Society*, 2. basım, 1952, 2, s. 322 [*Açık Toplum ve Düşmanları*, çev. Harun Rızatepe, Liberte Yayınları, İstanbul, 2008]). Yazık ki, Popper şöyle bir sosyoloji yasası örneğini vermektedir: "Düşünce özgürlüğünün ve düşünce bildirişimi özgürlüğünün yasal kurumlarca etkili olarak korunmadığı ve kurumların tartışmaların açık olmasını sağladığı yerlerde bilimsel ilerleme olacaktır." Bu 1942 ya da 1943'te yazılmıştır ve açıkça Batı demokrasilerinin, kurumsal düzenleme sayesinde, bilimsel ilerlemenin öncüsü kalacağı inancından esinlenmiştir. Bu inanış Sovyetler Birliği'ndeki gelişmelerce çoktan yıkılmış ya da geniş ölçüde düzeltilmiştir. Bu, yasa olmak şöyle dursun, geçerli bir genelleme bile değildir.

19 Karl Mannheim, *Ideology and Utopia*, İngilizce çev., 1936, s. 228 [*İdeoloji ve Ütopya*, çev. Mehmet Okyayuz, De Ki Yayınları, Ankara, 2009].

ya da bilinç dışı bunu yapmaya çalışıyoruzdur. Genellemeyi bir yana bırakıp, tarihin tamamıyla biricik olanlarla ilgilendiğinde ısrar edenler, mantıkça bununla tutarlı olarak tarihten bir şey öğrenebileceğini reddedenlerdir. Fakat, insanların tarihten hiçbir şey öğrenmediği tezi, pek çok gözlemlenebilir olgu tarafından yalanlanmaktadır. Bu, pek yaygın bir deneyimdir. Ben, 1919'da Paris Barış Konferansı'nda İngiliz heyetinde alt düzeyde bir görevli olarak bulunuyordum. Heyetteki herkes 100 yıl önceki son büyük Avrupa barış toplantısı olan Viyana Kongresi'nin derslerinden yararlanılabileceğine inanıyordu. O sıralar, Savaş Bakanlığı'nda çalışan (şimdi Sir Charles Webster adıyla ünlü bir tarihçi olan) Yüzbaşı Webster diye biri bize o derslerin ne olduğunu anlatan bir deneme yazmıştı. Bunlardan ikisi aklımda kalmış. Biri, Avrupa haritasının yeniden çiziminde ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi ilkesinin ihmal edilmesinin tehlikeli olduğuydu. Öteki ise, gizli belgelerin çöp tenekesine atılmasının tehlikeli olduğuydu; çünkü, öteki heyetlerin gizli örgütleri bunları kesinlikle ele geçireceklerdi. Bu tarih dersleri kesin bir gerçek olarak alınmış ve davranışlarımızı etkilemişti. Bu, en yeni ve basit bir örnektir. Fakat, görece uzak bir tarihte ondan daha gerideki bir tarihin derslerinin etkisinin izlerini bulmak kolay olacaktır. Herkes Roma üzerinde Eski Yunan'ın etkisini bilir. Fakat hiçbir tarihçinin Helles tarihinden Romalılar'ın öğrendiği ya da kendilerinin öğrendiklerine inandıkları derslerin kesin bir analizini yapmaya kalktığım sanmıyorum. Batı Avrupa'da 17., 18. ve 19. yüzyılda Eski Ahit tarihinden aktarılan derslerin bir incelenmesi ödüllendirici sonuçlar verebilirdi. Bu olmadan İngiliz Püriten Devrimi bütünüyle anlaşılamaz; çağdaş milliyetçiliğin yükselmesinde de seçilmiş halk kavramı önemli bir etkendir. Klasik eğitimin İngiltere'de 19. yüzyıldaki yönetici sınıf üstünde büyük bir etkisi vardı. Grote, yukarıda

belirttiğim gibi, Atinalılar'ı yeni demokrasi için bir örnek diye göstermişti; Roma İmparatorluğu'nun tarihinden İngiliz İmparatorluğu'nun yapıcılarına iletilmiş kapsamlı ve önemli derslerin bir incelemesini de görmek isterdim. Benim özel ilgi alanımda, Rus Devrimi'nin yapıcıları Fransız Devrimi'nin, 1848 devrimlerinin, 1871 Paris Komünü'nün derslerinden derinden etkilenmişlerdi – hatta, bu derslerin egemenliği altındaydılar bile denebilir. Fakat, burada tarihin ikili niteliğinden ileri gelen bir özelliğini hatırlatmak isterim. Tarihten ders çıkarmak hiçbir zaman tek yönlü bir süreç değildir. Geçmişin ışığında bugünü öğrenmek, aynı zamanda bugünün ışığında geçmişi öğrenmek demektir. Tarihin işlevi, geçmiş ve yaşanılan zaman hakkında daha sağlam bir anlayışı, bunların karşılıklı ilişkileri içinde, ilerletmektir.

Üstünde duracağım üçüncü nokta, tarihte öngörünün (öndeyinin) rolüdür: Tarih, bilimin tersine geleceğe ilişkin öngörülerde bulunmadığı için, tarihten ders çıkarılamayacağı söylenir. Bu sorun, bir sürü yanlış anlamayla ilgilidir. Gördüğümüz üzere, bilim adamları artık eskiden olduğu gibi, doğanın yasaları hakkında konuşmaya fazla istekli değildirler. Günlük hayatımızı etkileyen bilimin yasaları denilen şeyler, aslında eğilim gösteren önermelerdir; bunlar, başka her şey değişmeden kalırsa ya da laboratuvar koşullarında ne olacağını söylerler. Somut durumlarda ne olacağını önceden bildirebileceklerini kendileri de ileri sürmezler. Yerçekimi yasası şu belirli elmanın yere düşeceğini kanıtlamaz: Biri onu sepete alabilir. Işığın düz çizgide gittiğini gösteren optik yasası, belirli bir ışık ışınının araya giren bir cisim tarafından kırılmayacağı ya da dağılmayacağı anlamına gelmez. Fakat, bu, bu yasalar değersiz ya da ilkece geçersiz demek değildir. Çağdaş fizik teorilerinin olan olayların ihtimalleriyle ilgilendiği söyleniyor. Bilim, bugün tümevarımın akli olarak ancak ihtimaller ya da akla uygun inanışlara götürebileceğini hatır-

lamaya daha çok eğilimlidir; onun ifadelerini de geçerlilikleri ancak özgül eylemlerle sınanabilecek genel kurallar ya da yol gösterici sözler saymaya daha istekli görünmektedir. Comte'un dediği gibi, *"Science d' ou prévoyance; d'ou action"* (Bilimden öngörü, öngörüden eylem).[20] Tarihte öngörümleme sorununun ipucu, genelle özgül, tümelle tek arasındaki bu ayrımda yatmaktadır. Görmüş olduğumuz gibi, tarihçi genelleme yapmak zorundadır: Bunu yaparken de özgül öngörüler olmamakla birlikte, gelecekteki eylemler için hem geçerli hem de yararlı genel yol gösterici kuralları verir. Fakat, özgül olayları önceden kestiremez çünkü özgül olan biriciktir ve içine rastlantı ve rastlantı ögesi girmektedir. Filozofları uğraştıran bu ayrım, sıradan bir kimse için gayet açıktır. Okulda iki ya da üç çocuk kızamık çıkarırsa, hastalığın yayılacağı sonucuna varırsınız, bu öngörü (ona böyle demek isterseniz), geçmişten gelen deneyimlere dayanmaktadır ve eylem için geçerli ve yararlı bir yol gösterici dir. Fakat Charles ya da Mary'nin kızamığa yakalanacağı yolunda özgül bir öndeyide bulunamazsınız. Tarihçi de aynı yolu izler. İnsanlar tarihçiden Ruritania'da gelecek ay devrim olacağını bildirmesini beklemezler. Onların, kısmen Ruritania'nın durumu hakkında özgül bilgilerden, kısmen tarih okumaktan çıkarmaya çalışacakları sonuç, Ruritania'da koşulların birisi bir ateş dokunduracak olursa ya da yönetici taraftan biri durdurmak için bir şey yapmadıkça yakın zamanda devrimin çıkmasının muhtemel bulunduğudur; ve bu sonucun yanı sıra halkın değişik kesimlerinin benimsemesinin beklenebileceği tutumlar üstüne, başka devrimlere benzetme yoluyla yapılan tahminler de ileri sürülebilir. Eğer böyle denebilirse, bu öngörü ancak kendileri önceden kestirilebilemeyecek özgül olayların yer almasıyla gerçekleşebilir. Fakat gelecekle ilgili olarak tarihten çıkarılan sonuçların değersiz ol-

20 *Cours de philosophie positive*, 1, s. 51.

duğu ya da hem eyleme yol göstericilik yapma hem de şeylerin nasıl meydana geldiğini anlamamıza anahtar işini gören, koşullu bir geçerlilikleri olmadığı anlamına gelmez. Pekinlik bakımından sosyolog ya da tarihçinin çıkarımlarının fizik bilimcinin çıkarımlarıyla eş olduğunu ya da onların bu bakımdan aşağılıklarının yalnızca toplum bilimlerin çok daha geride olmalarından ileri geldiğini öne sürmek istemiyorum. Hangi açıdan bakılsa, insan, bildiğimiz en karmaşık doğal varlıktır ve onun davranışlarının incelenmesinde fizik bilimcinin karşılaştığı türdekilerden farklı olarak, daha çok zorluk olacaktır. Bütün kabul ettirmek istediğim amaçlarının ve yöntemlerinin temelinde benzemez olmadığıdır.

Dördüncü nokta, tarih bilimi de içinde olmak üzere toplum bilimleriyle fizik bilimleri arasına çizilecek sınırla ilgili olarak daha tutarlı kanıtlar getirmektir. Bu kanıt toplumsal bilimlerde özneyle nesnenin aynı bölüme ait olduğu ve karşılıklı olarak birbirlerini etkilediğidir. İnsan doğanın yalnızca en karmaşık ve değişken varlığı olmakla kalmaz, aynı zamanda, bir başka türün bağımsız gözlemleyicilerince değil, öteki insanlarca incelenmesi söz konusudur. Burada, artık, insan biyoloji biliminde olduğu gibi, kendi fiziksel oluşumunu ve fiziksel tepkilerini incelemesiyle yetinmemektedir. Toplum bilimci, iktisatçı ya da tarihçi iradenin etkin olduğu insan davranışı biçimlerine nüfuz etmek, incelemesinin konusu olan insanların neden öyle davranmayı istediklerini araştırmak durumundadır. Bu, gözlemleyen ve gözlemlenen arasında, tarihe ve toplumsal bilimlere özgü bir ilişki kurmaktadır. Tarihçinin görüş açısı, yaptığı bütün gözlemlere mutlaka girer: Tarih, bütünüyle göreliliğin içindedir. Karl Mannheim'ın deyişiyle "deneyimlerin içine girdiği, biriktiği ve sıralandığı kategoriler bile gözlemleyicinin toplumsal durumuna göre değişir."[21] Fakat, doğru olan, yalnızca top-

21 K. Mannheim, *Ideology und Utopia*, 1936, s. 130.

lum bilimcinin yan tutma eğiliminin onun bütün gözlemlerine girdiği değildir. Gözlemleme sürecinin gözlemlenmekte olanı etkilediği ve şekillendirdiği de doğrudur. Bu, iki karşıt yönde olabilir. Analiz ve öngörmeye konu edinilen, insan davranışları, istemedikleri sonuçların öngörümlenmesiyle, önceden uyarılabilir ve bununla eylemlerinin değişmesine neden olabilir; böylece öngörü, ne kadar doğru analizlere dayansa da kendi kendinin boşa çıkmasına yol açabilir. Tarihî bilince sahip kişiler arasında tarihin kendini ender olarak yinelemesinin bir nedeni oyuncuların ikinci gösteride birincinin bitişini bilmeleridir; eylemleri bu bilgiden etkilenmiştir.[22]

Bolşevikler Fransız Devrimi'nin bir Napoleon ile sonuçlandığını biliyor ve kendi devrimlerinin de böyle bitebileceğinden korkuyorlardı. Bu nedenle önderleri içinde Napoleon'a en çok benzeyen Troçki'ye güvenmediler ve Napoleon'a en az benzeyen Stalin'e güvendiler. Fakat bu süreç ters bir yönde de çalışabilir. Var olan iktisadi koşulları analiz eden bir iktisatçı, yaklaşan bir deflasyon ya da enflasyonu öngörürse, eğer otoritesi büyük ve kanıtları inandırıcı ise, öngörünün kendisi öngörülen olgunun meydana gelmesine katkıda bulunabilir. Bir siyaset bilimcisi tarihî gözlemlere dayanarak tiranlığın kısa ömürlü olduğu inancını savunursa tiranın düşüşüne katkıda bulunabilir. Adayların seçimlerdeki davranışlarını herkes bilir; onlar, öngörülerinin daha büyük bir ihtimalle gerçekleşmesi yolunda bilinçli bir amaçla zaferin kendilerinin olacağını ileri sürerler. İnsanın iktisatçıların, siyaset bilimcilerinin ve tarihçilerin öngörmeye kalkıştıklarında bazen öngörmelerinin gerçekleşmesini hızlandırmak için bilinçsiz bir umuttan esinlendiklerini düşünesi geliyor. Bu karmaşık ilişkiler hakkında, güvenle söylenebile-

22 Bu tezi yazar, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923*, cilt 1, 1950, s. 42'de geliştirmiştir.

cek şey şundan ibarettir: Gözlemleyen ile gözlemlenen, toplumsal bilimci ile verileri, tarihçi ile olguları arasındaki etkileşme süreklidir ve sürekli olarak değişir; işte bu, tarihin ve toplumsal bilimlerin ayırt edici özelliği gibi görünmektedir.

Belki, burada bazı fizikçilerin son yıllarda kendi bilimleri hakkında, fiziksel evren ile tarihçinin dünyası arasında daha çarpıcı benzerlikler olduğunu düşündürecek biçimde konuştuklarını belirtmem gerekir. İlk olarak, sonuçlarında bir belirsizlik ya da gerekirsizlik ilkesinin söz konusu olduğu söylenmektedir. Gelecek konuşmamda tarihte gerekircilik (determinizm) denilen şeyin doğasından ve sınırlarından söz edeceğim. Fakat, çağdaş fizikteki belirsizlik ilkesi, ister evrenin doğasına dayansın, ister doğayı anlamamızdaki eksikliğimizin bir göstergesi olsun (ki, bu nokta hâlâ tartışmalıdır) benim, bununla, tarihî öngörme yapma yeteneğimiz arasında anlamlı benzerlikler bulma konusunda kuşkularım olacaktır; tıpkı birkaç yıl önce bazı coşkun kimselerin evrenin içinde özgür iradenin işleyişinin kanıtını bulmak girişimlerine karşı kuşkular duyduğum gibi. İkinci olarak, bize çağdaş fizikte mekândaki uzaklıkların ve zamandaki aralıkların "gözlemci"nin hareketine bağlı ölçüleri olduğu söylenmektedir. Çağdaş fizikte "gözlemleyen"le gözlem altındaki nesne arasında değişmez bir ilişki kurulmasının imkânsızlığı nedeniyle bütün ölçüler doğalarından gelen değişmelere uğrarlar; "gözlemleyen" de gözlemlenen şey de –özne de nesne de– gözlemin nihai sonucu içine girerler. Fakat, bu tanımlamalar, tarihçiyle onun gözlemlerinin konuları arasındaki ilişkiye çok küçük bir değişiklikle uygulanabilir olduğu halde, bu ilişkilerin özünün herhangi bir gerçek anlamda, fizikçi ile evreni arasındaki ilişkilerle karşılaştırılabileceğine inanmıyorum; ben, ilke olarak tarihçinin yaklaşımını doğa bilimcininkinden ayıran farklılıkları abartmaktansa, küçültmekten yana olduğum halde, bu pe-

kin olmayan benzerliklere dayanarak, farklılıkları gözden kaçırmak doğru olmaz.

Fakat, toplumsal bilimcinin ya da tarihçinin çalışma konusuyla ilgisinin fizik bilimcininkinden farklı bir türde olduğunu ve bu alanda özne ile nesne arasındaki ilişkilerden çıkan sonuçların çok daha karmaşık olduğunu söylemek, sanırım doğrudur; ama bu da sorunun hepsi değildir. 17., 18. ve 19. yüzyıllar boyunca egemen olan klasik bilgi teorilerinin hepsi, bilen özne ile bilinen nesne arasında keskin bir ikilik olduğunu varsaymışlardır. Filozofların kurduğu model, özne ile nesnenin, insan ile dış dünyanın birbirlerinden ayrı durduğunu gösteriyordu. Bu, bilimin doğup geliştiği büyük dönemdi; bilgi teorileri bilimin öncülerinin görüşünden kuvvetle etkilenmişlerdi. İnsan kesinlikle dış dünyanın karşısına konulmuştu. Dış dünyayla yola gelmez ve gizli bir düşmanla olduğu gibi uğraşıyordu – dış dünya yola gelmezdi, çünkü anlaşılması zordu; gizil bir düşmandı, çünkü üstesinden gelmek güç oluyordu. Çağdaş bilimin başarıları ile bu görüş kökten değişmiştir. Bugün bilim adamları doğa güçlerini mücadele edilecek bir şey olarak düşünmektense, işbirliği yapacakları ve amaçlarına koşumlayacakları bir şey olarak düşünmeye daha yatkındırlar. Klasik bilgi teorileri yeni bilime artık uymamaktadır, hele fizik bilimine. Son 50 yıl içinde filozofların, bunlara kuşkuyla bakmak ve özne ile nesnenin kesin olarak ayrı konulması şöyle dursun, bilgi sürecinin bir ölçüde bunlar arasındaki etkileşim ve karşılıklı bağımlılıkla ilgili olduğunu kabul etmeye başlamaları şaşırtıcı değildir. Fakat, bu, toplumsal bilimler için özellikle anlamlıdır. İlk konferansımda, tarih yazmanın geleneksel ampirik bilgi teorisiyle uzlaştırılmasının zor olduğuna değinmiştim. Şimdi de, toplumsal bilimler bir bütün olarak insanla hem özne hem nesne, hem araştırıcı hem de araştırılan olarak ilgili olduklarından özne ile nesne arasında katı

bir ayrılmayı dile getiren bir bilgi teorisinin bunlara uymayacağını ileri sürmek istiyorum. Sosyoloji tutarlı bir öğreti bütünü olarak kendini kurma girişimlerinde, çok doğru olarak bilgi sosyolojisi denilen bir kol oluşturmuştur. Fakat, bu pek ötelere gidememiştir – sanırım, bunun baş nedeni, geleneksel bir bilgi teorisinin kafesi içinde dönüp dolaşmasıydı. Eğer filozoflar, önce çağdaş fizik biliminin ve şimdi de çağdaş toplumsal bilimin etkisiyle, bu kafesi kırıp çıkmaya, bilgi süreci için verilerin edilgen bir bilinçlilik üstünde bilardo topu gibi etkiler yaptığını söyleyen eski modeli bir yana bırakarak, içinde yaşadığımız çağa daha yakışır bir model kurmaya başlamışlarsa, bu, toplumsal bilimler ve özellikle tarih için hayırlı bir belirtidir. Bu, daha sonra, tarihte nesnellikle ne demek istediğimizi incelemeye başlayınca gene döneceğim hayli önemli bir noktadır.

Son fakat hiç de önemsiz olmayan bir nokta: Tarihin din ve ahlak sorunlarıyla yakından ilgili bulunduğu için genel olarak bilimden, hatta belki de öteki toplumsal bilimlerden ayrıldığı görüşünden de söz etmeliyim. Tarihin dinle ilişkisi noktasında kendi konumunu açıklığa kavuşturmak için söylenmesi gereken kısa bir şey vardır, ben de onu söyleyeceğim. Ciddi bir gök bilimci olmak, evreni yaratan ve yöneten bir tanrıya inançla bağdaşabilir. Fakat, bu, bir gezegenin gidişini değiştirmek, bir tutulmayı ertelemek ya da evrensel gidişin kurallarıyla oynamak için istediği gibi işe karışabilen bir tanrı inancıyla bağdaşamaz. Aynı şekilde, ciddi bir tarihçinin bir bütün olarak tarihin akışını düzenlemiş ve ona anlam vermiş olan bir tanrıya inanabileceği, ama, Amalekitlerin doğranmasını önlemek için işe karışan ya da Yoşua'nın ordusuna yardım olsun diye gündüzün süresini uzatarak zaman birimini değiştiren Eski Ahit türü bir tanrıya inanamayacağı, bazen ileri sürülmüştür. Buna göre, tarihçi belirli birtakım olayların açıklaması olarak tanrıdan

yararlanamaz. Peder D'Arcy yeni bir kitapta bu ayrımı yapmaya çalışmıştır:

> Bir inceleyicinin tarihte her soruyu bunda tanrının parmağı olduğunu söyleyerek cevaplaması doğru olmaz. Dünya olaylarını ve insan dramını derleyip toparlamak için elimizden geleni yapmadan, daha geniş kavramları işin içine katmamız doğru olmaz.[23]

Bu görüşün tuhaflığı, dini başka türlü kurulamayacak gerçekten önemli oyunlar için saklanmış, bir deste iskambildeki joker gibi görünesidir. Lutherci, din bilgini Karl Barth, ilahi ve dünyevi tarih arasında kesin bir ayrım yapmak ve dünyevi tarihi din adamı olmayan tarihçilere bırakmakla daha iyi etmişti. Eğer onu doğru anladıysam, Profesör Butterfield de, "teknik" tarihten söz ederken aynı şeyi demek istemektedir. Teknik tarih, sizin ya da benim yazabileceğim ya da onun kendisinin yazmış olduğu, tek tarih çeşididir. Bu tuhaf adı kullanmakla, kendisi için esoterik ya da ilahi bir tarihin varlığına inanma hakkını saklı tutmaktadır ki, bizlerin bununla ilgilenmemiz hiç gerekmez, Berdyaev, Niebuhr ve Maritain gibi yazarlar tarihin erek ya da amacının tarihin dışında bulunduğu üstünde ısrar ederler. Ben kişisel olarak doğru dürüst bir tarih kavramıyla tarihin anlamının ve anlamlılığının dayandığı herhangi bir büyük tarihüstü kuvvet inancını –bu kuvvet ister Seçilmiş bir Halk'ın tanrısı olsun, ister Yaradancılar'ın Gizli El'i, ister Hegel'in Dünya Ruhu olsun– bağdaştırmayı zor buluyorum. Bu konferansların amacı çerçevesinde tarihçinin böyle bir *Deus ex machina*'ya (Hızır mucizesine) başvurmadan sorunlarını çözmesi gerekti-

23 M.C. D'Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred*, 1959, s. 164. Bu fikir daha önce Polybios tarafından dile getirilmişti: "Olup bitenin nedenini bulmanın mümkün olduğu yerlerde, tanrılara başvurmamak gerekir." K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, New York, 1954, s. 390'daki alıntı.

ğini ve tarihin, böyle denebilirse, içinde joker olmayan bir deste kâğıtla oynandığını varsayacağım.

Tarihle ahlakın ilişkisi daha karmaşıktır ve geçmişte, bunun üzerine yapılan tartışmalardan bazı bulanıklıklar ortaya çıkmıştır. Bugün, tarihçiden tarihinde geçen kişilerin özel hayatları üstüne ahlaki yargılarda bulunmasının istenilmediğini söylemek bile gerekmez. Tarihçiyle ahlakçının bakış açıları aynı değildir. VIII. Henry belki kötü bir koca, ama iyi bir kral idi. Fakat tarihçi onunla ilk niteliği bakımından, ancak tarihî olayları etkilediği ölçüde ilgilidir. Eğer onun ahlaki kusurları kamu işlerinde, II. Henry'ninkiler kadar az etkili olsaydı, tarihçinin bunlarla ilgilenmesi hiç gerekmezdi. Bu, kusurlar için olduğu kadar erdemler için de geçerli bir kuraldır. Pasteur ile Einstein'ın özel hayatlarında örnek, hatta evliya denecek kadar iyi insanlar olduğu söylenir. Fakat, tutalım ki sadakatsiz kocalar, zalim babalar ve meslekdaşlarına karşı kötü davranan insanlar olsalardı, tarihe adlarını yazdıran başarıları küçülür müydü? Tarihçi her şeyden önce bunlara bakar. Stalin'in ikinci karısına zalim ve kaba davrandığı söylenir; fakat, Sovyetler üstüne çalışan bir tarihçi olarak, kendimi bununla pek ilgili hissetmiyorum. Bu, kişisel ahlakın önemli olmadığı ya da ahlak tarihinin, tarihin yasal bir bölümü olmadığı anlamına gelmez. Fakat, tarihçi sayfalarında boy gösteren bireylerin kişisel hayatları üstüne dönüp de ahlak yargıları vermeye kalkmaz. Onun yapacak başka işleri vardır.

Daha ciddi bir bulanıklık, kamusal eylemler üstüne ahlak yargıları sorunundan çıkmaktadır. Oyunun önemli kişileri üstüne ahlak yargılarında bulunmasının tarihçinin görevi olduğu inancı uzun bir geçmişe dayanır. Fakat, bu hiçbir zaman gerek dönemin ahlakileştirme eğilimleri ve gerekse sınırsız bireycilik kültüyle pekiştirildiği 19. yüzyıl İngilteresi'ndekinden daha kuvvetli olmamıştır. Rosebury, İngiliz

halkının en çok Napoleon'un "iyi bir adam" olup olmadığını bilmek istediğine değinir.[24] Acton, Creighton ile yazışmalarında, "Ahlaki ilkelerin bükülmezliği, Tarih'in otoritesinin, değerinin ve yararının gizidir" demiş ve kendisinin tarihi "anlaşmazlıklarda bir hakem, amaçsız gezinenlere bir yol gösterici, yeryüzü güçlerinin ve dinin kendisinin, durmadan batırınaya yöneldiği ahlak sancağını dik tutacak kuvvet" haline getirdiğini ileri sürmüştü.[25] Bu, tarih adına tarihçiye tarihî olaylarda yer alan kişiler üstüne ahlak yargıları verme zorunluluğunu yükleyen ve hakkını veren, Acton'un, bir tür tarihüstü güç olarak tarihî olguların nesnellik ve üstünlüğü hakkındaki neredeyse mistik inancına dayanan bir görüştür. Bu tutum, umulmadık biçimlerde bazen hâlâ yeniden belirmektedir. Profesör Toynbee, Mussolini'nin 1935'te Habeşistan'ı işgalini "bile bile işlenmiş kişisel bir günah" olarak tanımlamıştır;[26] Sir Isaiah Berlin de, alıntı yaptığım denemesinde, Charlemagne ya da Napoleon ya da Cengiz Han'ı ya da Hitler'i ya da Stalin'i toplu kıyımları nedeniyle mahkûm etmenin tarihçinin görevi olduğunda şiddetle ısrar etmektedir.[27] Bu görüşe Profesör Knowles açış konuşmasında, tarihçinin yetki alanına girmeyen ahlak yargılarına örnek olarak, Motley'in II. Philip'i ("Eğer onun dışında kaldığı suçlar

---

24 Rosebury, *Napoleon: The Last Phase*, s. 364.

25 Acton, *Historical Essays and Studies*, 1907, s. 505.

26 *Survey of International Affairs*, 1935, 2, 3.

27 I. Berlin, *Historical Inevitability*, s. 76-77. Sir Isaiah'ın tutumu 19. yüzyılın inatçı tutucusu, hukukçu Fitzjames Stephen'in görüşünü hatırlatmaktadır: "Ceza yasası, böylelikle, suçlulardan nefret etmenin ahlakça haklı olduğu ilkesine göre işler... Suçlulardan nefret edilmesi, onlara verilen cezaların bu nefrete anlatım kazandıracak ve kamunun sağlıklı bir doğal duyguyu dile getirecek ve doyuracak araçları sağlamasını haklı gösterecek şekilde düzenlenmesi son derece istenilen bir şeydir." (*A History of Criminal Law of England*, 1883, 2, s. 81-82, L. Radzinowics, *Sir James Fitzjames Stephen*, 1957, s. 30'da alıntı.) Bu görüşler kriminologlar tarafından artık geniş ölçüde paylaşılmamaktadır; fakat, benim onlara buradaki karşı çıkışım, öteki yerlerdeki geçerlilikleri ne olursa olsun, tarihin yargılarına uygulanamayacağından ötürüdür.

var idiyse, bu, insan doğasının suçta bile yetkinliğe ulaşmaya izin vermeyişindedir") şeklindeki suçlamasını ve Stubb'ın Kral John'u ("insanı gözden düşürebilecek bütün suçlarla kirlenmiş") olarak tanımlamasını göstererek, "Tarihçi yargıç değildir, hele adam asmaya meraklı bir yargıç hiç değildir" demekle, yeterince çatmıştır.[28] Fakat bu noktada Croce'nin de aktarmak istediğim nefis bir parçası var:

> Suçlamada bulunanlar şu önemli noktayı unutuyorlar ki (ister adliye, ister ahlak mahkemesi anlamına), bizim mahkemelerimiz, yaşayan, eylemde bulunan ve tehlikeli olabilen kimseler için kurulmuş zamanımızın mahkemeleridir; oysa öteki kimseler, kendi zamanlarının mahkemelerinde yargılanmışlardır ve ikinci kez mahkûm edilemez ya da bağışlanamazlar. Onlar her ne olursa olsun, herhangi bir mahkeme huzurunda sorumlu tutulamazlar; salt şu nedenle ki, artık huzura ermiş geçmişin insanlarıdır ve bu sıfatla ancak tarihin konusu olabilirler ve yaptıklarının ruhuna nüfuz eden ve onları anlayan yargıçlar dışında hiç kimse tarafından yargılanamazlar... Tarih anlatıyoruz diye yargıçlık taslayıp, tarihin görevi bu olduğu inancıyla şunu mahkûm edip bunu bağışlayanlar... genellikle, tarih duygusundan yoksundurlar.[29]

Eğer biri çıkıp da Hitler ya da Stalin –yahut isterseniz, Senatör McCarthy– hakkında hüküm vermenin bizim işimiz olmadığını, çünkü onların çoğumuzun çağdaşları olduğunu, onların eylemlerinden çekmiş yüz binlerce kimsenin hâlâ sağ olduğunu ve işte bu nedenlerden ötürü, onlara tarihçi olarak yaklaşmamızın ve onların yaptıkları hakkında yargıda bulunmamızı meşru kılabilecek öteki niteliklerden arınmamızın zor olacağını ileri sürerse: Bu, çağdaş tarihçinin sı-

28 D. Knowles, *The Historical and Character*, 1955, s. 4-5, 12, 19.

29 B. Croce, *History as the Story of Liberty*, İngilizce çeviri, 1941, s. 47.

kıntılarından biridir – baş sıkıntısıdır da, diyebilirim. Fakat, Charlemagne ya da Napoleon'un günahlarını açıklamakta bugün kim ne yarar bulur ki?

Bunun için, gelin biz ipe çekme eğilimli bir yargıç türündeki tarihçi fikrini bir yana bırakıp, daha zor, fakat daha yararlı bir sorun olan geçmişin bireyleri değil de, olayları, kurumları ya da siyasetleri hakkında ahlaki yargıda bulunmayı ele alalım. Bunlar tarihçinin önemli yargılarıdır; bireyler hakkında ahlaki yargılarda bulunmada şiddetle ısrar edenler, bazen bilinç dışı olarak bütün gruplar ve toplumlar için özür hazırlamaktadırlar. Fransız Devrimi'ni, Napoleon savaşlarının felaketleri ve kan dökmelerinin sorumluluğu dışında tutmaya çalışan, Fransız tarihçisi Lefèbvre, bunları "mizacı barış ve ölçülülükle kolay kolay bağdaşamayan bir generalin diktatörlüğü"ne bağlamıştır.[30] Almanlar bugün Hitler'in bireysel kötülüğünün kınanmasını, onu yaratan toplum üstüne tarihçinin bir ahlak yargısında bulunmasına memnuniyetle yeğlemektedirler. Ruslar, İngilizler ve Amerikalılar, kendi toplu suçlarının günah keçileri olarak Stalin, Neville Chamberlain ya da McCarthy'ye karşı kişisel saldırılara kolaylıkla katılmaktadırlar. Ayrıca, bireyler hakkındaki övgü dolu ahlak yargıları da tıpkı bireylerin ahlakça suçlanmaları kadar yanlışa yol açıcı ve zararlı olabilir. Bazı köle sahiplerinin yüce gönüllü olduklarının teslim edilmesi köleliğin ahlaka aykırı olduğunun reddedilmemesi için sürekli bir özür olarak kullanılmıştır. Max Weber "kapitalizmin işçiyi ya da borçluyu içine soktuğu efendisiz köleliğe" işaretle ve haklı olarak tarihçinin onları yaratan bireyler hakkında değil de, kurum hakkında yargıda bulunması gerektiğini öne sürer.[31] Tarihçi bireysel bir Doğulu despot hakkında yargıda bulunmaz. Fakat, ondan diyelim ki, Doğulu despotizm

30 *Pecuples et Civilisations*, cilt 14, *Napoleon*, s. 58.

31 *From Max Weber: Essays in Sociology*'den aktarma, 1947, s. 58.

ile Perikles Atinası'mn kurumları arasında tarafsız ve kayıtsız kalması da beklenemez. Bireysel bir köle sahibi hakkında yargıda bulunmayacaktır. Fakat bu onu köleci bir toplumu reddetmekten alıkoymaz. Gördüğümüz gibi, tarihî olgular bir ölçüde yorumu gerektirirler; tarihî yorumlarsa her zaman ahlak yargılarıdır – isterseniz daha tarafsız görünen bir terimle söyleyelim, değer yargılarını işin içine katarlar.

Gene de, bu, zorluklarımızın yalnızca başlangıcıdır. Tarih, öyle bir mücadele sürecidir ki, sonuçlarına, biz onları ister iyi ister kötü sayalım, doğrudan ya da dolaylı –çoğu kez dolaylıdan çok, doğrudan doğruya– başkalarının zararına olmak üzere erişilir. Kaybedenler öder. Tarihte ezilmek doğaldır. Tarihin her büyük döneminde zaferler kadar da kayıplar vardır. Bu, son derece karmaşık bir sorundur, çünkü kaybedenlerin zararını bazılarının daha çok yararlı çıkmasıyla dengelememize imkân verecek bir ölçütümüz yoktur: Yine de böyle bir dengeye erişilmesi gerekir. Bu tarihe özgü bir sorun değildir. Günlük yaşayışta, kabule yanaştığımızdan çok daha büyük ölçüde, daha az kötüyü seçmek ya da iyi gelecek diye kötüyü yapmak zorunluluğu ile karşı karşıya kalırız. Tarihte bu sorun bazen "gelişmenin bedeli" ya da "devrimin fiyatı" başlığı altında tartışılır. Bu, yanıltıcı bir adlandırmadır. Bacon'ın *On Innovations* (Yenilikler Üstüne) denemesinde söylediği gibi, "göreneklerde diretmek, yenilik kadar karışıklık çıkarıcı bir şeydir." Var olanı korumanın ayrıcalıksızlar bakımından maliyeti, yeniliğin ayrıcalıklarından yoksun kılınanlar bakımından maliyeti kadar büyüktür. Bazılarının yararının başkalarının acılarını meşru kıldığı tezi, her türlü hükümet fikrinin içinde vardır, bu köktenci bir öğreti olduğu kadar tutucu bir öğretidir de. Dr. Johnson, daha az kötü olma (ehven-i şer) kanıtını var olan eşitsizliklerin sürdürülmesini haklı göstermek için başarıyla kullanmıştır.

> Hiç kimsenin mutlu olmamasındansa bazılarının mutsuz olması daha iyidir, genel bir eşitlik durumunda hiç kimse mutlu olmazdı.[32]

Fakat bu sorun en dramatik biçimleriyle kökten değişme dönemlerinde görülür; tarihçinin bu sorun karşısındaki tutumunu en kolay burada inceleyebiliriz.

1780 ile 1870 yılları arasında Büyük Britanya'nın endüstrileşmesi öyküsünü alalım. Hemen her tarihçi endüstri devrimini belki de hiç tartışmadan büyük ve ileri bir başarı olarak ele alır. Aynı zamanda, köylülerin topraktan atılıp, işçilerin sağlığa aykırı fabrikalara ve berbat konutlara tıkılmalarını ve çocuk emeğinin sömürülmesini de anlatacaktır. Bu kötülüklerin sistemin işleyişi içinde oluştuğunu; bazı işverenlerin ötekilerden daha acımasız olduğunu söyleyebilir ve bir kez bu düzen yerleşince, insancıl bir vicdanın yavaş yavaş gelişeceğini bir ölçüde coşkuyla vurgulayacaktır. Muhtemelen, gene söylemeden, hiç değilse ilk aşamalarda, bir ölçüde zorlama ve sömürünün endüstrileşmenin bedelinin kaçınılmaz bir parçası olduğunu varsayacaktır. Öte yandan, ben, bu bedeli düşünerek, ilerleme engellenseydi ve endüstrileşilmeseydi diyen bir tarihçi de duymuş değilim; böyle biri varsa şüphesiz Chestron ve Belloc okulundandır ve haklı olarak ciddi tarihçilerce önemsenmeyecektir. Bu örnek beni ilgilendiriyor, çünkü, yakında, yazdığım Sovyet Rusya tarihinde köylülüğün kolektifleşmesini endüstrileşmenin bedelinin bir parçası olarak ele almak umudundayım ve pekâlâ biliyorum ki, İngiliz sanayi devriminin tarihçileri örneğini izleyerek kolektifleşmenin zulümlerini ve acılarını kötüle-

32 Boswell, *Life of Doctor Johnson*, 1776, Everman Yay., 2, s. 20. Bunda açıksözlülük erdemi vardır; Burckhardt (*Judgements on History and Historians*'da, s. 85), "Genel olarak *partu ueri*'den başka bir şey istememiş" olan ilerleme kurbanlarının "susturulmuş iniltileri" için gözyaşları döker, fakat kendisi genel olarak korunacak hiçbir şeyleri olmayan *ancien régime* kurbanlarının iniltileri karşısında sessiz kalır.

yecek, fakat bu süreci istenilir ve zorunlu bir endüstrileşme politikasının maliyetinin kaçınılmaz bir karşılığı olarak alacak olursanız, kiniklik ve kötülükleri bağışlamak suçlamasına uğrayacağım. Tarihçiler 19. yüzyılda Asya ve Afrika'nın Batı uluslarınca sömürgeleştirilmesini yalnızca dünya ekonomisine doğrudan etkileri nedeniyle değil, bu kıtaların geri kalmış halkları için uzun dönemli sonuçları açısından da bağışlama eğilimindedirler. Sonuçta denir ki, ne de olsa, Çağdaş Hindistan İngiliz idaresinin çocuğudur, Çağdaş Çin de 19. yüzyıl Batı emperyalizminin ürünüdür (buna Rus Devrimi'nin etkisi de eklenebilir). Yazık ki, açık limanlardaki Batılıların fabrikalarında çalıştırılan Çinli işçiler ya da Güney Afrika madenlerindekiler yahut Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Cephesi'ndekiler sağ kalıp da, Çin Devrimi'nden sağlanan şan, şeref ya da yararları paylaşamamışlardır. Karşılığını ödeyenler nadiren kazançları toplayanlardır. Engels'in iyi bilinen şu ünlü sözleri buraya rahatsız edici derecede uygun düşmektedir.

> Tarih bütün tanrıçaların aşağı yukarı en acımasızıdır; yalnızca savaşta değil, "barışçı" ekonomik kalkınma dönemlerinde de zafer arabasını arkasında ceset yığınları bırakarak sürer. Biz erkekler ve kadınlar, ne yazık ki, gerçek bir ilerleme için hemen hemen oransız görünen acılar tarafından zorlanmadıkça, cesaretimizi toplamayacak kadar aptalızdır.[33]

Ivan Karamazov'un ünlü karşı çıkışı yiğitçe bir yanlıştır. Biz, toplumun içine doğarız, tarihin içine doğarız. Bize kabul ya da reddi seçme hakkıyla verilen bir giriş biletinin önerildiği bir an yoktur. Tarihçi acı çekme sorununa din bilimciden daha kesin bir cevap getiremez. O da, daha az kötü

33 24 Şubat 1893 tarihli Danielson'a mektupta, *Karl Marx and Friedrich Engels: Correspondance 1846-1895*, 1934, s. 510.

(ehven-i şer) ya da iyinin daha ağır basması tezine başvurmak zorunda kalır.

Fakat, tarihçinin –bilginden farklı olarak– malzemesi gereği bu ahlaki yargılama sorunlarına girmesi olgusu, tarihin tarih-üstü bir değer ölçütüne uyruk kılınmasını içermez mi? Böyle olduğunu sanmıyorum. Diyelim ki, "iyi" ve "kötü" gibi soyut kavramlar ve bunların daha incelikli olarak geliştirilmişleri tarihin sınırlarının dışında kalırlar. Fakat, böyle olsa da, tarihî ahlak incelemelerinde, matematik ya da mantık formülleri fizik biliminde nasıl bir rol oynarsa aşağı yukarı aynı rolü oynarlar. Bunlar, düşüncenin onsuz olunamaz kategorileridir; fakat, özgül bir içerikle doldurulana kadar, bunlar, anlam ya da uygulamadan yoksundurlar. Başka bir benzetmeyi yeğlerseniz, tarihte ya da günlük yaşayışta başvurduğumuz ahlaki kurallar banka çeklerine benzerler: Basılı ve yazılı kısımları vardır. Basılı kısım özgürlük ve eşitlik, adalet ve demokrasi gibi soyut kelimelerden oluşmuştur. Bunlar, zorunlu kategorilerdir. Fakat, çek, eşitimiz olarak kabul ettiğimiz kimseler için ne kadar ve ne miktarda özgürlük ayırmayı önerdiğimizi belirleyen öteki kısımlarını doldurmadıkça değersizdir. Değişik zamanlarda çeki nasıl doldurduğumuz tarihin araştırma konusudur. Soyut ahlaki kavramlara, özgül tarihî içerik verilmesi süreci tarihî bir süreçtir; gerçekten, bizim ahlaki yargılarımızın içinde oluştuğu kavramsal çerçeve tarihin kendi eseridir. Ahlak sorunları üstüne çağdaş uluslararası anlaşmazlıkların en yaygın biçimi özgürlük ve demokrasi üstüne, rakip iddialar üstüne bir tartışmadır. Kavramlar soyut ve evrenseldir. Fakat, bunlara verilen içerikler tarih boyunca, zamandan zamana ve yerden yere değişir; bunların uygulamalarına ilişkin pratik sorunlar ancak tarihî bağlamları içinde anlaşılabilir ve tartışılabilir. Biraz daha az yaygın bir örnek alalım. Ekonomik politikaların istenilirliğinin ölçülüp değerlendirilebileceği nesnel

ve tartışmasız bir ölçüt olarak, "ekonomik rasyonellik" kavramının alınması önerilmiştir. Bu girişim, hemen çökmüştür. Klasik ekonomi yasalarıyla yetiştirilen teorisyenler akli ekonomik süreçlere akıl dışı bir müdahale diye, planlamayı ilkece reddederler; örneğin, plancılar fiyat politikalarında arz ve talep yasasına bağlı olmayı reddederler, planlama döneminde saptanan fiyatların ise akli bir temeli olamaz. Elbette, plancıların çoğu kez akıl dışı olarak ve bu nedenle de akılsızca davrandıkları doğru olabilir. Fakat, onların klasik ekonominin eski "ekonomik rasyonellik" ölçütüyle değerlendirilmemeleri gerekir. Kişisel olarak benim, aslında akıl dışı olanın, denetimsiz ve örgütsüz *bırakın-yapsınlar* ekonomisi olduğu ve planlamanın bu sürece "ekonomik rasyonellik" getirme yolunda bir girişim olduğu şeklindeki karşıt teze daha fazla yakınlığım vardır. Fakat şu anda işaret etmek istediğim tek şey tarihî eylemlerin yargılanabileceği soyut ve tarih-üstü bir ölçüt kurmanın imkânsızlığıdır. Her iki taraf da kaçınılmaz olarak kendi tarihî koşullarına ve emellerine özgü içerikleri ölçüt olarak görmüşlerdir.

Bu, tarihî olayların ve durumların yargılandığı, tarih-üstü bir ölçüt kurma çabasında bulunanların gerçek günahıdır – bu ölçüt ister din bilimcilerce öne sürülmüş kutsal bir otoriteden çıkarılmış olsun, ister Aydınlanma filozoflarınca öne sürülmüş değişmez Akıl ya da Doğa'dan çıkarılmış olsun. Bu günah, ölçütün uygulanmasından çıkan kusurlardan ya da ölçütün kendi içindeki eksikliklerden gelmemektedir. Bu, böyle bir ölçüt kurma girişiminin tarihe aykırı oluşudur ve tarihin özünün ta kendisiyle çelişmesidir. Bu, tarihçinin mesleğinin kendisini sürekli olarak sormaya zorladığı sorular konusunda dogmatik bir cevabı olması demektir: Bu sorulara cevapları önceden kabul etmiş tarihçi, çalışmaya gözleri bağlı başlamaktadır ve görevine ihanet etmektedir. Tarih harekettir ve hareket karşılaştırma demektir. Tarihçile-

rin ahlaki yargılarını "ilerici" ve "gerici" gibi karşılaştırmacı nitelikteki kelimelerle açıklamaya, "iyi" ve "kötü" gibi uzlaşmaz mutlaklarla açıklamaktan daha çok eğilimli olmalarının nedeni budur; bunlar farklı toplumları ya da olguları bazı soyut ölçütlerle değil birbirleriyle ilişkileri içinde tanımlama girişimleridir. Üstelik, bu, sözde soyut ve tarih-dışı değerleri inceleyince, bunların da gerçekte tarihten temellendiklerini görürüz. Belli bir zaman ya da yerde belirli bir değerin ya da ülkünün ortaya çıkışı, o yer ve zamanın tarihî koşullarıyla açıklanabilir. Eşitlik, özgürlük, adalet ya da Doğal Hukuk gibi varsayımsal mutlak kavramların pratik içerikleri dönemden döneme ya da kıtadan kıtaya değişir. Her grubun tarihten kaynaklanan kendi değerleri vardır. Her grup, yabancı ve kendine uymayan değerlerin içine girmesine karşı, bunları burjuva ve kapitalist ya da anti-demokratik ve totaliter yahut daha da kabaca, İngiliz-aleyhtarı ve Amerikan-aleyhtarı gibi hakaret dolu sıfatlarla damgalayarak kendini savunur. Toplumdan ayrılmış, tarihten ayrılmış soyut ölçüt ya da değer, soyut birey kadar hayaldir. Ciddi tarihçi, kendi değerlerinin tarihin dışında bir nesnelliği olduğunu öne sürmeyerek, bütün değerlerin tarihî olarak koşullandırılmışlıklarını kabul eden tarihçidir. İnançlarımız ve bağlı olduğumuz değer ölçütleri, tarihin parçalarıdır ve insan davranışının başka herhangi bir yanı kadar, bunlar da tarihî araştırmanın konusudurlar. Bugün çok az bilim –nerde kaldı ki toplumsal bilimler– tam bir bağımsızlık iddiasında bulunabilir. Fakat tarihin onu öteki herhangi bir bilimden ayırt edecek kendi dışındaki bir şeye temel bir bağımlılığı yoktur.

Tarihin bilimler arasında sayılması tezi üstüne neler söylemeye çalıştığını özetleyeyim. Bilim kelimesi halen pek çok farklı yöntemi ve tekniği olan öylesine farklı bilgi dallarını kapsamaktadır ki, tarihi bilimin dışında bırakmak isteyenlerin tezlerini kanıtlamaları, tarihi bilimler içinde sayan-

ların bunun aksini kanıtlamasından çok onlara düşer. Tarihi, bilimler dışında sayma çabalarının tarihçileri kendi seçilmiş topluluklarının dışında tutma endişesinde olan bilim adamlarından değil de, tarihin insan duygularını geliştirici bir edebiyat dalı olma durumunun korunması endişesindeki, tarihçi ve filozoflardan gelmesi anlamlıdır. Bu tartışma, edebiyat adı altında toplanan insan bilimlerinin egemen sınıfın geniş kültürünü, fen bilimlerinin de bu sınıfa hizmet eden teknisyenlerin becerilerini temsil ettiğini varsayan, edebiyat ile fen arasındaki eski ayrımın önyargısını yansıtmaktadır. "Beşeri bilimler" ve "insana ilişkin" kelimelerinin kendileri bu bağlam içinde, eskiden beri geçerli olan bir önyargının kalıntısıdır; gerçi, bilimle tarih arasında karşıtlığın İngilizce dışında hiçbir dilde anlamlı olmaması da bu önyargının adalılara özgü niteliğini göstermektedir. Tarihe bilim demeye karşı çıkılmasına benim baş itirazım, bunun "iki kültür" denilegelen ayrımı haklı göstermesi ve sürekli kılmasıdır. Bu ayırmanın kendisi, İngiliz toplumunun kendi geçmişine özgü sınıf yapısına dayanan eski bir önyargının bir ürünüdür; ben, kendi payıma, tarihçiyle jeologu birbirinden ayıran uçurumun jeologu fizikçiden ayıran uçurumdan daha derin ya da bir köprüyle birleştirilemez olduğuna inanmıyorum. Fakat, benim görüşümce bu yarı aşmanın yolu tarihçilere temel fen bilimleri ya da fen bilimcilere temel tarih bilimleri öğretmek değildir. Bu, karışık kafalı kimselerce yöneltildiğimiz çıkmaz bir sokaktır. Bakın, fen bilimcilerinin kendileri böyle davranıyorlar mı? Mühendislerin temel botanik derslerine devam etmelerinin öğütlendiğini hiç duymadım.

Benim önerebileceğim bir çare, tarihimizin ölçütlerinin geliştirilmesi, –eğer böyle diyebilirsem– daha bilimsel kılınması, tarih araştırmacılarından daha sıkı isteklerde bulunmamızdır. Tarih, akademik bir disiplin olarak bazen bu üni-

versitede klasikleri çok zor ve fen bilimlerini çok ciddi bulanların toplandığı, işe yaramayan her şeyin içine atıldığı bir sepet olarak düşünülmektedir. Bu konuşmalarda size vermeyi umduğum bir izlenim, tarihin klasiklerden çok daha zor ve herhangi bir fen bilimi kadar ciddi bir konu olduğudur. Fakat bu çarenin uygulanması tarihçilerin kendi aralarında yaptıkları işe daha güçlü bir inançla bağlanmalarını gerektirir. Sir Charles Snow, bu konuda verdiği yeni bir konferansta bilim adamlarının "aceleci" iyimserliğiyle kendisinin "edebiyatçı aydınlar" dediklerinin "kısılmış sesleri" ile "topluma karşı duyguları"nı karşılaştırdığında haklı bir noktaya değiniyordu.[34] Bazı tarihçiler –hele, tarihçi olmadan tarih üstüne yazanlar– bu "edebiyatçı aydınlar"dandır. Bunlar tarihin bir bilim olmadığını söylemek ve onun ne olamayacağını ya da yapamayacağını, ne yapmaması gerektiğini açıklamakla öylesine meşguldürler ki, onun başarılarını ve imkânlarını değerlendirmek için zamanları yoktur.

Aradaki yarı kapatmanın bir başka yolu da bilim adamlarıyla tarihçiler arasındaki amaç özdeşliğinin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktır; tarih ve bilim felsefesi konusunda yeni yeni duyulan ve büyüyen ilginin değeri de, başlıca bundan ileri gelmektedir. Bilim adamları, toplumsal bilimcileri ve tarihçilerin hepsi aynı inceleme alanının ayrı dallarına bağlıdırlar: İnsanın ve çevresinin, insanın çevresine etkisini ve çevrenin insana etkisini incelemek. Bu incelemenin amacı aynıdır: İnsanın çevresini anlamasını ve onun üstündeki egemenliğini geliştirmek. Fizikçinin, yer bilimcinin, ruh bilimcinin ve tarihçinin varsayımları ve yöntemleri birbirlerinden ayrıntılarda ayrılırlar; daha bilimsel olmak için, kendimi, tarihçinin fizik bilimlerin yöntemlerini daha yakından izlemesi gerektiği önerisine bağlamak istediğimi de sanmayın. Fakat, tarihçi ve fizik bilimci açıklama aramak gibi te-

34 C.P. Snow, *The Two Cultures and Scientific Revolution*, 1959, s. 4-8.

mel bir amaçta ve sorup cevaplamak gibi temel bir süreçte birleşmişlerdir. Tarihçi, bütün bilim adamları gibi, durmadan "niçin" sorusunu soran bir yaratıktır. Gelecek konuşmamda, bu soruyu ne gibi yollardan ortaya koyduğunu ve cevaplamaya çalıştığını inceleyeceğim.

4

Tarihte Nedensellik

Süt bir tencereye konup da kaynatıldığı zaman taşar. Bunun neden olduğunu bilmiyorum, hiçbir zaman bilmek de istemedim; eğer, zorlansaydım, bunu belki de, sütün içindeki taşma eğilimine bağlardım ki, bu, yeterince doğrudur, ama hiçbir şey açıklamaz. Fakat, zaten ben de doğa bilimcisi değilim. Aynı şekilde birisi neden olduklarını bilmek istemeden geçmişin olaylarını okuyabilir, hatta yazabilir ya da İkinci Dünya Savaşı'nın Hitler savaş istediği için çıktığını söylemekle yetinebilir, bu da yeterince doğrudur, ama hiçbir şey açıklamaz. Fakat, öyleyse kendine tarih araştırıcısı ya da tarihçilik yakıştırarak yanlış bir adlandırmada bulunmamalıdır. Tarih incelemesi nedenlerin incelenmesidir. Geçen konuşmamın sonunda söylediğim gibi, tarihçi durmadan "niçin" sorusunu sorar; cevap bulmayı umduğu sürece de duramaz. Büyük tarihçi –ya da, daha geniş söyleyeyim, büyük düşünür– yeni olaylar hakkında ya da yeni bağlamlar içinde "niçin" sorusunu soran kimsedir.

Tarihin babası Herodotos, kitabının en başında amacını şöyle tanımlamıştı: Yunanlıların ve barbarların yaptıkları-

nın anısını korumak, "ve özellikle, her şeyin ötesinde, birbirleriyle savaşmalarının nedenini vermek." Herodotos, eski dünyada çok az izleyici bulmuştur: Thukydides bile açık bir neden anlayışı olmamakla suçlanmıştır.* Fakat, 18. yüzyılda çağdaş tarihçiliğin temelleri atılmaya başlandığında, *Romalıların Büyüklüğünün, Yükselişinin ve Çöküşünün Nedenleri Üstüne Düşünceler* kitabında Montesquieu çıkış noktası olarak şu ilkeleri almıştı: "Her krallığı yükselten, sürdüren ya da yıkan manevi ya da maddi genel nedenler vardır" ve "bütün olanlar bu nedenlerledir." Birkaç yıl sonra *Yasaların Ruhu* kitabında bu fikrini geliştirdi ve genelleştirdi. "Dünyada gördüğümüz bütün olayları kör talihin ürettiğini" varsaymak saçmaydı. İnsan "yalnız keyfince yöneltilmez"; davranışları "eşyaların doğası"ndan gelen belirli yasaları ve ilkeleri izler.** Bundan sonra hemen hemen 200 yıl boyunca, tarihçiler ve tarih filozofları yoğun bir şekilde tarihî olayların nedenlerini ve bunları yöneten yasaları bularak insanlığın geçmiş deneyimlerini düzenlemekle uğraşmışlardır. Nedenler ve yasalar bazen mekanik, bazen biyolojik terimler içinde düşünüldü; bazen metafizik olarak, bazen ekonomik, bazen de psikolojik. Fakat, kabul edilen teori, tarihin düzenli bir neden ve sonuç sırası içinde geçmişin olaylarını art arda düzenlemekten ibaret olduğuydu. Voltaire, *Encyclopédie* için yazdığı tarih üstüne bölümde şöyle demektedir, "Amu Derya ve Sir-i Derya kıyılarında bir barbarın ötekinin yerini aldığından başka bize anlatacak bir şeyiniz yoksa, bundan bize ne?" Son yıllarda bu tablo bir dereceye kadar değişmiştir. Geçen konuşmamda söz ettiğim nedenlerden ötürü, bugünlerde artık tarihî "yasalar"dan söz edilmemektedir; bir ölçüde burada tartışmasına girmemin gerekmediği bazı felsefi bulanıklıklardan, bir ölçüde de, biraz sonra değinece-

(*) F.M. Cornford, *Thucydides Mythistoricus*, passim.

(**) *De l'esprit des lois*, önsöz ve bölüm 1.

ğim determinizmle birlikte geldiği düşünüldüğünden, "neden" kelimesinin bile modası geçmiştir. Bu yüzden bazıları tarihte "neden"den söz etmez, "açıklama" ya da "yorum" veya "durumun mantığı" ya da "olayların iç mantığı"ndan (bu, Dicey'den gelmektedir) söz eder, ya da, nedensel yaklaşımı (neden oldu'yu) reddeder, onun yerine, işlevsel yaklaşımı (nasıl oldu'yu) savunur; oysa, bu, kaçınılmaz olarak olayların nasıl olup da meydana geldiği sorusunu işin içine katar ve bizi gene "niçin" sorusuna götürür. Daha başkaları farklı neden türleri –mekanik, biyolojik, psikolojik ve ötekiler– arasında ayrım yapar ve tarihî nedeni kendine özgü bir bölüm sayar. Bu ayrımlar bir dereceye kadar geçerliyse de, bütün neden türlerini birbirinden ayıran şeyin üstünde durmaktan çok, bunlarda ortak olan üstünde durmak şimdiki amaçlarımız için daha yararlı olabilir. Ben kendi payıma, herkesçe, anlaşıldığı anlamında "neden" kelimesini kullanmakla yetineceğim ve bu özel inceliklere aldırmayacağım.

Olayların nedenlerini göstermek zorunluluğuyla karşı karşıya kalınca tarihçinin uygulamada ne yaptığını sorarak işe başlayalım. Neden sorunu karşısında tarihçinin yaklaşımının ilk özelliği genel olarak aynı olaya birkaç neden birden göstermektir. İktisatçı Marshall, bir keresinde şöyle demişti, "İnsanlar başka nedenlerin etkisini hesaba katmadan herhangi bir tek nedenin etkisini incelemek üzere uyarılmalıdır; çünkü, o başka nedenlerin etkileri de incelenen o tek nedenin etkileri ile karışmıştır."[1] "1917'de Rusya'da niçin devrim oldu" sorusunu cevaplarken tek bir neden gösteren öğrenci orta alırsa şanslı sayılır. Tarihçi çok nedenle çalışır. Bolşevik Devrimi'nin nedenlerini sıralaması istenirse, Rusya'nın birbiri ardınca gelen askerî yenilgilerini, savaşın baskısıyla çöken Rus ekonomisini, Bolşeviklerin etkin propagandasını, Çarlık hükümetinin tarım sorununu çözemeyişi-

1 *Memorials of Alfred Marshall*, der. A.C. Pigou, 1925, s. 428.

ni, Petrograd fabrikalarında yoksullaşmış ve sömürülen proletaryanın birikmesini, Lenin'in ne yapmak istediğini bildiği, oysa karşı taraftan hiç kimsenin ne yapmak istediğini bilmediği olgusunu – kısacası ekonomik, siyasal, ideolojik ve kişisel nedenlerin, uzun ve kısa dönemli nedenlerin rastgele bir karmaşasını sıralar.

Fakat, bu bizi hemen tarihçinin yaklaşımının ikinci özelliğine getirir. Sorumuzun cevabında Rus Devrimi'nin bir düzine nedenini birbiri ardınca sıralayıp, böylece bırakmakla yetinen bir öğrenci iyi alır, ama pekiyi alamaz. Sınavı yapanların yargısı, "bilgili, fakat düşünme gücü zayıf" olur. Gerçek bir tarihçi, kendi topladığı bu nedenler listesini eline alınca, bir çeşit mesleki zorlama ile bunu bir düzene indirgemek, birbirleriyle ilişkilerini kuran bir nedenler hiyerarşisi meydana getirmek, belki hangi nedenin ya da nedenler grubunun, "son bakışta" ya da nihai analizde (tarihçilerin pek sevdikleri deyişler) en son neden, bütün nedenler nedeni olarak ele alınması gerektiğini kararlaştırmak gereğini duyacaktır. Bu, şu konu hakkında onun yaptığı yorumdur; tarihçi ağırlık verdiği nedenlerle tanınır. Gibbon, Roma İmparatorluğu'nun gerilemesini ve çöküşünü barbarlığın zaferine ve dine bağlar. 19. yüzyıl İngiliz Whig tarihçileri, İngiliz gücünü ve başarısını Anayasal özgürlüğün ilkelerini içinde taşıyan siyasal kurumların gelişmesine bağlamışlardır. Bugün Gibbon ve 19. yüzyıl İngiliz tarihçilerinin bakış açısı bize modası geçmiş görünüyor, çünkü, çağdaş tarihçilerin en başa koydukları ekonomik nedenleri görmezlikten gelmişlerdir. Her tarih tezi nedenlerin önceliği sorunu çevresinde döner.

Geçen konuşmamda sözünü ettiğim çalışmasında Henri Poincaré, bilimin aynı zamanda hem "çeşitlilik ve karmaşıklığa", hem de "birlik ve basitliğe doğru" geliştiğini, bu ikili ve görünürde çelişkili sürecin bilginin gerekli bir koşulu

olduğunu belirtmiştir.[2] Bu, tarih için de bir o kadar geçerlidir. Tarihçi araştırmasını genişletip, derinleştirirken, "niçin" sorusuna durmadan daha çok cevap toplayıp biriktirir. Son yıllarda tomurcuklanan ekonomik, toplumsal, kültürel ve yasal tarih –haydi siyasal tarihin karmaşıklıklarına getirilen yeni bakış açıları ve yeni psikolojik ve istatistik tekniklerden söz etmeyelim– cevaplarının sayısını ve dizisini son derece büyütmüştür. Bertrand Russell, "bilimdeki her ilerleme, bizi ilk gözlemlenen kaba tek biçimliliklerden uzaklaştırır, daha büyük bir önce gelen – sonra olan farklılaşmasına ve gitgide büyüyen ilgili oldukları anlaşılan önce gelenler döngüsüne götürür"[3] dediği zaman, tarihin durumunu da doğru olarak betimlemişti. Fakat, tarihçi geçmişi anlama dürtüsünün baskısıyla, aynı zamanda tıpkı bir fen bilimcisi gibi cevaplarının çeşitliliğini azaltmaya, bir cevabı bir başkasına bağlamaya, olayların kargaşasına ve özgül nedenlerin kargaşasına bir çeşit sıra ve birlik getirmeye zorlanır. "Tek tanrı, tek yasa, tek öge ve uzaktaki tek tanrısal olay"; ya da Henry Adams'ın "eğitilmiş olma iddiasına parlaklık verecek büyük bir genelleme"yi arayışı[4] – bunlar, bugün modası geçmiş şakalar gibi geliyor insana. Fakat, tarihçinin nedenlerin çoğaltılmasıyla olduğu kadar basitleştirilmesiyle de uğraşması gerektiği bir olgudur. Tarih, bilim gibi, bu ikili ve çelişik görünen süreç içinde ilerler.

Bu noktada, yoldan çıkarıcı iki çekici sorunu ele almak için bir an konudan ayrılmam gerekiyor – bu sorunlardan biri "Tarihte Determinizm ya da Hegel'in Kötülüğü", öteki "Tarihte Rastlantı ya da Kleopatra'nın Burnu" adını taşımaktadır. Öncelikle bunların nasıl karşımıza çıktıkları hak-

2 H. Poincaré, *La Science et l'hypothèse*, 1902, s. 202-203. "Bilim ve Varsayım" MEB Klasikleri arasında çevrilmiştir.

3 B. Russell, *Mysticism and Logic*, 1918, s. 188.

4 *The Education of Henry Adams*, Boston, 1928, s. 224.

kında bir iki söz söylemeliyim. 1930'larda Viyana'da bilimde yeni bakış açısı üstüne önemli bir eser [*The Logic of Scientific Enquiry* (Bilimsel Araştırmanın Mantığı) adıyla İngilizceye çevrildi] yazan Profesör Karl Popper'in savaş sırasında daha halk düzeyinde iki kitabı yayımlanmıştır: *The Open Society and Its Enemies* (Açık Toplum ve Düşmanları) ve *The Poverty of Historicism* (Tarihsiciliğin Sefaleti).[5] Bunlar Platon'la birlikte Nazizmin manevi atası sayılan Hegel'e ve 1930'lardaki İngiliz solunun fikrî ortamı olan hayli yüzeysel bir Marksizme karşı duygusal bir tepkinin etkisiyle yazılmışlardır. Bu eserlerin başlıca nişan tahtaları "tarihsicilik" (historisizm) diye hakaretamiz bir ad altında bir araya getirilen Hegel ve Marx'ın sözde determinist tarih felsefeleridir.[6] 1954'de Sir Isaiah Berlin *Historical Inevitability* (Tarihî Kaçınılmazlık) üstüne denemesini yazmıştır. Belki Oxford kurumunun bu eski temel direğine hâlâ süren bir saygı nedeniy-

---

5 *Tarihsiciliğin Sefaleti* kitap olarak ilk kez 1957'de basılmıştır, fakat, özgün olarak 1944 ve 1945'te yayımlanan makalelerden oluşmaktadır.

6 Keskinlik gerektirmeyen bir ya da iki yer dışında "tarihsicilik" (historicism) kelimesini kullanmaktan kaçınmıştım; çünkü, Profesör Popper'in bu konu üstüne geniş ölçüde okunan yazıları terimi kesin anlamdan yoksun kılmıştır. Terimlerin kesinliği üstünde sürekli olarak ısrar etmek ukalalıktır. Fakat, insan ne hakkında konuştuğunu bilmelidir. Profesör Popper "tarihsici"liği fazlalıkların içine atıldığı bir sepet gibi, tarih hakkında hoşlanmadığı (bazıları bana sağlam gözüken, bazıları ise, korkarım, bugün hiçbir ciddi yazarca savunulmayan) her görüş için kullanmaktadır (*Tarihsiciliğin Sefaleti* s. 3'te.) Kendisinin de teslim ettiği gibi, Popper, bilinen hiçbir "tarihsici"nin kullanmadığı "tarihsici" tezler icat etmektedir. Onun ele alışında, tarihsicilik hem tarihi bilimle özdeşleştiren hem de bu ikisini keskin bir biçimde ayıran teorileri kapsamaktadır. Öndeyiden sakınan Hegel *Açık Toplum*'da tarihsiciliğin başpapazı olarak sunulmuştur, ama *Tarihsiciliğin Sefaleti*'ne girişte tarihsicilik, "ana amacını *tarihî öndeyiler yapmak* sayan, toplumsal bilimlere bir yaklaşım" olarak tanımlanmıştır. Popper'e kadar "tarihsicilik" genel olarak Almanca "*Historismus*"un İngilizce karşılığı olarak kullanılmıştır; şimdi Profesör Popper "tarihsiciliği" (*historisizm*), "tarihçilik"ten (*historism*) ayırt etmekte, böylece de terimin zaten karışık kullanılmasına daha büyük bir karışıklık eklemektedir. M.C. D'Arcy, *The Sense of History: Secular and Sacred*, 1959, s. 2'de, "tarihsicilik" kelimesini "herhangi bir tarih felsefesiyle özdeş" olarak kullanmaktadır.

le Platon'a saldırıda bulunmamış[7] ve soruna Popper'de bulunmayan bir tez eklemiştir; Hegel ve Marx'ın "tarihsiciliği" insan davranışlarını nedensel terimlerle açıklayarak insanın özgür istemini red anlamına geldiği ve tarihçilerin, tarihin Charlemagneları, Napoleonları ve Stalinlerini mahkûm etmeleri yükümlülüğünden (ki, bundan geçen konuşmamda söz etmiştim) kaçınmalarına imkân verdiği için karşı çıkmaları gereken bir tutumdur. Başkaca da fazla bir şey değiştirmemiştir. Fakat, Sir Isaiah Berlin hakkıyla tanınmış ve geniş ölçüde okunan bir yazardır. Son beş altı yılda bu ülkede ya da Birleşik Amerika'da tarih hakkında bir makale yazan, hatta bir tarih eseri hakkında ciddi bir eleştiri yazan hemen herkes, Hegel ve Marx ve determinizme bilgiçce burun kıvırmıştır ve tarihte rastlantının rolünü kabul etmemenin saçmalığına işaret etmiştir. Sir Isaiah Berlin'i çömezlerinden sorumlu tutmak belki haksızlık olur. Kendisi saçma konuştuğu zaman bile, bunu çekici ve alımlı bir biçimde sunarak hoşgörümüzü kazanmaktadır. Çömezleri saçmalığı yineliyor, alımlı da olamıyorlar. Her neyse, bütün bunlarda yeni bir şey yoktur. Bizim, Çağdaş Tarih kürsüsüne gelmiş geçmiş profesörler arasında en parlağı olduğu söylenemeyecek ve herhalde Hegel'i hiç okumamış, Marx'ı duymamış olan Charles Kingsley 1860'taki açış konuşmasında tarihte hiçbir "kaçınılmaz sonuç" bulunamayacağına kanıt olarak insanın "kendi varoluş yasalarını kıran gizemli gücü"nden söz etmiştir.[8] Fakat iyi ki Kingsley'i unutmuşuz. Popper ile Sir Isaiah Berlin, kendi aralarında bu ölü beygiri kırbaçlaya kırbaçlaya şöyle böyle canlanmış gibi göstermeyi başarmışlardır; bu karmakarışıklığa bir düzen getirmek için bir miktar sabır göstermemiz gerekecektir.

---

7 Ne var ki, ilk faşist diye Platon'a saldırılması, Oxfordlı biri, R.H. Crossman tarafından bir radyo yayın dizisinde başlamıştır. *Plato Today*, 1937.

8 C. Kingsley, *The Limits of Exact Science As Applied to History*, 1860, s. 22.

Önce determinizmi ele alayım, onu –umarım, tartışılması gerekmeksizin– olmuş olan her şeyin neden ya da nedenleri bulunduğu ve neden ya da nedenler değişik olmadıkça farklı (bir şeyin) olamayacağı inancı diye tanımlayacağım.[9] Determinizm, tarihin değil bütün insan davranışının bir sorunudur. Eylemlerinin nedeni olmayan ve bu yüzden de belirlenmiş olmayan insan, önceki konuşmada söz ettiğimiz toplum dışındaki birey kadar bir soyutlamadır. Profesör Popper'in "insan işlerinde her şeyin olabileceği"[10] tezi ya anlamsız ya yanlıştır. Günlük hayatta buna hiç kimse inanmaz da, inanamaz da. Her şeyin bir nedeni olduğu beliti (aksiyomu) çevremizde olup bitenleri anlama yeteneğimizin bir koşuludur.[11] Kafka'nın romanlarındaki karabasan özelliği olup biten hiçbir şeyin görünür ya da doğruluğu belirlenebilir bir nedeni olmayışından ileri gelmektedir; bu insan kişiliğinin toptan parçalanmasına varır, çünkü olayların nedenleri bulunduğu ve bu nedenlerin yeteri kadarının insan zihninde bir eylem kılavuzu olmaya elverecek kadar tutarlı bir geçmiş ve şimdi tablosu kurmaya yaradığı varsayımına dayanır. Günlük hayat insan davranışlarının ilkelce doğruluğu araştırılabilir nedenler tarafından belirlendiği varsayılmadıkça imkânsız olurdu. İnsanlar bir zamanlar doğal fenomenleri araştırmanın, bunlar besbelli ki tanrısal istemce yöneltildikleri için küfür olduğunu düşünürlerdi. Bizim insanların niçin öyle davranmış olduklarını açıklamamıza, Sir Isaiah Ber-

9 "Determinizm... veriler böyle oldukça, olan her şey kesinlikle böyle olacaktır ve farklı olamaz... demektedir. Farklı olabileceğini kabul etmek yalnızca, verilerin farklı olacağı anlamına gelir." *Essays Presented to Ernst Cassirer*, 1936, s. 18'de S.W. Alexander.

10 K.R. Popper, *The Open Society*, 2. basım, 1952, s. 197.

11 "Nedensellik yasasını dünya bizim üstümüze zorlamaz," bu "bizim için, belki kendimizi dünyaya uyarlamamızın en elverişli yöntemidir". J. Ruell. *From the Physical to the Social Sciences*, Baltimore, 1929, s. 52. Profesör Popper'in kendisi de nedensellik inancına "Gayet haklı bir metodoloji kuralının metafizıksel varsayımlanması" demektedir.

lin'in bu eylemlerin insan istemince yöneltilmiş olduklarına dayanarak karşı çıkışı aynı tür bir düşüncedir, belki de toplumsal bilimlerin bugün, kendilerine bu tür tezler yöneltildiği zaman doğa bilimlerinin bulunduğu gelişme düzeyinde olduğunu göstermektedir.

Bu sorunu günlük hayatta nasıl ele aldığımızı görelim. Günlük işlerimize bakarken Smith'e rastlarsınız. Ona sevimli bir biçimde, fakat herhangi bir şey kastetmeksizin, havadan ya da kolejin durumundan veya üniversite işlerinden söz edersiniz; o da size sevimli, fakat herhangi bir şey kastetmeksizin, havadan ya da işlerin durumundan dem vurur. Fakat, tutalım ki bir sabah sizin sözlerinizi olağan biçimde cevaplamak yerine, görünümünüz ya da kişiliğiniz üstüne sert bir söylev çekiyor. Omzunuzu silker ve bunu Smith'in istem özgürlüğünün ve insan işlerinde her şeyin olabileceği olgusunun inandırıcı bir göstergesi olarak mı alırsınız? Sanırım almazsınız. Tersine herhalde şöyle bir şey söylersiniz, "Zavallı Smith! Elbette, biliyorsun, babası akıl hastahanesinde ölmüştü" ya da "Zavallı Smith! Yine karısıyla başı belada olmalı." Bir başka deyişle, mutlaka ortada bir neden olması gerektiğine inandığınız için, Smith'in görünüşte nedensiz davranışının nedenini tanımlamaya çalışırsınız. Böyle yapmakla da, korkarım, Smith'in davranışına nedensel bir açıklama getirmekle, Hegel'in ve Marx'ın deterministçe varsayımını benimsediğinizi ve Smith'i bir alçak diye ilan etme yükümlülüğünüzden kaçtığınızı size söyleyecek olan Sir Isaiah Berlin'in hışmına uğrarsınız. Fakat, günlük hayatta hiç kimse bu bakış açısını kullanmaz, ya determinizmin ya ahlaki sorumluluğun tehlikede olduğunu düşünmez. Özgür istem ve determinizm hakkındaki mantıki ikilem gerçek hayatta karşımıza çıkmaz. Bu, insan eylemlerinin bazılarının özgür, bazılarının ise belirlenmiş olduğu anlamına da gelmez. Gerçekte, onlara hangi bakış açısından bakıldığına bağlı ola-

rak, bütün insan eylemleri hem özgür hem de belirlenmiştir. Uygulamadaki sorun yine farklıdır. Smith'in eyleminin bir ya da birçok nedeni vardır; fakat, bu eylem bir dış zorlamayla değil de, kendi kişiliğinden gelen bir zorlamayla olmuşsa, Smith eyleminden ahlakça sorumludur, çünkü normal ergin insanların kendi kişiliklerinden ahlakça sorumlu olmaları toplumsal hayatın bir koşuludur. Bu özel durumda, onu sorumlu tutup tutmamaksa sizin uygulamadaki yargınıza ilişkin bir sorundur. Fakat, eğer böyle yaparsanız, bu, onun davranışını nedensiz sayrnanız demek değildir: Neden ve ahlaki sorumluluk ayrı ayrı kategorilerdir. Yakınlarda bu üniversitede bir Kriminoloji Enstitüsü ve Kürsüsü kurulmuştur. Eminim ki, suçun nedenlerini arıştırmakla uğraşanlardan hiçbirinin aklma gelmez ki, bu, onları suçlunun ahlaki sorumluluğunu inkâra bağlamaktadır.

Şimdi de tarihçiye bakalım. Sıradan kişiler gibi, o da insan eylemlerinin ilkece araştırılabilir nedenleri bulunduğuna inanır. Bu varsayım yapılmayınca, günlük hayat gibi tarih de imkânsızdır. Bu nedenleri araştırmak tarihçinin özel işlevidir. Bunun onda insan davranışının belirlenmiş yönüne özel bir ilgi yarattığı düşünülebilir: Fakat o –meğer ki gönüllü eylemlerin nedeni olmadığı yolundaki iler tutar tarafı olmayan bir varsayıma dayanan– istem özgürlüğünü reddetmesin. Kaçınılmazlık sorununu da kendine dert etmez. Öteki insanlar gibi, tarihçiler bazen tumturaklı konuşma merakına düşerler ve yalnızca ögelerin bir olayın olmasını beklemeyi çok olası kılan bir biçimde üst üste geldiğini söyleyecek yerde, böyle bir olaydan "kaçınılmaz" diye söz ederler. Bu yakınlarda yazdığım tarihi tarayıp bu suçlu kelimeyi bulmaya çalıştım; ne yalan söyleyeyim, kendime büsbütün temiz bir sağlık karnesi veremedim: Bir bölümde, 1917 Devrimi'nden sonra Bolşeviklerle Ortodoks Kilisesi arasında çatışmanın "kaçınılmaz" olduğunu yazmışım. Şüphesiz,

"büyük ölçüde olasıydı" demem daha akıllıca olurdu. Fakat böyle demenin bir parça ukalaca kaçacağını söylemek geçerli mazeret olmaz mıydı? Uygulamada tarihçiler, olayların var olmadan önce kaçınılmaz olduklarını düşünmezler. Tarihçiler hayli doğru olarak bir nedenin sonuçta niçin ötekilerden daha fazla seçilmiş olduğunu açıklamaya devam eder, bir yeğleme imkânının bulunduğu varsayımı ile sık sık öyküdeki ögelere ne gibi eylem imkânlarının açık olduğundan söz ederler. Tercihte hiçbir şey kaçınılmaz değildir, bir şeyin başka türlü olmuş olması için ondan önceki nedenlerin de başka türlü olması gerektiği biçimsel durum dışında. Ben kendi payıma bir tarihçi olarak, "kaçınılmaz", düzeltilemez", "kaçılamaz" hatta "silinemez" gibi kelimeleri kullanmadan yapmaya pekâlâ hazırım. Bunlarsız hayat daha tekdüze olacaktır. Fakat gelin onları ozanlara ve metafizikçilere bırakalım.

Kaçınılmazlık suçlaması öylesine yavan ve anlamsız olarak ortaya çıkmış ve son yıllarda peşine öylesine hırsla düşülmüştür ki, bence bunun arkasındaki dürtülere bakmamız gerekmektedir. Sanırım, bunun başlıca kaynağı "olması olasıydı" düşünce–ya da daha doğrusu duygu– okulu diyebileceğim şeydir. Bu okul kendini hemen hemen yalnızca çağdaş tarihe bağlamaktadır. Geçen dönem burada, Cambridge'de, bir derneğin "Rus Devrimi kaçınılmaz mıydı?" başlığıyla bir konuşma ilanını görmüştüm. Fakat, "Güller Savaşı kaçınılmaz mıydı?" diye bir konuşma ilanı görseydiniz, hemen bir şaka olduğundan kuşkulanırdınız. Tarihçi, Norman istilası ya da Amerikan Bağımsızlık Savaşı hakkında yazdığı zaman, sanki bunların olmaları zorunluymuş ve sanki onun işi sadece neyin niçin olduğunu açıklamakmış gibi yazarsa; hiç kimse onu determinist olmakla ya da Fatih William'ın ya da Amerikalı isyancıların yenilmiş olma ihtimalini tartışmamakla suçlamaz. Ne var ki, 1917 Devrimi hakkında tam bu

şekilde –tarihçiye yakışan tek yolda– yazdığım zaman, eleştiricilerin olup biteni olmuş olmak zorunda olan bir şey diye gösterdiğim ve olmuş olabilecek öteki şeyleri araştırmadığım yolundaki hücumlarına uğruyorum. Denmektedir ki, söz gelimi, Stolypin tarım reformunu tamamlamaya zaman bulmuş olsaydı ya da Rusya savaşa girmeseydi, belki devrim olmayacaktı; ya da söz gelimi, Kerenski hükümeti işlerin üstesinden gelseydi ve devrimin önderliği Bolşevikler yerine Menşevikler ya da Toplumsal Devrimcilerce üstlenseydi. Bu varsayımlar teorik olarak düşünülebilecek şeylerdir; insan tarihte olmuş olsaydılarla her zaman salon oyunları oynayabilir. Fakat, bunların determinizmle bir ilgisi yoktur; çünkü, böyle olmuş olanlar için determinist sadece şöyle der; bunların farklı olmuş olması için nedenlerin de farklı olmuş olması gerekirdi. Bunların tarihle de bir ilgisi yoktur. Sorun şudur ki, bugün hiç kimse ciddi olarak Norman istilasının ya da Amerika'nın bağımsızlığının sonuçlarını tersine çevirmeyi ya da bu olaylara karşı ateşli bir protestoyu dile getirmeyi istememektedir; tarihçi bunları kapanmış bir bölüm olarak kabul ettiğinde hiç kimse ona karşı çıkmaz: Fakat, Bolşevik zaferinden doğrudan ya da dolaylı olarak zarar görmüş olan ya da onun ileriki sonuçlarından halen korkmakta olan pek çok insan, ona karşı itirazlarını dile getirmek arzusundadırlar; bu da tarih okudukları zaman olabilecek bütün hoş şeyler üzerine imgelemlerini aşırı ölçüde işletmek, olup biteni açıklamak ve onların hoş rüyalarının niçin gerçekleşmeden kaldığını açıklamak yolundaki işini sakin sakin yerine getiren tarihçiye kızmak biçimini alır. Çağdaş tarihin zorluğu, insanların bütün imkânların açık olduğu zamanı hatırlamaları ve bunların *fait accompli* (olmuş bitmiş) ile kapandığını saptayan tarihçinin tutumunu kabul etmenin onlara zor gelmesidir. Bu, bütünüyle duygusal ve tarihe aykırı bir tepkidir. Fakat, sözde "tarihî kaçınılmazlık" teorisine karşı son

zamanlardaki kampanyaya malzemenin çoğunu da bu sağlamıştır. Konuyu dağıtan bu sorunu kestirip atalım.

Saldırının öteki kaynağı, ünlü, Kleopatra'nın burnu gizemidir. Bu, tarihin geniş ölçüde şansa bağlı rastlantılarca belirlenmiş bir olaylar dizisi olduğu ve en rastlansal nedenlere bağlanabileceği yolundaki teoridir. Actium Savaşı'nın sonunu tarihçilerce genellikle ileri sürülen türden nedenler değil, Antonius'un Kleopatra'ya delicesine tutkunluğu belirlemişti. Beyazıt'ın damla hastalığı yüzünden Orta Avrupa'ya ilerlemesi alıkonulduğunda Gibbon "bir adamın tek bir lifine düşecek aykırı bir safranın ulusların felaketini önleyebileceği ya da geciktirebileceğini" söylemişti.[12] Yunan kralı Aleksandros, 1920 güzünde maymunun ısırması sonucu olarak öldüğü zaman, bu kaza Sir Winston Churchill'e "çeyrek milyon insan bu maymunun ısırması yüzünden öldü" dedirtecek bir olaylar dizisini başlatmıştı.[13] Ya da, 1923 güzünde Zinovyev, Kamenev ve Stalin'le çatışmasının kritik bir noktasında Troçki'yi eylemin dışına çıkaran bir ördek avı sonucunda üşüterek ateşlenmesi üstüne kendisinin yaptığı yorumu ele alalım: "İnsan bir devrimi ya da bir savaşı önceden kestirebilir, fakat sonbaharda bir yaban ördeği avının sonuçlarını önceden kestirmesi imkânsızdır."[14] Açıklığa kavuşturulması gereken ilk şey, bu sorunun determinizm sorunuyla bir ilgisi olmadığıdır. Antonius'un Kleopatra'ya tutulması ya da Beyazıt'ın damla hastalığına yakalanması veya Troçki'nin üşüterek ateşlenmesi, olup biten başka her şey kadar nedensel olarak belirlenmiştir. Antonius'un tutkunluğunun bir nedeni olmadığını söylemek, Kleopatra'nın güzelliğine karşı gereksiz yere kabalık etmek olur. Kadın güzelliği ile erkek tutkusu arasındaki neden ve sonuç ilişkisi günlük ha-

12 *Decline and Fall of Roman Empire*, bl. I, 14.

13 W. Churchill, *The World Crisis: The Aftermath*, 1929, s. 386.

14 L. Troçki, *My Life*, İng. çeviri, 1930, s. 425.

yatta gözlemlenebilir en düzgün oluşlardan birisidir. Bu, tarihte rastlantı denilen şeyler, tarihçinin asıl araştırmakla ilgilendiği art ardalık dizilerinin arasına giren –böyle denebilirse, onlarla çatışan– neden ve sonuç dizilerinin ifadesidir. Bury, tamamiyle haklı olarak, "birbirinden bağımsız iki nedensellik zincirinin çarpışması"ndan söz eder.[15] *Historical Inevitability* adlı denemesine, Bernard Berenson'un "The Accidental View of History" (Tarihin Rastlantısal Görüşü) adlı makalesine övgüyle başlayan Sir Isaiah Berlin, bu anlamda rastlantı ile nedensel belirlenme yokluğunu karıştıranlardan birisidir. Fakat, bu karıştırma bir yana, elimizde gerçek bir sorun vardır. Neden ve sonuç sıralamamız, her an bir başka ve bizim görüşümüze göre ilgisiz sıralama tarafından bozulma tehlikesiyle karşı karşıya iken, insan nasıl tarihte uygun bir neden ile sonuç sırası bulabilir; böyle olunca da, biz tarihte nasıl bir anlam görebiliriz?

Bu yakınlarda tarihte rastlantının rolünün vurgulanmasının kaynağını göstermek için bir an için durabiliriz. Öyle anlaşılıyor ki, Polybios bununla sistemli bir şekilde uğraşmaya kendini vermiş ilk tarihçidir; Gibbon bunun nedenini hemen ortaya koymuştur. Gibbon şu gözlemde bulunur: "Yunanlılar, ülkeleri Roma'nın bir eyaletine indirgendikten sonra, Roma'nın zaferlerini Cumhuriyetin bunu hak etmesine değil, iyi bahtına bağlamışlardır."[16] Ülkesinin zayıflama dönemindeki bir tarihçisi olan Tacitus da, rastlantı üstünde geniş ölçüde düşünen bir başka eski dönem tarihçisiydi. İngiliz yazarlarında, bu yüzyılda başlayan ve 1914'ten

15 Bu noktada Bury'nin tezi için *The Idea of Progress*, 1920, s. 303-304'e bakınız.

16 *Decline and Fall of Roman Empire*, bl. 38. Romalıların egemenliğine girdikten sonra, Yunanlıların kendilerini, yeniliklerin baş avuntusu, tarihî "olmuş olsalardı" oyununa vermeleri ilginçtir: Kendi kendilerine Büyük İskender genç yaşta ölmeseydi, "Batı'yı fethedecekti ve Roma, Yunan Krallarına uyruk olacaktı" demişlerdir. K. von Fritz, *The Theory of the Mixed Constitution in Antiquity*, New York, 1954, s. 395.

sonra belirginleşen belirsizlik ve endişe duygusunun büyümesi sırasında tarihte rastlantının rolünün önemi üstünde durulması yeniden canlanmıştır. 1909'da "Tarihte Darwinizm" üstüne bir makalesinde "toplumsal evrimde olayların belirlenmesine" geniş ölçüde "yardım eden rastlantı ögesinin bulunuşu"na dikkati çeken Bury, uzun bir aradan sonra bunu araştıran ilk İngiliz tarihçisi olarak ortaya çıkmaktadır; bu konuda "Kleopatra'nın Burnu" adıyla ayrı bir makale de yazmıştır.[17] Fisher, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra liberal düşlerin boşa çıkışı karşısında duyduğu hayal kırıklığını yansıtan, daha önce aktardığım bir parçasında okurlarından tarihte "olumsalın ve önceden görülemeyenin etkisi"ni fark etmelerini istemektedir.[18]

Tarihi bir rastlantılar demeti olarak gören bir teorinin bu ülkede yaygınlık kazanması Fransa'da varoluşun –Sartre'ın ünlü *L'Etre et la néant*'ını (Varlık ve Hiçlik) aktarıyorum– "ne nedeni, ne sebebi ne de gerekliliği" olduğunu bildiren bir felsefe okulunun ortaya çıkışıyla aynı zamana rastlamıştır. Almanya'da yaşlı tarihçi Meinecke kaydettiğimiz gibi, hayatının sonuna doğru tarihte rastlantının rolünün etkisine kapılmıştır. Buna yeterince dikkat göstermiyor diye Ranke'yi kınamıştır; İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra da son 40 yılın ulusal felaketlerini, bir rastlantılar dizisine –Kayzer'in kendine güvenine, Weimar Cumhurbaşkanlığına Hindenburg'un seçilişine, Hitler'in sabit fikirli karakterine ve öteki-

17 Her iki makale J.B. Bury, *Selected Essays*'ta (1930) yeniden basılmıştır; Bury'nin hakkında Collingwood'un yorumları için *The Idea of History*, s. 148-50'ye bakınız.

18 Bu parça için yukarıda s. 52'ye bakınız. Toynbee'nin *A Study of History*, 5, s. 414'te Fisher'den yaptığı alıntı, bütün olarak bir yanlış anlamayı ortaya koymaktadır: Şöyle ki, Toynbee, bunu *laissez-faire*'i "doğuran", rastlantının tümerkililiğine "Çağdaş Batı inanışı"nın bir ürünü saymaktadır. *Laissez-faire* teorisyenleri rastlantı değil, insan davranışlarının çeşitlilikleri üstüne iyicil düzenlilikleri getiren gizli ele inanırlardı; Fisher'in sözü *laissez-faire*'in liberalizminin değil, 1920'ler ve 1930'larda liberalizmin çöküşünün bir ürünüydü.

lerine– bağlamıştır, bu, büyük bir tarihçinin aklının ülkesinin kötü kaderinin baskısıyla iflas edişinin bir tablosudur.[19] Tarihî olayların tepesinde değil de, çukurunda bulunan bir topluluk ya da ulusta tarihte şansın ya da rastlantının rolünü vurgulayan teoriler egemen olacaktır. Sınav sonuçlarının hep şansa bağlı olduğu görüşü, düşük not alanlar arasında her zaman yaygın olacaktır.

Fakat bir inanışın kaynaklarını ortaya çıkarmak, onu ortadan kaldırmak demek değildir, hâlâ Kleopatra'nın burnunun tarih sayfalarında ne aradığını kesin olarak bulmamız gerekiyor. Montesquieu, anlaşılan tarihin yasalarını bu müdahaleye karşı korumaya kalkan ilk kişidir. Romalıların büyüklüğü ve düşüşü üstüne eserinde şöyle yazmaktadır: "Eğer, bir savaşın rastlantısal sonucu gibi özel bir neden bir devleti yıkmışsa, bu devleti bir tek savaşı sonucunda yıkan genel bir neden vardır." Marksistlerin de bu sorunla ilgili bazı zorlukları olmuştur. Marx buna bir kez değinmiştir, o da bir mektuptadır:

> Dünya tarihi içinde eğer rastlantıya yer olmasaydı, çok gizemli bir niteliği olurdu. Bu rastlantı doğal olarak, gelişmenin genel eğiliminin bir parçasıdır ve öteki rastlantı türlerince dengelenir. Fakat, hızlanma ya da gecikme başlangıçta hareketin başında bulunan bireylerin "rastlantı"ya bağlı nitelikleri de içinde olmak üzere bu tür "rastlantısal ögeler"e bağlıdır.[20]

Marx, böylece tarihte rastlantı için üç şey söylemektedir. Birincisi, rastlantı pek önemli değildir; olayların gidişini "hızlandırabilir" ya da "geciktirebilir"; bu da kökten değiştiremeyeceğini içerir. İkincisi, bir rastlantı ötekiyle dengele-

19 İlgili bölümler, F. Meinecke'nin *Machiavellism* adlı eserine yazdığı giriş bölümünde W. Stark tarafından aktarılmıştır, s. 35-36.

20 Marx ve Engels, *Eserler*, Rusça basım, 26, s. 108.

nir, böylece sonuçta rastlantı ögesi ortadan kalkar. Üçüncüsü, rastlantı özellikle bireylerin kişiliklerinde kendini gösterir.[21] Troçki, zekice bir benzetmeyle denkleştiren ve kendi kendini gideren rastlantılar teorisini pekiştirmiştir.

> Bütün tarihî süreç, tarihî yasanın rastlantısalın içinde kırılmış şeklidir. Biyoloji diliyle, tarihî yasanın rastlantıların doğal ayıklanmasıyla gerçekleştiğini söyleyebiliriz.[22]

İtiraf ederim ki, bu teori bana doyurucu ve inandırıcı gelmiyor. Bugünlerde, tarihte rastlantının rolü, bunu vurgulamakla ilgilenenlerce ciddi şekilde abartılmaktadır. Fakat, rastlantı diye bir şey vardır, bunun bütün olarak sonucu değiştirmediğini, ancak gelişmeyi hızlandırdığını ya da yavaşlattığını söylemek kelime oyunu yapmaktır. Üstelik rastlantısal bir olayın –diyelim ki, Lenin'in 54 yaşında zamansız ölümünün– herhangi bir rastlantıyla denkleştirileceğine inanmak için hiçbir neden de görmüyorum.

Tarihte rastlantının bütünüyle bilgisizliğimizin ölçüsü olduğu görüşü de –bilgisizlik, anlayamadığımız bir şeye taktığımız bir addan başka bir şey değildir– aynı derecede yetersizdir.[23] Şüphesiz bu bazen böyle olmaktadır. Planetler, "gezegen" anlamına gelen bu adlarını elbette onların gökte rastgele dolaştıklarının sanıldığı ve hareketlerinin düzenliliğinin anlaşılmamış olduğu bir zamanda almışlardır. Bir şeyi talihsizlik olarak betimlemek, onun nedenlerini araştırma sorumluluğundan kaçınmanın yaygın bir yoludur; biri bana tarihin bir rastlantılar demeti olduğunu söyleyince, onun

---

21 Tolstoy, *Savaş ve Barış*'ın son sözünün birinci bölümünde "rastlantı" ile "deha"yı insanın nihai nedenleri anlamasındaki yetersizliğini dile getiren terimler olarak özdeş saymıştır.

22 L. Troçki, *My Life*. 1930, s. 422.

23 Tolstoy, bu görüştedir: "Akıl dışı olaylara, yani akılcılığını anlamadığımız olaylara bir açıklama olarak kaderciliğe başvurmaya zorlanırız." (*Savaş ve Barış*, kitap 9, bölüm 1); daha önce aktarılan parçaya da bakınız.

kafaca tembel ya da düşük düzeyde olduğundan kuşkulanırım. Ciddi tarihçilerin kendilerine değin rastlantısal olarak ele alınan şeylerin hiç de rastlantısal olmayıp akli olarak açıklanabilir olduklarını ve olanların genel çerçevesi içine anlamlı olarak yerleştirilebileceğini kabul ettikleri sık rastlanan bir durumdur. Fakat, bu da sorumuza yeterli bir cevap değildir. Rastlantı sorununun çözümünün tamamıyla farklı bir düşünce dizisi içinde aranması gerektiği inancındayım.

Tarihin, olguların tarihî olgular haline gelmeleri için tarihçi tarafından seçilmesi ve sıralanmasıyla başladığını daha önceki bir aşamada görmüştük. Bütün olgular tarihî olgular değildir. Fakat tarihî olan ve olmayan olgular arasındaki ayrım katı ve değişmez değildir; herhangi bir olgu bir kez tarihçinin genel çerçevesiyle ilgili ve anlamlı olduğu fark edilirse tarihî olguya terfi edebilir. Şimdi de tarihçinin nedenlere yaklaşımında buna oldukça benzer bir sürecin işlediğini görüyoruz. Tarihçinin nedenleriyle olan ilişkisi, olgularıyla olan ilişkisi gibi aynı çifte ve karşılıklı niteliği taşır. Nedenler onun tarihî süreci yorumlayışını belirler. Nedenleri önem sırasına koyması, bir nedenin ya da nedenler dizisinin görece daha çok anlamlı olduğuna karar vermesi tarihçinin yorumunun özüdür. Bu, tarihte rastlantısal sorununa da bir ipucu sağlamaktadır. Kleopatra'nın burnunun biçimi, Beyazıt'ın damla hastalığı, Kral Aleksandos'u öldüren maymun ısırması, Lenin'in ölümü –bunlar tarihin akışını değiştiren rastlantılardır. Bunları bir tarafa bırakmak, veya şöyle ya da böyle bunların bir etkisi olmadığını öne sürmek, boşuna bir çabadır. Öte yandan, rastlantısal oldukları ölçüde, bu olgular tarihin herhangi bir akli yorumuna ya da tarihçinin anlamlı nedenler dizisi içine girmezler. Profesör Popper ve Profesör Berlin –bu okulun en tanınmış ve en çok okunan temsilcileri olduklarından onlardan bir kez daha söz ediyorum– tarihçinin tarihî süreçte anlamlılık bulmaya ve bun-

dan sonuçlar çıkarmaya kalkışmasının, deneyimin "tümünü" simetrik bir düzene indirmeye kalkışınakla aynı şey demek olduğunu ve tarihte rastlantının varlığının böyle girişimleri başarısızlığa mahkûm edeceğini öne sürmüşlerdir. Fakat aklı başında hiçbir tarihçi "deneyimin tümünü" kapsamak gibi olmayacak şey yapmaya kalkmaz; kendi seçilmiş alanının ya da tarih türünün olgularının bile küçücük bir parçasından fazlasını kapsayamaz. Tarihçinin dünyası tıpkı bilim adamının dünyası gibi, gerçek dünyanın bir fotoğrafı değil, daha ziyade onu az ya da çok etkinlikle anlamasını ve üstesinden gelmesini sağlayan bir çalışma modelidir. Tarihçi, geçmiş deneyimden ya da bu deneyimden onun erişebileceği kadar bölümünden akla yatkın açıklama ve yoruma elverişli diye saydığı bölümleri süzüp ayırır ve bundan eylem kılavuzu olarak işe yarayabilecek olanını seçer. Son yıllarda popüler kitaplar yazan bir yazar, bilimin başarılarını anlatırken, insan zihninin süreçlerine grafik bir biçimde değinmektedir: mantığa ve akla uygun bir "bilgi" yamalı bohçası dikilene kadar, "gözlemlenmiş olgu parçaları altüst edilerek seçilir, uygun parçaları ayrılır ve *ilgili* gözlemlenmiş olgular bir araya getirilerek bunlardan bir patron çıkarılır, *ilgisizler* ise bir yana bırakılır." Yersiz bir öznellik tehlikesine düşme bakımından bazı çekincelerle, bunu tarihçinin zihninin çalışmasının bir betimi olarak kabul edebilirim.

Bu yöntem filozofları, hatta bazı tarihçileri şaşırtabilir, sarsabilir. Fakat hayatın pratik işleri içindeki sıradan kişiler için bu, pek bilinen bir şeydir. Açıklayayım. Jones, alışık olduğundan daha fazla alkol aldığı bir partiden frenlerinin bozuk olduğu ortaya çıkan arabasıyla dönerken, görme imkânları zayıf bulunan bir virajda, köşedeki dükkândan sigara almak için karşıya geçen Robinson'a çarpar ve onu öldürür. Ortalık temizlendikten sonra –diyelim ki, yerel polis karakoluna– olayın nedenlerini araştırmak için gittik. Bu

kaza, sürücünün yarı sarhoş olması yüzünden mi meydana gelmiştir – ki, bu durumda ölüme sebebiyet vermekten ceza davası açılması gerekir. Ya da bozuk frenler yüzünden mi – ki, bu durumda arabayı daha bir hafta önce baştan aşağı gözden geçirmiş olan garajın sorumluluğu söz konusudur. Yoksa, görüş imkânları zayıf olan viraj yüzünden midir – bu durumda ise yollarla ilgili belediye yetkililerinin dikkati çekilmelidir. Biz bu pratik sorunları tartışırken iki önemli bay – kimliklerini açıklayamayacağın– odaya dalıp, büyük bir ustalık ve inandırıcılıkla, o akşam eğer sigara almak için dışarı çıkmasaydı, Robinson'un karşıya geçiyor olmayacağını ve ölmeyeceğini, bu yüzden Robinson'un sigara tiryakiliğinin onun ölüm nedeni olduğunu; bu nedeni ihmal eden bir soruşturmanın zamanı boşa harcamak ve bundan çıkarılacak sonuçların da anlamsız ya da boşuna olacağını anlatmaya başlasınlar. Bu durumda ne yaparız? Bu güzel konuşmanın akışını kesebileceğimiz ilk fırsatta, konuklarımızı nazik fakat kesin bir tavırla kapıya götürüp, odacıya onları hiçbir nedenle bir daha içeriye almamasını tenbihleyip soruşturmamıza devam ederiz. Fakat, bizi engelleyen bu kişilere verebilecek ne cevabımız vardır? Robinson elbette, sigara tiryakisi olduğundan ölmüştür. Tarihte, rastlantı ve olumsallığa bağlananlarca söylenen her şey yetkinlikle doğru ve yetkinlikle mantıkidir. Bu kimselerin görüşünde *Alis Harikalar Diyarında ve Aynanın İçinden* kitaplarında bulduğumuz acımasız türden mantık vardır. Fakat, Oxford bilginliğinin bu olgun örneklerine benim duyduğum hayranlık hiç kimseden geri kalmamakla birlikte ben kendi mantık tarzlarımı ayrı ayrı bölümlerde tutmayı yeğliyorum. Dodgson tarzı tarihin tarzı değildir.

Bu nedenle, tarih, tarihî anlamlılık terimleriyle yapılan bir seçme sürecidir. Talcott Parsons'un deyimini bir kez daha kullanarak söylersek, tarih, gerçekliğe yalnızca bilimsel de-

ğil, aynı zamanda nedensel yaklaşımların da seçmeci bir sistemidir. Tarihçi nasıl amacı için anlamlı olanları, sınırsız olgular okyanusundan seçerse, onun gibi çok sayıdaki neden-sonuç art arda gelişlerini, yalnız ve yalnızca tarihî bakımdan anlamlı art arda gelişler içinden seçer; tarihî bakımdan anlamlılığın ölçütü ise, bunları kendi akılcı açıklaması ve yorumlama kalıbına uydurma yeteneğine dayanır. Öteki neden-sonuç art arda gelişleri, nedenle sonuç arasındaki ilişki farklı olduğundan değil, bu art arda gelişin kendisi uygun olmadığından rastlantısal diye reddedilmelidir. Tarihçinin bunlarla yapabileceği bir şey yoktur; bunlar akılcı yorumla elverişli değildir, ne geçmiş ne de gelecek için bir anlam taşımazlar. Kleopatra'nın burnunun ya da Beyazıt'ın damla hastalığının ya da Aleksandros'u maymunun ısırmasının veya Lenin'in ölümünün ya da Robinson'un sigara tiryakiliğinin birtakım sonuçları olduğu doğrudur. Fakat, komutanların güzel kraliçelere olan düşkünlüklerinden ötürü savaşları kaybettiklerini ya da kralların evcil maymunlar beslemeleri nedeniyle savaşların çıktığını ya da insanların sigara içmeleri yüzünden yollarda ezilip öldüklerini söylemek genel bir önerme olarak hiçbir anlam taşımaz. Öte yandan, sıradan herhangi birine Robinson'un sürücünün sarhoşluğu ya da frenlerin bozukluğu ya da yoldaki kötü bir viraj yüzünden öldüğünü söylerseniz, bunlar ona pek akla uygun akılcı açıklamalar olarak gözükecektir; eğer bir ayırım yapmak isterse, Robinson'un ölümünün gerçek nedeninin sigara tiryakiliği değil de, bu olduğunu bile söyleyebilir. Onun gibi, tarih inceleyicisine de Sovyetler Birliği'nde 1920'lerdeki çatışmaların, endüstrileşmenin oranı ya da köylüleri kentleri besleyecek tahıl yetiştirmeye neyin en iyi teşvik edeceği hakkındaki tartışmalardan, hatta rakip önderlerin kişisel hırsları yüzünden olduğunu söylerseniz; bunların, başka tarihî durumlara da uygulanabilecekleri anlamında ussal ve tarihî

bakımdan anlamlı açıklamalar ve Lenin'in zamanından önce ölmesi rastlantısının değil de, bunların olmuş olanların "gerçek" nedenleri olduğunu hissedecektir. Hatta bunlar hakkında düşünecek olursa Hegel'in *Hukuk Felsefesi* kitabının girişindeki bol bol aktarılan ve çoğu kere de yanlış anlaşılan "akli olan gerçektir, ve gerçek olan aklidir" özdeyişini anımsayabilir de.

Bir an için Robinson'un ölüm nedenlerine dönelim. Bu nedenlerden bazılarının akli ve "gerçek", bazılarının ise akıl dışı ve rastlantısal olduğunu anlamakta bir zorluk çekmemiştik. Fakat ayrımı hangi ölçütle yaptık? Akıl gücü, normal olarak birtakım amaçlar için kullanılır. Aydınlar bazen belirli bir amaç gütmeden iş olsun diye akıl yürütürler. Fakat geniş anlamda söyleyecek olursak, insanlar bir amaca yönelik olarak akıl yürütürler. Bazı açıklamaları akli ötekileri ise akıl dışı kabul ederken, bence, belirli bir amaca hizmet eden ve etmeyen açıklamaları ayırıyorduk. Sürücülerin içki kullanma alışkanlığının önlenmesinin ya da frenlerin daha sıkı bir denetimden geçirilmesinin ya da yolların güzergâhlarının düzenlenmesinin, trafik kazalarının sayısını azaltma amacına hizmet edeceğini varsaymamızın bir anlamı vardır. Fakat trafik kazalarının insanların sigara içmelerinin önlenmesiyle azaltılabileceğini varsaymanın anlamı yoktur. İşte bu ölçüte göre ayırımımızı yapmış olmalıyız. Aynı şey, tarihteki nedenler konusunda takınacağımız tavır için de geçerlidir. Orada da akli ve rastlantısal nedenler arasında ayrım yapıyoruz. Birincisi, başka ülkelere, başka dönemlere, başka koşullara uygulanabilme özelliğinden ötürü bizi yararlı genellemelere götürür ve onlardan dersler çıkartabiliriz; bunlar anlayışımızı genişletmemize ve derinleştirme amacına hizmet ederler.[24] Rastlantısal nedenler genelleştirilemezler; bun-

24 Profesör Popper, bir an bu noktaya geliyor, fakat göremeden geçiyor. "Temelde, gerek esinleyicilik gerekse keyfilik bakımından" (bu iki kelime ke-

lar kelimenin tam anlamıyla benzersiz oldukları için, kendilerinden ders çıkarılamaz ve bir sonuca götürmezler. Fakat, burada bir başka noktayı belirtmeliyim. Tarihte nedensellik konusundaki araştırmamızın anahtarı tam, işte bu, bir amaç gözetme fikridir; ve bu, zorunlu olarak, değer yargılarını işin içine katar. Geçen konuşmamda gördüğümüz gibi, tarihte yorum her zaman değer yargılarına bağlıdır ve nedensellik de yoruma bağlıdır. Meinecke'nin –büyük Meinecke'nin, 1920'lerin Meinecke'sinin– deyişiyle, "tarihte nedensellik ilişkilerinin araştırılması, değer yargılarına başvurmaksızın imkânsızdır... nedensellik ilişkilerinin aranmasının ardında her zaman, dolaylı ya da dolaysız, değerlerin aranması vardır.[25] Böylelikle yeniden tarihin ikili ve karşılıklı işlevi –bugünün ışığında geçmişi anlamamızı ve geçmişin ışığında bugünü anlamamızı geliştirmek– hakkında daha önce söylediğim noktaya gelmiş oluyorum. Antonius'un Kleopatra'nın burnuna tutulması gibi, bu ikili amaca katkıda bulunmayan herhangi bir şey tarihçinin görüş açısından, ölü ve verimsizdir.

Bu noktada, size oynadığım bir oyunu itiraf etmemin zamanı geldi: Herhalde bunu anlamakta zorluk çekmeyeceksiniz, belki, fark etmişsinizdir de, birçok durumlarda benim söyleyeceklerimi özetlememi ve basitleştirmemi sağladığı için, bunu, kullanışlı bir kısaltma örneği sayarak hoşgörmüşsünüzdür. Bu ana kadar sürekli olarak göreneksel, "geçmiş ve bugün" sözünü kullanageldim. Fakat, hepimizin bildiği gibi, bugünün, geçmişle geleceği ayıran imgesel bir çiz-

sinlikle ne demek istiyorsa) "esas itibariyle aynı düzeyde olan bir yorumlar çokluğu"nu varsaydıktan sonra, parantez içinde şunu ekler: "Bunların bazıları verimli oluşlarıyla ötekilerden ayırt edilirler – bu, bir miktar önem taşıyan bir noktadır." (*Poverty of Historicism*, s. 151.) Bu, bir miktar önem taşıyan bir nokta değildir, bu "tarihsi"ciliğin (terimin bazı anlamlarında) hiç de o kadar yoksul olmadığını kanıtlayan en önemli noktadır.

25 *Kausalitaeten und Werte in der Geschichte*, 1928, F. Stern *Varieties of History*'de İngilizce'ye çevrilmiştir, 1957, s. 268-273.

gi olarak tasarımından öte bir anlamda varlığı yoktur. Bugünden söz ederken, başka bir zaman boyutunu tartışmanın içine gizlice sokmuş bulunuyorum. Sanırım, geçmiş ve gelecek aynı zaman aralığının parçaları olduğu için bugünle ilgilenmek ile gelecekle ilgilenmenin birbirine bağlı bulunduğunu göstermek kolaydır. Tarih öncesi ile tarihî zaman arasındaki sınır çizgisi insanlar yalnızca bugünde yaşamayı bırakıp, sürekli olarak hem kendi geçmişleri hem de kendi gelecekleriyle ilgilenmeye başladıkları zaman geçilmiştir. Tarih, geleneğin kuşaktan kuşağa aktarılmasıyla başlar; gelenek ise geçmişin alışkanlık ve derslerinin geleceğe taşınmasıdır. Geçmişte olup bitenler, gelecek kuşakların yararı için kaydedilmeye başlanır. Hollandalı tarihçi Huizinga, "tarihî düşünüş her zaman bir amaca hizmet eder" (teleolojiktir)[26] demiştir. Sir Charles Snow, yakınlarda Rutherford hakkında şunları yazmıştır: "O da bütün bilginler gibi... bunun ne anlama geldiğini hemen hemen hiç düşünmeden, geleceği iliklerinde taşıyordu."[27] Sanırım, iyi tarihçiler, onlar böyle düşünsün ya da düşünmesin, geleceği iliklerinde taşırlar. Tarihçi, "niçin?" sorusunun ardından "nereye" sorusunu da sorar.

26 J. Huizinga, *Varieties of History*'de İngilizce'ye çevrilmiştir, der. F. Stern, 1957, s. 293.

27 *The Baldwin, a.g.e.*, der. John Raymond, 1960, s. 246.

5

İlerleme Olarak Tarih

Sözlerime, 30 yıl önce Profesör Powicke'nin, Oxford'da *Regius* Çağdaş Tarih Kürsüsü profesörü olduğu zaman yaptığı açış konuşmasından bir bölümü aktararak başlamak istiyorum:

> Bir tarih yorumu için duyulan ihtiyaç öylesine derin köklüdür ki, geçmiş üstüne yapıcı bir bakışa sahip olmadıkça, ya gizemciliğe ya da kinikliğe düşeriz.[1]

"Gizemcilik", sanırım, tarihin anlamının tarihin dışında bir yerlerde, din bilim ya da eskatologya alanlarında bulunduğunu –Berdyaev ya da Niebuhr ya da Toynbee gibi yazarların görüşünü– anlatmaktadır.[2] "Kiniklik" ise, birkaç kez aktarmış olduğum örneklerde gördüğümüz, tarihin anlamı olmadığı ya da eşit ölçüde geçerli ya da geçersiz çeşitli anlamlara sahip bulunduğu ya da bizim ona, arzumuza göre verdiğimiz belirli bir anlamı bulunduğu görüşünü anlat-

1 F. Powicke, *Modern Historians and the Study of History*, 1955, s. 174.

2 Toynbee'nin gururla söylediği gibi, "tarih din bilime dönüşür". *Civilisation on Trial*, 1948, önsöz.

maktadır. Bunlar bugün, tarih hakkındaki belki de en yaygın görüşlerdir. Fakat ben her ikisini de duraksamaksızın reddedeceğim. Bu, bizi, o tuhaf, ama esinleyici deyişle baş başa bırakmaktadır: "Geçmiş üstüne yapıcı bir bakış açısı." Bu deyişi kullanırken, Profesör Powicke'nin aklımdan geçenleri bilmeme imkân bulunmadığından bunun hakkında kendi yorumumu açıklamaya çalışacağım.

Asya'nın eski uygarlıkları gibi, klasik Yunan ve Roma uygarlıkları da aslında tarihsizdirler. Gördük ki, tarihin babası Herodotos'un pek az çocuğu vardı; klasik antik çağın yazarları genel olarak geçmişle olduğu kadar gelecekle de az ilgilenmişlerdi. Thukydides, betimlediği olaylardan önceki zamanda anlamlı herhangi bir olayın meydana gelmediğine inanmış, daha sonra da anlamlı hiçbir şey olabileceğini düşünmemiştir. Lucretius, insanın geleceğe olan ilgisizliğini geçmişine duyduğu ilgisizliğinden çıkarsamıştı:

> Bir düşünün, doğumumuzdan önceki geçmiş sonsuz hayatın bizi nasıl ilgilendirmeyeceğini. Bu, ölümümüzden sonraki gelecek zamanı görmemiz için doğanın tuttuğu bir aynadır.[3]

Daha parlak bir gelecek üstüne şairane görüşler geçmişin altın çağına dönüş görüşleri biçimini almışlardır –bu, tarihin süreçlerini doğanın süreçlerine benzeten döngüsel bir anlayıştır. Tarih hiçbir yere gitmiyordu: Çünkü, geçmişin bir anlamı yoktu, aynı şekilde geleceğin de bir anlamı yoktu. Yalnızca, dördüncü kasidesinde altın çağa geri dönüşün klasik bir tablosunu vermiş olan Vergilius, *Aeneid*'de bir an için döngüsel kavramı aşmaya esinlenmiştir: Daha sonraları Vergilius'un neredeyse bir Hıristiyan peygamber kabul edilmesine yol açan "*Imperium sine fine dedi*" (Sınırsız yetki verdim) sözü klasik düşünceye pek aykırı bir görüştür.

3 *De Rerum Natura*, 3, s. 992-95.

Tarihe bütünüyle yeni bir öge getirenler, tarihî sürecin bir hedefe doğru ilerlediğini varsayan –amaçsal (gâi = teleolojik) görüş– Yahudiler ve Hıristiyanlar olmuştur. Böylece, tarih dünyevi niteliğini kaybetmek pahasına, bir anlam ve amaç edinmiştir. Tarihin hedef kazanması, otomatik olarak tarihin sonu demek olacaktır; tarihin kendisi bir teodise (tanrı savunusu ya da kanıtlaması) haline gelmiştir. Bu, tarihin Ortaçağ görüşüdür. Rönesans insan-merkezli dünya ve aklın önceliği şeklindeki klasik görüşü geri getirmiştir, fakat gelecek hakkındaki klasik kötümser görüşün yerine, Yahudi-Hıristiyan geleneğinden kaynaklanan iyimser bir görüş koymuştur. Bir zamanlar düşmanca ve çürütücü olan zaman, şimdi dost ve yaratıcı hale gelmiştir: Horatius'un "*Damnosa quid non imminuit dies?*" (Uğursuz gün neyi küçültmemiştir?) sözünü Bacon'ın "*Veritas temporis filia*" (Gerçek, zamanın kızıdır) sözüyle karşılaştırınız. Çağdaş tarihçiliğin kurucuları olan Aydınlanma Çağı'nın akılcıları, Yahudi-Hıristiyan amaçsal görüşü alıkoymuş, fakat amaçsal görüşü laikleştirmişlerdir; tarihî sürecin kendisinin akli niteliğini, böylece geri getirebilmişlerdir. Tarih, insanın yeryüzündeki konumunun yetkinleştirilmesi hedefine doğru ilerleme haline gelmiştir. Uğraştığı konunun niteliği, Aydınlanma Çağı tarihçilerinin en büyüğü olan Gibbon'u "dünyanın bütün çağlarının insan soyunun gerçek zenginliğini, mutluluğunu, bilgisini, belki de erdemini çoğaltmış olduğu ve halen de çoğaltmakta olduğu yolundaki sevindirici sonuç" dediği şeyi kaydetmekten alıkoymamıştır.[4] İngilizlerin zenginliği, gücü ve kendine güve-

4 Gibbon, *The Decline and Fall of Roman Empire*, bölüm 38; bu arasöz Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü vesilesiyle söylenmişti. Bir eleştirici, 18 Kasım 1960 tarihli *The Times Literary Supplement*'da bu bölümü aktararak Gibbon'un gerçekten bunu demek isteyip istemediğini sormaktadır. Elbette bunu demek istemişti: Yazarın bakış açısının hakkında yazdığı konudan çok, içinde yaşadığı dönemi yansıtması daha olasıdır – bu, kendisinin 20. yüzyıl ortasına özgü şüpheciliği 18. yüzyıl sonlarındaki bir yazara aktarmaya kalkan eleştirmenin pek güzel örneklediği bir gerçektir.

ni en yüksek noktasına vardığı anda ilerleme kültü de doruğuna ulaşmıştır; İngiliz yazarları ve İngiliz tarihçileri, kendilerini bu külte adamış olanlar içinde en coşkun olanlardı. Bu olgu, örneğe gerek kalmayacak kadar bildiktir; ilerlemeye olan inancın bütün düşünümüz içinde varsayım olarak, hemen bu yakın zamanlara gelinceye dek nasıl devam ettiğini göstermek için yalnızca bir-iki parça aktarmam yeter. İlk konuşmamda alıntı yaptığım *Cambridge Modern History* tasarısı üstüne yazdığı 1869 tarihli raporda, Acton, tarihi "ilerleyen bir bilim" saymışır; tarihin birinci cildinin giriş bölümünde "tarihin dayanacağı bir varsayım olarak, insanın başarılarında bir ilerleme bulunduğunu kabul etmemiz gerekir" demiştir. Bu *Tarih*'in 1910 yılında yayımlanan son cildinde yazan ve benim öğrenciliğimde aynı okulda öğretmen olan Dampier'in "gelecek çağların insanının kendi soyunun yararı için doğa kaynakları üzerindeki egemenliğinin ve bunları akıllıca kullanılmasının gelişmesine sınır tanımayacağı"ndan kuşkusu yoktur.[5] Şimdi söyleyeceğim şey açısından benim de bu hava içinde eğitildiğimi belirtmem doğru olur ve benden yarım kuşak önce okuyan, Bertrand Russel'ın şu sözünü koşulsuz onaylarım: "Ben Victoria çağı iyimserliğiyle dolu bir denizde büyüdüm ve o zaman kolay olan umutluluktan bende hâlâ bir şeyler kalmıştır."[6]

Bury'nin *The Idea of Progress* kitabını yazdığı 1920 yılında daha kasvetli bir hava hüküm sürmeye başlamıştı bile; Bury, o zamanın modasına uyarak, "Rusya'da bugünkü terör egemenliğini kuran doktrincileri" bundan sorumlu tutuyor, ama bir yandan da ilerlemeyi hâlâ "Batı uygarlığını canlı tutan ve denetleyen fikir" diye tanımlıyordu.[7] Daha sonra

5 *Cambridge Modern History: Its Origin, Autorship, and Production*, 1907, s. 13; *Cambridge Modern History*, 1, 1902, s. 4; 12, 1910, s. 791.

6 B. Russell, *Portraits From Memory*– 1956, s. 17.

7 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, 1920, s. 7-8.

bu konu sessizliğe bürünmüştür. Rus çarı I. Nikola'nın "ilerleme" kelimesini yasakladığı söylenir: Şu sıralarda Batı Avrupa, hatta Birleşik Devletler'in filozofları ve tarihçileri gecikerek de olsa, onunla aynı kanıya gelmişlerdir. İlerleme varsayımı yadsınmıştır. Batı'nın çöküşü deyimi öylesine bildik olmuştur ki, tırnak işaretleri artık gerekmemektedir. Bütün bu yaygaraların dışında, gerçekte olan nedir? Bu yeni görüş akımını kim ortaya atmıştır? Geçen gün, Bertrand Russell'ın sanırım, bir sınıf duyusunu keskin bir biçimde açığa vuran, şimdiye kadar gördüğüm tek sözüne rastlamak beni şaşırttı: "Şimdi, dünyada genellikle 100 yıl öncekinden daha az özgürlük bulunmaktadır."[8] Özgürlüğü ölçmek için elimde bir metre yok ve çoğunluğun çoğalan özgürlüğüyle azınlığın azalan özgürlüğünün nasıl dengelenebileceğini bilmiyorum. Fakat, hangi ölçütle olursa olsun, bu sözü fantastik bir biçimde gerçek dışı sayınamak mümkün değil. A.J.P. Taylor'un, Oxford'daki akademik yaşayış üstüne bize zaman zaman yaptığı o nefis gözlemlerden biri, bana daha çekici geliyor. Uygarlığın çöküşü hakkındaki bütün bu söylenenler, "sadece şu demektir ki, üniversite profesörlerinin eskiden hizmetkârları vardı ve şimdi ise kendi bulaşıklarını kendileri yıkamaktadırlar."[9] Elbette, eski hizmetçiler için, profesörlerin bulaşıklarını kendilerinin yıkaması bir ilerleme simgesi olabilir.

İmparatorluk yanlılarını, Afrikaaner Cumhuriyetçilerini, altın ve bakır madenlerinin hisse senetlerine yatırım yapanları endişelendiren, Afrika'daki Beyaz egemenliğinin sona erişi, başkaları açısından ilerleme gibi görülebilir. İlerleme sorununda 1950'lerin yargılarını 1890'larınkine, İngilizce konuşulan dünyanın yargılarını Rusya'nınkilere, Asya'nınkilere ve Afrika'nınkilere, ya da, orta sınıf aydının yar-

8 B. Russell, *Portraits From Memory*, 1956, s. 124.

9 *The Observer*, 21 Haziran 1959.

gılarını, durumu hiçbir zaman Mr. Macmillan kadar iyi olmamış olan sokaktaki adamınkine, *ipso facto* (salt bundan ötürü) yeğlemek için hiçbir neden görmüyorum. Bir an için, bir ilerleme mi yoksa düşüş dönemi içinde mi yaşadığımız sorunu hakkında bir yargıya varmayı erteleyelim ve ilerleme kavramının neleri içerdiğini, bunun ardında hangi varsayımların yattığını ve bunların ne ölçüde savunulamaz hale geldiklerini biraz daha yakından inceleyelim.

Her şeyden önce, ilerleme ve evrimle ilgili karışıklığı açıklığa kavuşturmak isterim. Aydınlanma Çağı düşünürleri besbelli, birbiriyle çelişik iki görüşü benimsemişlerdi. İnsanın doğa dünyasındaki yerini savunmaya çalışmışlardır: Tarihin yasaları doğa yasalarıyla birdi. Öte yandan, ilerlemeye de inanıyorlardı. Fakat, doğayı bir hedefe doğru, sürekli ilerleyen ilerici bir şey sayınak nasıl temellendirilebilirdi? Hegel, ilerici tarihle, ilerici olmayan doğa arasında kesin bir ayrım gözeterek bu zorluğun üstesinden gelmiştir. Darwin devrimi, evrim ile ilerlemeyle bir sayarak bütün sıkıntıları kaldırmış gibi göründü: Sonunda doğa da, tarih gibi ilerici olmuştu. Fakat bu, evrimin kaynağı olan toplumsal edinmeleri birbirine karıştırarak daha kötü bir yanlış anlamaya yol açmıştır. Aralarındaki fark bilinen ve açık bir şeydir. Avrupalı bir bebeği bir Çinli aileye veriniz, çocuk Beyaz derili olarak büyüyecek, fakat Çince konuşacaktır. Deri rengi biyolojik bir kalıtım, dil ise insan beyni aracılığıyla iletilen toplumsal bir edinmedir. Kalıtım yoluyla evrim binlerce ya da milyonlarca yılda ölçülmek gerekir; yazılı tarihin başlangıcından bu yana insanda ortaya çıkmış ölçülebilir hiçbir biyolojik değişiklik bilinmemektedir. Edinmelerle ilerleme ise, kuşaklar içinde ölçülebilir. Akli bir varlık olarak insanın özü, geçmiş kuşakların deneyimlerini biriktirerek gizil yetilerini geliştirmektir. Çağdaş insanın 5000 bin yıl önceki atasından daha büyük bir beyni ya da daha geniş bir doğuştan

düşünme yeteneği olmadığı söylenmektedir. Fakat, düşüncesinin etkinliği, öğrenme yoluyla ve aradan geçen kuşakların deneyimlerini kendi deneyimine katarak pek çok artırılmıştır. Biyologlarca reddedilen edinilmiş niteliklerin geçişi, toplumsal ilerlemenin temelinin ta kendisidir. Tarih, edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa iletilmesi içinde bir ilerlemedir.

İkinci olarak, ilerlemenin belirli bir başlangıcı ve sonu bulunduğunu varsaymamıza gerek yoktur ve böyle bir şey olduğunu varsaymamalıyız. Elli yıl öncesine kadar yaygın olan, uygarlığın İsa'dan 4000 yıl önce Nil Vadisi'nde çıktığı yolundaki inanış, bugün artık, dünyanın yaratılışını İÖ 4004 yılına koyan olay dizin sırasından daha inandırıcı değildir. Doğuşunu belki de ilerleme konusundaki varsayımımızın başlangıç noktası olarak alabileceğimiz uygarlık, şüphesiz ki bir buluş değil, içinde muhtemelen zaman zaman göz alıcı sıçramaların da olduğu, son derece yavaş bir gelişme süreciydi. İlerlemenin –ya da uygarlığın– ne zaman başladığı sorununu kendimize dert etmek için bir neden yok. İlerlemenin nihai bir amacı bulunduğu varsayımı daha ciddi yanlış anlamalara yol açmıştır. Hegel, ilerlemenin nihai amacını Prusya monarşisinde gördüğü için, haklı olarak suçlanmıştır –önbildirimin imkânsızlığı hakkındaki görüşünün aşırı zorlanmış bir yorumunun sonucu, besbelli Hegel'in hatasının çok daha büyüğünü, 1814'te Oxford'a Çağdaş Tarih *Regius* Profesörü olarak atandığında verdiği açış konuşmasında Rugbyli Arnold yapmıştır. Victoria döneminin bu gözde tarihçisi çağdaş tarihin insanlık tarihinin son dönemi olması gerektiğini düşünmektedir: "Çağdaş tarih sanki ardından gelecek bir tarih yokmuş gibi, zamanın tam olgunluğunun izlerini taşıyor gibi görünmekte."[10] Marx'ın proleter devriminin sınıfsız toplum nihai hedefini gerçekleş-

10 T. Arnold, *An Inaugural Lecture on the Study of Modern History*, 1841, s. 38.

tireceği yolundaki öndeyişi mantık açısından olsun, ahlak açısından olsun, bunlara oranla daha sağlamdır; fakat, tarihin bir nihai amacı olduğu yolundaki ön kabulün, tarihçiden çok din bilimciye yakışan bir eskatolojik bir rengi vardır ve bu, bizi tarihin dışında bir hedef bulunduğu sapkınlığına geri götürür. Şüphesiz belirli bir nihai amacın insan aklı için bir tür çekicilikleri vardır; Acton'un tarihin gidişinin özgürlüğe doğru bitmez bir ilerleme olduğu yolundaki görüşü ise, soğuk ve belirsizdir. Fakat tarihçinin ilerleme varsayımını ille de koruması gerekiyorsa, sanıyorum, bunu birbirini izleyen dönemlerin istemlerinin ve koşullarının kendi özel içeriklerini katacakları bir süreç olarak incelemeye hazırlanmalıdır. İşte, Acton'un tarihin yalnızca ilerlemenin kaydedilmesi değil, "ilerleyen bir bilim" olduğu tezi, ya da isterseniz tarihin, tarih kelimesinin her iki anlamı için de olaylar dizisi ve bu olayların kaydedilmesi olarak– ilerleyici bir bilim dalı olduğu anlatılmak istenen budur. Acton'un tarihte özgürlüğün ilerleyişini betimleyişini yineleyelim:

> Dört yüz yılın hızlı değişme, fakat yavaş ilerlemesi içinde özgürlüğün esirgenmesi, sakınılması, yayılması ve sonunda anlaşılması, sürekli zulmün egemenliğine karşı durmak için, bunların zorlamasıyla zayıfların gücünün birleşmesi sonunda olmuştur.[11]

Acton, olaylar dizisi olarak tarihi özgürlüğe doğru ilerleme diye, bu olayların kaydedilmesi olarak tarihi ise özgürlüğün anlaşılmasına doğru ilerleme diye düşünmüştür: Ona göre, bu iki süreç yan yana gelişmektedir.[12] Evrime dayalı benzetmelerin moda olduğu bir dönemde yazan filozof Bradley, "dinî inanca göre, evrimin nihai amacının ev-

11 Acton, *Lectures on Modern History*, 1906, s. 51.

12 K. Mannheim, *Ideology and Utopia*'da (İngilizce çeviri, 1930), insanın "tarihi şekillendirme arzusu" ile onun "bunu anlama yeteneği"ni birleştirmektedir.

rilip gelişmiş bulunan şey diye sunulduğu"na işaret etmiştir.[13] Tarihçi için ilerlemenin nihai amacı evrilip gelişmiş değildir. Bu hâlâ, sonsuz derecede uzak bir şeydir; buna ilişkin işaretler görüş alanına ancak biz ilerledikçe girerler. Ama, bu onun önemini azaltmaz. Pusula değerli ve gerçekten vazgeçilmez bir rehberdir. Fakat, yol haritası değildir. Tarihin içerdiği yalnızca biz onu yaşadıkça gerçekleşir.

Üstünde durmak istediğim üçüncü nokta da şudur, aklı başında hiç kimse, geri dönüşsüz, sapmasız ve kesintisiz, süreklilik içinde devam eden, kopuksuz düz bir çizgi boyunca ilerleyen türden bir gelişmeye hiçbir zaman inanmamıştır, öyle ki, en keskin bir geri dönüşün bile zorunlu olarak ilerleme inancıyla bağdaşmayacağı söylenemez. Açıktır ki, ilerleme dönemleri olduğu gibi, gerileme dönemleri de vardır. Üstelik, gerilemeden sonra ilerlemenin aynı noktadan ya da aynı çizgi boyunca yeniden başlayacağını düşünmek de doğru değildir. Hegel'le Marx'ın dört ya da üç uygarlığı, Toynbee'nin 21 uygarlığı, uygarlıkların doğuş, yükseliş ve çöküşten geçen bir hayat döngüleri olduğu teorisi türünden tasarımların kendi içlerinde hiçbir anlamları yoktur. Fakat, bunlar, uygarlığı ileri götürmek için gerekli çabanın bir noktada yavaşlayarak yok olduğu ve sonra başka bir yerde yeniden ortaya çıktığı, böylece tarihte gözleyebileceğimiz her türlü ilerlemenin kesinlikle zamanca da mekânca da sürekli olmadığı yolundaki olgunun belirtileridir. Gerçekten, ben eğer tarih yasaları formülleştirme meraklısı olsaydım, şöyle bir tarih yasası olabilirdi; bir dönemde önder rolündeki grubun –buna sınıf, ulus, kıta, uygarlık, ne isterseniz deyin– gelecek dönemde benzer bir rolü oynaması olası değildir, şu geçerli nedenden ötürü ki, böyle bir grup önceki dönemin gelenekleri, çıkarları ve ideolojileriyle, kendisini gelecek dönemin istemlerine ve koşullarına duyumlayamayacak kadar bütün-

13 F.H. Bradley. *Ethical Studies*, 1876, s. 293.

leşmiştir.[14] Dolayısıyla, bir gruba düşüş dönemi olarak gözüken bir zaman pekâlâ ötekine yeni bir ilerlemenin doğuşu olarak gözükebilir. İlerleme herkes için eşit ve aynı zamanda ilerleme anlamına gelmez ve gelemez. Günümüzdeki gerileme habercileri, tarihte anlam bulamayan ve ilerlemenin öldüğünü varsayan şüphecilerimizin hemen hepsinin, birkaç kuşak boyunca uygarlığın ilerlemesinde, gururla önder ve egemen bir rol oynamış olan bölgeden ve toplumsal sınıftan olmaları anlamlıdır. Geçmişte kendi gruplarının oynadığı rolün şimdi ötekilere geçtiğini söylemekle onlar avutulamazlar. Besbelli ki, onların açısından kendilerine böylesine kötü bir oyun oynamış olan tarih, anlamlı ve akli bir süreç olamaz. Fakat, eğer ilerleme varsayımını muhafaza edeceksek, sanırım kopuk çizgi koşulunu kabul etmeliyiz.

Son olarak, tarihî eylem terimleri içinde ilerlemenin öz içeriğinin ne olduğu sorununa geliyorum. Diyelim, toplumsal hakların herkese yayılması, ya da ceza uygulamasında reform yapılması ya da soy ve servet farklılıklarının kaldırılması için çaba gösterenler bilinçli olarak tam bunları yapmaya uğraşmaktadırlar: Yoksa, onlar bilinçli olarak "ilerleme"yi gözetmemekte, herhangi bir tarihî "yasa"yı ya da "varsayım"ı ya da ilerlemeyi gerçekleştirmeye çalışmamaktadırlar. Onların eylemlerine, kendi ilerleme varsayımını uygulayan, eylemlerini ilerleme olarak yorumlayan tarihçidir. Fakat bu, ilerleme kavramını geçersiz kılmaz. "İlerleme ve irtica ne denli kötüye kullanılmış olurlarsa olsun, boş kavramlar değildir"[15] diyen Sir Isaiah Berlin ile bu noktada

---

14 Böyle bir durumun tanılanması için R.S. Lynd, *Knowledge for What?*, New York, 1939, s. 88'e bakınız: "Bizim kültürümüzde yaşlı insanlar, çoğucası geçmişe, yani kendi zindelik ve kuvvet zamanlarına yöneliktirler ve geleceğe tehdit edici bir şey olarak karşı koyarlar. Muhtemelen, göreli kuvvetin kaybedilmesinin ve dağılmanın ileri bir aşamasında, bütün bir kültür, hayat bugün içinde ağır aksak ilerlerken, altın çağ yönünde başat bir eğilim gösterir."

15 *Foreign Affairs*, 28, No. 3, Haziran 1950, s. 382.

aynı fikirde olmaktan mutluyum. Bu, insan kendinden öncekilerin deneyimlerinden yararlanabilir (zorunlu olarak yararlanabileceğini söylemek istemiyorum); tarihte ilerlemenin, doğadaki evrimden farklı olarak, kazanılmış başarıların aktarılmasına dayandığı tarihin bir ön varsayımıdır. Bu başarılar, hem maddi şeyleri hem de kişinin çevresine egemen olma, değiştirme ve kullanma yeteneğini kapsar. Gerçekten de, bu iki öge birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır ve birbirleri üstünde etkide bulunurlar. Marx, insan emeğini bütün yapının temeli sayar: "Emeğe" yeterince geniş bir anlam verilirse, bu formül kabul edilebilir gözüküyor. Fakat, yalnızca kaynakların birikimi, beraberinde, sadece artan teknik, toplumsal bilgi ve deneyimi değil, daha geniş anlamda, insanın çevresine artan egemenliğini de getirmedikçe, işe yaramaz. Şimdilerde, sanırım, ilerleme olgusunu hem maddi kaynakların ve bilimsel bilginin hem de teknik anlamda çevre üstünde egemen olmanın birikimi anlamına geldiğine pek az insan karşı çıkar. Kuşku duyduğum şey, 20. yüzyılda toplumu düzenleyişimizde, toplumsal çevreye egemen olmamızda herhangi bir ilerleme olup olmadığıdır. Toplumsal bir varlık olarak insanın evrimi, tehlikeli bir biçimde, teknolojik ilerlemenin gerisinde kalmamış mıdır?

Bu sorunu akla getirten belirtiler besbellidir. Fakat, korkarım, sorun yine de yanlış biçimde konulmuştur. Tarihte önderliğin ve girişkenliğin bir gruptan bir başkasına, dünyanın bir bölümünden ötekine geçtiği pek çok dönüş noktası görülmüştür: Çağdaş devletin yükselişi ve kuvvet merkezinin Akdeniz'den Batı Avrupa'ya geçişi dönemi, Fransız Devrimi dönemi bunun belirgin çağdaş örnekleridir. Böyle dönemler hep şiddetin yükseldiği ve iktidar için mücadele zamanlarıdır. Eski otoriteler zayıflar, eskiden önemli olan şeyler kaybolur, tutkuların ve kızgınlıkların keskin çatışması arasında yeni düzen ortaya çıkar. Şu anda böyle

bir dönemden geçtiğimizi düşünüyorum. Toplumsal örgütlenme sorunlarını anlayışımızın ya da bu anlayışımızın ışığında toplumu örgütleme konusunda iyi niyetin gerilediğini söylemek, bana açıkça yanlış gözükmektedir: Hatta, bunların büyük ölçüde arttığını bile söyleyebilirim. Ne imkânlarımız azalmış ne de ahlaki niteliklerimiz çökmüştür. Fakat, içinde yaşadığımız ve kıtalar, uluslar ve sınıflar arasında güç dengesinin yer değiştirmesi yüzünden bir çatışma ve kargaşa dönemi olan bu dönem, yetenekleri ve nitelikleri aşırı ölçüde zorlamıştır ve bunların olumlu başarılara ulaşacak etkinliklerini sınırlamış ve engellemiştir. Son 50 yılda Batı dünyasında ilerlemeye olan inanca karşı çıkılmasının gücünü küçümsemek istemiyorum, ama, tarihte ilerlemenin sonuna gelinmiş olduğuna gene de inanmış değilim. Fakat, ilerlemenin içeriği konusunda daha da üstelerseniz, sanırım bunu ancak şöyle cevaplayabilirim. 19. yüzyıl düşünürlerinin çoğucası varsaydıkları tarihte ilerlemenin kesin ve açıklıkla tanımlanabilir bir hedefi bulunduğu yolundaki anlayışın uygulanamazlığını ve kısırlığını kanıtlamıştır. İlerlemeye inanmak, otomatik ya da kaçınılmaz herhangi bir sürece değil, insan yeteneklerinin ilerleyen gelişmesine inanmak anlamındadır. İlerleme soyut bir terimdir, insanlığın peşine düştüğü somut amaçlar ise başka herhangi bir kaynaktan değil, tarih sürecinin içinden zaman zaman ortaya çıkar. Ben, insanın yetkinleşebileceği ya da gelecekte yeryüzünün bir cennet olacağı inancında değilim. Bu kadarıyla, tarihte yetkinliğin gerçekleştirilemez olduğunu iddia eden din bilimciler ve gizemcilerle aynı fikirdeyim. Fakat, kendi payıma sınırsız –ya da ne olduklarını öngöremeyeceğimiz ya da öngörmemiz gerekmeyen sınırları olmayan– bir ilerlemeye inanmakla yetinirim; bu ilerlemenin hedefleri onlara doğru ilerledikçe tanımlanabilecek ve geçerlilikleri ancak onlara ilerleme süreci içinde incelenebilecek bir ilerlemeye. Böyle bir

ilerleme anlayışı olmaksızın, toplumun nasıl ayakta kalabileceğini de bilmiyorum. Her uygar toplum henüz doğmamış kuşaklar uğruna, yaşayan kuşağı birtakım özverilere zorlar. Bu özverileri gelecekteki daha iyi bir dünya adına temellendirmek, bunları bir tanrısal amaç adına temellendirmenin laik bir benzeridir. Bury'nin deyişiyle, "gelecek kuşaklara karşı ödev ilkesi, ilerleme düşüncesinin doğrudan doğruya zorunlu bir sonucudur."[16] Belki bu ödevin haklılığını temellendirmeye gerek yoktur, ama varsa, bunu temellendirmek için başka bir yol bilmiyorum.

Bu, beni o ünlü soruna, tarihte nesnellik konusuna getiriyor. Nesnellik kelimesinin kendisi yanıltıcıdır ve soruşturulmak gerekir. Önceki konuşmalarımdan birinde toplumsal bilimlerin –ve bu arada da tarihin– özne ile nesneyi ayıran ve gözlemleyenle gözlemlenen şey arasında katı bir ayrım yapılmasını zorlayan bir bilgi teorisine kendilerini uyduramayacağını ileri sürmüştüm. Bunların arasındaki karşılıklı ilişki ve etkileşmenin karmaşık sürecinin hakkını veren yeni bir modele ihtiyacımız vardır. Tarihin olguları bütünüyle nesnel olamaz, çünkü, bunlar ancak tarihçi tarafından onlara verilen anlamlılığın gücüyle tarihin olguları haline gelirler. Tarihte nesnellik, bu geleneksel terimi hâlâ kullanmamız gerekiyorsa, olgunun nesnelliği değil, ilişkinin, olgu ile yorum arasındaki ilişkinin, geçmiş, bugün ve gelecek arasındaki ilişkinin nesnelliği olabilir. Beni, tarihin dışında ve ondan bağımsız mutlak bir değer ölçütü kurarak, tarihî olayların yargılanması çabasını tarihî değil diye reddetmeye götüren nedenlere dönme gereğini duymuyorum. Zaten, mutlak doğru kavramı, tarih dünyasına uygun değildir – hatta, sanırım bilim dünyasına da uygun değildir. Mutlak olarak yanlış ya da mutlak olarak doğru diye yadırganabilecek olan tarihî önermeler en basitleridir. Daha yuka-

16 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, 1920, s. 9.

rı bir düzeyde, diyelim ki, kendinden önce gelenlerden birinin yargısına karşı çıkan tarihçi, bunu mutlak yanlış olduğu için değil, yetersiz ya da tek yönlü ya da yanıltıcı olduğundan ya da daha sonraki kanıtlamaların yıktığı veya ilgisiz kıldığı bir bakış açısının ürünü olduğu için reddeder. Rus Devrimi'nin II. Nikola'nın aptallığının ya da Lenin'in dehasının sonucu olduğunu söylemek büsbütün yetersizdir – öyle ki, büsbütün yanıltıcı olacak kadar yetersizdir. Fakat, mutlak olarak yanlış olduğu söylenemez. Tarihçi bu tür mutlaklarla iş görmez.

Robinson'un üzücü ölüm olayına geri dönelim. Bu olayda soruşturmamızın nesnelliği olgularımızı doğru almamıza değil –bunlar tartışmalı değildi– bizi ilgilendiren gerçek ve anlamlı olgularla önem vermeyebileceğimiz rastlantısal olguları ayırt etmemize bağlıdır. Bu ayrımı yapmayı kolay bulduk, çünkü, anlamlılık ölçütümüz ya da ayrımımız, nesnellik temelimiz açıktı ve göz önünde tuttuğumuz –yani, yollardaki ölümleri azaltma amacına– uygunluktan ibaretti. Fakat tarihçi, trafik kazalarını azaltmak gibi basit ve sınırlı amacı olan araştırmacıya oranla daha az bahtlı bir kişidir. Tarihçinin de yorum yapma ödevi bakımından, anlamlı olanla rastlantısal olanı ayırt edebilmek için, bir anlamlılık ölçütüne gerek vardır, bu aynı zamanda onun nesnellik ölçütüdür; ve o da bunu ancak göz önünde tuttuğu amaçtan yola çıkarak bulabilir. Fakat, bu, zorunlu olarak evrilen bir amaçtır, çünkü çeşitli geçmiş yorumlarında bir evrim ortaya koymak tarihin zorunlu bir işlevidir. Değişmenin her zaman sabit ve değişmez etmenlerle açıklanması gerektiği yolundaki geleneksel varsayım tarihçinin deneyimine aykırıdır. Profesör Butterfield, "tarihçi için tek mutlak, değişmedir"[17] der; bunu söyler-

17 H. Butterfield, *The Whig Interpretation of History*, 1931, s. 58. Bunu, A. von Martin'in *The Sociology of the Renaissance* (İngilizce çeviri, 1945), s. 1'deki şu daha incelikli sözüyle karşılaştırınız: "Hareketsizlik ve hareket, statik ve dinamik, tarihe sosyolojik bir yaklaşımla başlamak için temel kategorilerdir... Ta-

ken belki, tarihçilerin onu izlemeleri gerekmeyecek bir alanı, üstü örtülü olarak, kendisine ayırmaktadır. Tarihte mutlak, geçmişte kendisinden yola çıktığımız bir şey değildir; şimdiki zamanda bir şey de değildir, çünkü, bugünün bütün düşünceleri zorunlu olarak görelidir. Bu, halen tamamlanmamış ve oluşma sürecinde bir şeydir; gelecekte kendisine doğru ilerlediğimiz, ancak biz ona doğru ilerledikçe biçim almaya başlayan ve biz ileri gittikçe geçmişe ilişkin yorumumuzu aydınlatan bir şeydir. Tarihin anlamının Yargı Günü'nde (Kıyamet'te) belli olacağını söyleyen dinî gizemin arkasındaki laik gerçek budur. Ölçütümüz, dün, bugün ve her zaman aynı olan, değişmeyen bir şey anlamında mutlak değildir: Böyle bir mutlaklık tarihin doğasıyla bağdaşmaz. Fakat, bu, bizim geçmişi yorumlayışımız açısından bir mutlaktır. Bu, hem bir yorumun bir başkası kadar iyi olduğu ya da her yorumun kendi zamanı ve mekânı içinde doğru olduğu şeklindeki göreli bakış açısını reddeder, hem de geçmişe ilişkin yorumumuzu en sonunda yargılayacak mihenk taşını sağlar. Tarihteki bu yönlenme duygusudur ki, bir başına geçmişin olaylarını düzene koyup, yorumlamamıza imkân verir –bu, tarihçinin ödevidir– ve geleceği göz önünde tutarak bugünün insanını özgürleştirip, örgütlememize fırsat verir – bu da devlet adamının, iktisatçının ve toplumsal reformcunun ödevidir. Fakat sürecin kendisi, ilerici ve dinamik kalmaktadır. Bizim yön duygumuz ve geçmiş hakkındaki yorumumuz biz ilerledikçe sürekli olarak değişmeye ve evrime uğrar.

Hegel, kendi mutlağına dünya ruhu diye mistik bir biçim giydirmiş ve tarihî sürecin akışının amacına vararak sona ermesini geleceğe yansıtacağına, bugüne getirerek en büyük yanlışını yapmıştır. Geçmişte sürekli bir evrim süreci oldu-

---

rih hareketsizliği yalnızca göreli anlamıyla bilir: Asıl sorun, hareketsizliğin mi yoksa değişmenin mi başat olduğudur." Değişme, tarihte olumlu ve mutlak, hareketsizlik ise öznel ve göreli ögelerdir.

ğunu kabul etmiş, fakat gelecek için bunu gereksiz yere reddetmiştir. Hegel'den bu yana, tarihin doğası üstüne en derin biçimde düşünenler, bunun içinde geçmiş ve geleceğin bir sentezini görmüşlerdir. Kendini zamanının din bilimsel anlatım çerçevesinden büsbütün kurtaramayan ve mutlağını çok dar bir içerikle tanımlayan Tocqueville, gene de sorunun özüne varmıştır. Eşitliğin gelişmesinden evrensel ve sürekli bir fenomen diye söz ettikten sonra şöyle der:

> Eğer insanların eşitliğin derece derece ve ilerleyerek gelişimini, tarihlerinin hem geçmişi hem de geleceği diye görmeleri sağlanabilseydi, bu tek bulgu o gelişime tanrılarının ve efendilerinin iradesinin kutsal niteliğini vermeye yeterdi.[18]

İşlenmesi henüz tamamlanmamış olan bu konu üstüne önemli bir tarih bölümü yazılabilirdi. Hegel'in geleceğe bakışla ilgili olarak kendine koyduğu sınırlardan kimilerini paylaşan ve ilkece öğretisini geçmiş tarih içine sağlamca oturtmaya önem veren Marx, konusunun doğasınca kendi sınıfsız toplum mutlağını geleceğe yansıtmaya zorlanmıştır. Bury, ilerleme düşüncesini biraz tuhaf bir biçimde, fakat besbelli ki aynı niyetle, "geçmişin bir sentezi ile gelecek üstüne bir öndeyiyi gerektiren bir teori" diye açıklamıştır.[19] Namier, her zaman yaptığı gibi bir sürü örnekle bezediği bile bile paradoksal bir cümlesinde, "tarihçiler," demektedir, "geçmişi hayaller (tasarlar) ve geleceği hatırlarlar."[20] Geçmişin yorumunun anahtarını ancak gelecek sağlayabilir: Ve ancak bu anlamdadır ki, tarihte nihai bir nesnellikten söz edebiliriz. Geçmişin geleceğe ve geleceğin de geçmişe ışık tutması, tarihin aynı zamanda hem temellendirilmesi, hem açıklanmasıdır.

---

18 De Tocqueville, *Democracy in America*'ya önsöz.

19 J.B. Bury, *The Idea of Progress*, 1920, s. 5.

20 L.B. Namier, *Conflicts*, 1942, s. 70.

Öyleyse, bir tarihçiyi nesnel olduğu için övdüğümüzde ya da bir tarihçinin ötekinden daha nesnel olduğunu söylediğimizde ne demek istiyoruz? Besbelli ki yalnız olgularında yanlışlık yapmadığını söylemek istemiyoruz, bundan daha çok, doğru olguları seçtiğini ya da bir başka deyişle, doğru anlamlılık (manidarlık) ölçütünü kullandığını söylemek istiyoruz. Bir tarihçinin nesnel olduğunu söylersek, sanırım iki şeyi demek isteriz. Her şeyden önce onun toplum ve tarih içindeki kendi konumunun sınırlı bakış açısının üstüne çıkma yeteneği olduğunu – önceki bir konuşmamda değindiğim gibi, bu yetenek, kendisinin o konuma ne denli çok karışmış olduğunu anlayabilmesi, yani tam nesnelliğin imkânsızlığını teslim edebilmesi ile ilgilidir. İkinci olarak, geçmişe bakışları, kendilerinin hemen içinde bulundukları konumla büsbütün sınırlı olan tarihçilerin erişebildikleri daha sağlam ve daha sürekli bir kavrayışa sahip olabilecek şekilde kendi görüş gücünü geleceğe yansıtabilme yeteneği olduğunu söylemek istiyoruz. Bugün Acton'un "nihai tarihin imkânı"na inancını yankılayan hiçbir tarihçi yoktur. Fakat, bazı tarihçiler başkalarına oranla dayanıklı olan ve nihai ve nesnel niteliğini daha çok taşıyan tarihler yazmaktadırlar: Bu tarihçiler, geçmiş ve gelecek konusunda uzun ömürlü diyebileceğim bir görüş gücü olan kimselerdir. Geçmişin tarihçisi ancak geleceği anlamaya doğru yaklaştıkça nesnelliğe yaklaşabilir.

Bu yüzden, daha önceki bir konuşmamda tarihten geçmişle gelecek arasında bir söyleşi diye söz ettiğimde, buna, daha iyisi, geçmişin olaylarıyla geleceğin derece derece ortaya çıkan amaçları arasında bir diyalog demem gerekirdi. Tarihçilerin geçmişi yorumlayışı, anlamlı ve ilgili olguları seçmesi, yeni amaçların derece derece ortaya çıkışıyla evrilir. En basit bir örnek alalım; ana amaç anayasal özgürlüklerin ve siyasal hakların örgütlenmesi diye görüldüğü sürece, tarihçi geçmişi anayasal ve siyasal terimlerle yorumlamıştır. İktisa-

di ve toplumsal amaçlar anayasal ve siyasal amaçların yerini almaya başlayınca, tarihçiler de geçmişin iktisadi ve toplumsal yorumuna yönelmişlerdir. Bu süreç içinde şüpheci bir kimse yeni yorumun eskisinden daha doğru olmadığını inandırıcı bir biçimde ileri sürebilir; hepsi kendi dönemi için doğrudur. Bununla birlikte, iktisadi ve toplumsal amaçların ağırlık kazanması insanlığın gelişiminde siyasal ve anayasal amaçların öncelik konumunda daha geniş ve daha ileri bir düzeyi temsil ettiğinden, tarihin iktisadi ve toplumsal yorumunun tarihte yalnızca siyasal yorumdan daha ileri bir düzeyi temsil ettiği de söylenebilir. Eski yorum reddedilmiyor, yenisinin içine hem katılıyor hem de onun içinde aşılıyor. Tarihçilik, kendisi ilerleyici bir bilimdir, olaylar sürecine sürekli genişleyen ve derinleşen bakış açıları sağlamak amacı anlamında ilerleyen bir bilimdir. "Geçmişe yapıcı bir bakışa" ihtiyacımız olduğunu söylerken demek istediğim işte buydu. Çağdaş tarihçilik son 200 yılda, gelişmeye olan bu ikili inanış içinde gelişmiştir ve bu olmadan yaşayamaz; çünkü, ona anlamlılık ölçütünü yani gerçekle rastlantısalı ayırt etme ölçütünü sağlayan bu inanıştır. Goethe, hayatının sonuna doğru bir söyleşisinde Gordion'un düğümünü sertçe kesmiştir:

> Dönemler çökerken, bütün eğilimler özneldir; öte yandan yeni bir çağın koşulları olgunlaşırken, bütün eğilimler nesneldir.[21]

Hiç kimse tarihin geleceğine ya da toplumun geleceğine inanmak zorunda değildir. Mümkündür ki, toplumumuz yıkılsın, dönüşsün ya da yavaş yavaş çürüyerek ortadan kalksın ve tarih din bilime –yani, insan eylemlerini değil, tanrısal amaçların incelenmesine– ya da edebiyata –yani özel bir amacı ya da anlamlılığı olmayan öyküler ve masallar anlat-

21 J. Huizinga, *Men and Ideas*, 1959, s. 50'de alıntı.

maya– dönüşsün. Fakat bu, bizim son 200 yıldır bildiğiniz anlamdaki tarih olmaz.

Şimdi tarihî yargılamanın nihai ölçütünü gelecekte bulan her türlü teoriye karşı öne sürülen bildik ve yaygın bir itirazı ele almam gerekiyor. Denilmektedir ki böyle bir teori bir kere başarının nihai yargılama ölçütü olmasını, sonra da olan değilse bile olacak olan her şeyin haklılığı görüşünü içermektedir. Son 200 yüz yıl içinde tarihçilerin çoğu, yalnızca, tarihin içinde ilerlediği bir yönü kabul etmekle kalmamış, bilinçli ya da bilinçsiz olarak, bu yönün sonuçta doğru olduğunu, insanlığın daha kötüden daha iyiye, daha aşağıdan daha yukarıya ilerlediğine inanmışlardır. Tarihçi bu yönü tanımlamakla kalmamış, onaylamıştır da. Geçmişe yaklaşımında uyguladığı anlamlılık ölçüsü, yalnızca tarihin ilerlediği yolla ilgili değil, bu sürece kendisinin ahlakça katılmasıyla da ilgilidir. "Olan" ile "olmalı", olgu ile değer yargısı arasındaki ayrılığa bakılmamıştır. Bu, gelecek hakkında güvencin ağır bastığı bir dönemin ürünü olan iyimser bir görüştür; Whigler ve Liberaller, Hegelciler ve Marksistler, din bilimciler ve akılcılar, buna, kuvvetle ve oldukça açık bir biçimde bağlı kalmışlardır. Bunun 200 yıldır "Tarih nedir?" sorusunun onaylanmış ve kabul edilmiş cevabı olduğunu söylemek, pek fazla bir abartma olmaz. Buna karşı tepki, bugünün endişeli ruh hali ve kötümserliğiyle birlikte gelmiş ve bu da, tarihin anlamını onun dışında arayan din bilimcilere ve tarihte hiçbir anlam bulmayan şüphecilere meydanı açık bırakmıştır. Herkes, büyük bir ısrarla "olan" ile "olmalı" arasındaki ayrımın mutlak olduğuna, kaldırılamayacağına, "değer yargı"larının "olgu"lardan çıkarılamayacağına bizi inandırmaya çalışmaktadır. Sanırım, bu, yanlış bir yoldur. Bu soruyu oldukça rastgele bir biçimde seçilmiş birkaç tarihçinin ya da tarih üstüne yazan kişinin nasıl ele aldıklarını görelim.

Gibbon, tarihinde İslam'ın zaferlerine ayırdığı yerin çokluğunu, "Muhammed'in izleyicileri hâlâ Doğu dünyasının toplumsal ve dinî egemenliğini ellerinde tutmaktadır" diyerek haklı göstermektedir. Şunu da eklemektedir ki, 7. ve 12. yüzyıllar arasında İskit düzlüklerinden inen yaban sürülerine aynı emeği harcasaydı, onlara layık olmadıkları bir önem verilmiş olurdu, çünkü, "Bizans tahtı bu düzensiz saldırıları püskürtmüş ve kendi görkemli hayatını sürdürmüştür."[22] Bu, pek mantıksız görünmüyor. Tarih, genel olarak, insanların yapamadıklarının değil, yaptıklarının kaydıdır: Bu bağlamda ister istemez bir başarı öyküsü olmaktadır. Profesör Tawney, tarihçilerin "galip güçleri sivrilterek ve onların yuttuklarını geri plana iterek" var olan duruma bir "kaçınılmazlık görüntüsü" verdiklerine işaret etmektedir.[23] Fakat, bir anlamda, tarihçinin işinin aslı da bu değil midir? Tarihçi karşı tarafın değerini küçültmemelidir; eğer yengi ucu ucuna kazanılmışsa, bunu kolayca elde edilmiş bir şey gibi göstermemelidir. Bazen, yenilenler de nihai sonuca yenenler kadar büyük bir katkıda bulunmuşlardır. Fakat, tarihçi genel olarak ister yensin ister yenilsin, bir şeyler başarmış olanla ilgilenir. Ben kriket tarihinde uzman değilim. Fakat, bu spor dalının tarihinin sayfaları, herhalde sayı yapamayan ve oyun dışına çıkanlardan çok, 100 sayı yapanların adlarıyla süslüdür. Hegel'in tarihte "yalnızca devlet kuran halkların dikkatimize değdiği"[24] yolundaki ünlü yargısı bir toplumsal örgütlenme biçimine tekelci bir değer verdiği ve menfur (kötü) bir devlet kültüne yol açtığı için haklı olarak eleştirilmiştir. Fakat, Hegel'in söylemek istediği şey, ilkece doğrudur ve tarih öncesi ile tarih arasındaki bilinen ayrımı yansıtmaktadır; yalnızca, kendi toplumlarını örgütlemekle belirli bir derecede başarılı olmuş halklar ilkel ya-

22 Gibbon, *The Decline and Fall of the Roman Empire*, bl. 4.

23 R.H. Tawney, *The Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, 1912, s. 177.

24 *Lectures on the Philosophy of History*, İng. çev., 1884, s. 40.

baniler olmaktan çıkar ve tarihe girerler. Carlyle, Fransız Devrimi adlı kitabında XV. Louis'ye "kişileşmiş bir Dünya Yanlışı'nın ta kendisi" demektedir. Besbelli, bu deyişi sevmiş olacak ki, ileride daha uzun bir bölüm içinde bunu süslemektedir:

> Nedir bu baş döndürücü yeni evrensel hareket: Bir zamanlar uyum içinde işbirliği eden kurumlar, toplumsal düzenler, bireysel kafalar, şimdi şaşkın bir çatışma içinde yuvarlanıyor, eziliyor. Kaçınılmaz olarak böyle oluyor; çünkü bu, en sonunda kendini göstermiş olan bir Dünya Yanlışı'nın çöküşüdür.[25]

Burada ölçüt yine tarihî oluyor: Bir çağa uyan, bir başkası için yanlış haline geliyor ve bu nedenle kötüleniyor. Sir Isaiah Berlin bile felsefi soyutlamanın tepelerinden inip de somut tarihî durumları düşünürken, bu görüşe yaklaşmış gözükmektedir. Tarihî Kaçınılmazlık üstüne denemesinin basımından bir süre sonra bir radyo konuşmasında, Bismarck'ı ahlakça kusurlarına karşın, bir "dahî" ve "en yüksek siyasal yargılama güçlerine sahip politikacı tipinin geçen yüzyıldaki en büyük örneği" diye övmüş ve onu, bu bakımdan Avusturya İmparatoru II. Joseph, Robespierre, Lenin ve Hitler ile, kendi olumlu amaçlarını gerçekleştirmek açısından karşılaştırarak onların hepsinden daha büyük olduğunu söylemiştir. Bu hükmü tuhaf buluyorum. Fakat şu anda beni ilgilendiren, yargılamasının ölçütü. Sir Isaiah demektedir ki, Bismarck elindeki malzemeyi anlamıştı; ötekileriyse, iş görmeyen soyut teorileri yanlış yollara götürmüştü. Bundan alınacak ders şudur, "başarısızlık, evrensel bir geçerlik iddiasındaki sistemli herhangi bir yöntem ya da ilke uğruna... en iyi iş görecek şeylere karşı koymaktan ileri gelir."[26] Başka bir

---

25 T. Carlyle, *The French Revolution*, 1, 1, bl.4, 1, 3, bl. 7.

26 BBC Üçüncü Programında, 19 Haziran 1957'de yaptığı "Political Judgement" (Siyasal Yargı) üstüne konuşması.

deyişle, tarihte yargı ölçütü herhangi bir "evrensel geçerlik iddiasındaki ilke" değil, "en iyi iş gören"dir.

Söylememe pek gerek yok, bu "en iyi iş gören" ölçütünü yalnızca geçmişi incelerken işin içine katmayız. Eğer birisi size gelecekte Büyük Britanya ile ABD'nin tek bir egemenlik altında birleşmesinin, tek bir devlet olmasının arzu edilir olduğunu düşündüğünü söylese, belki de bunun hayli akla uygun bir görüş olduğunu kabul edersiniz. Anayasal Monarşinin başkanlık sistemine yeğlenir olduğunu söyleyerek sözlerine devam etse, bunun da hayli akla uygun olduğunu kabul edebilirsiniz. Fakat, sonra tutup iki ülkeyi İngiliz tacı altında yeniden birleştirmek için bir kampanya açmak istediğini belirtse; siz, muhtemelen ona zamanını boşa harcamış olacağını söylersiniz. Nedenini açıklamaya çalışacak olursanız, bu tür sorunların genel bir ilkeye göre değil de, eldeki tarihî koşullarda neyin iş göreceğine bakarak düşünülmesi gerektiğini söylemek zorunda kalırdınız; hatta, belki de, tarihten büyük harf "T" ile söz etmek baş yanlışını yapar ve Tarih'in kendisine karşı olduğunu söylerdiniz. Politikacının işi, yalnızca ahlakça ya da teorice neyin istenmeye değer olduğunu değil, aynı zamanda, dünyada hangi güçlerin var olduğunu ve göz önünde tutulan amaçları bir ölçüde gerçekleştirmek için bunların nasıl yönlendirilebileceğini ya da kullanabileceğini düşünmektir. Tarihi yorumlayışının ışığı altında aldığı siyasal kararlar bu uzlaşmaya dayanır. Fakat, tarihi yorumlayışımız da aynı uzlaşmaya dayanmaktadır. Kabul edilebilir herhangi bir istenilirlik ölçütü kurmak ve geçmişi bunun ışığında kötülemek kadar kökten bir yanlış yoktur. "Başarı" kelimesi kızdırıcı anlamlar taşımaya başladığı için onun yerine, elbette, tarafsız bir deyişle "en iyi iş gören" sözünü koyabiliriz. Bu konuşmalar sırasında çeşitli vesilelerde, Sir Isaiah Berlin'e karşı çıktığım için, sonuçta konuyu ne de olsa bir ölçüde anlaşmayla kapatabilmek beni mutlu ediyor.

Fakat, "en iyi iş gören" ölçütünün kabul edilmesi, bunun uygulanmasını kolaylaştırır ve kendiliğinden belli bir hale getirir. Bu alelacele kararları teşvik eden ya da olan her şeyin doğru olduğu görüşüne baş eğen bir ölçüt değildir. Tarihte daha ileri gelişmelere gebe başarısızlıkların olmadığı söylenemez. Tarih, "ertelenmiş başarı" diyebileceğim bir şeyi kabul eder; bugün görünüşte başarısızlık olan şeyler yarının başarısına hayati katkısı bulunan bir şeyler diye ortaya çıkabilir. Bunlar zamanından önce doğan peygamberler gibidir. Gerçekten, bu ölçütün sözde değişmez ve evrensel bir ilke ölçütüne oranla üstün yanlarından birisi, bizden bunu düzeltmemizi isteyebilmesidir. Çoğuca soyut ahlak ilkelerinden hareket eden Proudhon, III. Napoleon'un coup d'etat'sını (hükümet darbesini), başarılı olduktan sonra haklı görmüştür; soyut ahlak ilkeleri ölçütünü reddeden Marx ise, Proudhon'u bunu haklı gördüğü için suçlamıştır. Daha uzak bir tarihî görünümden, Proudhon'un yanıldığını Marx'ın bu tarihî yargılama sorunu için bize çok iyi bir başlangıç noktası verir; Sir Isaiah Berlin'in ise "en iyi iş gören" ölçütünü kabul etmekle birlikte, bu ayracı uygulamakla yetindiği besbelli dar ve kısa dönemli sınırlara da şaşıyorum. Bismarck'ın yarattığı kurumlar gerçekten iyi iş gördüler mi? Bana kalırsa bunlar büyük bir felakete götürmüşlerdir. Bunu söyleyişim, Alman Devletini kuran Bismarck'ı ya da bunu isteyen ve olmasına yardım eden Alman halk kitlelerini suçlamaya çalıştığım anlamına gelmez. Fakat, bir tarihçi olarak sorulacak pek çok sorum var. Sonunda ortaya çıkan felaket Reich'ın yapısında gizli birtakım çatlakların var olması yüzünden mi meydana geldi? Yoksa, onu doğuran iç koşullar içindeki bir şeyler, bu devletin kendisini zorla kabul ettirici ve saldırgan olmasını gerekli kıldığı için mi? Yoksa, Reich kurulduğu zaman, Avrupa ya da Dünya sahnesi zaten çok kalabalık olduğu ve Büyük Devletler içindeki yayılma eğilimleri zaten

çok güçlü olduğu, böylece başka bir yayılmacı Büyük Devletin doğuşunun büyük bir çarpışmaya neden olmaya ve bütün sistemi harabe haline getirmeye yeterli olduğu için mi? Son varsayımı kabul edersek Bismarck'ı ya da Alman halkını felaketten sorumlu ya da biricik sorumlu tutmak yanlış olabilir: Gerçekten, son damlayı suçlayamazsınız. Fakat, Bismarck'ın yaptıkları ve bunların nasıl işlediği üstüne nesnel bir yargılamada bulunabilmesi için tarihçinin önce bu soruları cevaplaması gerekmektedir, oysa onun hâlâ bunları kesinlikle cevaplayabilecek konumda olduğundan emin değilim. Söyleyebileceğim şey şudur ki, 1920'lerin tarihçisi nesnel yargılamaya 1880'lerin tarihçisinden daha yakındır. Bugünün tarihçisi 1920'lerinkinden daha yakındır; 2000 yılının tarihçisi ise belki çok daha yakın olacaktır. Bu, bana tarihte nesnelliğin burada ve şimdi var olan bazı yerleşik ve değişmez yargı ölçütlerine dayanmadığı ve dayanamayacağı, ancak, gelecekte yer alan ve tarihin akışı ilerledikçe kendini ortaya koyan bir ilerleme ölçütüne dayandığı ve dayanabileceği yolundaki tezimin doğruluğunu göstermektedir. Tarih, yalnızca geçmiş ile gelecek arasında tutarlı bir ilişki kurduğu zaman anlam ve nesnellik kazanır.

Olgu ile değer arasında var olduğu öne sürülen bu ikiliğe bir daha bakalım. Değerler olgulardan çıkarılamaz. Bu önerme kısmen doğru, fakat kısmen de yanlıştır. Herhangi bir dönemde ya da herhangi bir ülkede egemen olan değerler sistemini onun çevre olguları tarafından ne kadar çok biçimlendirilmiş olduğunu anlamak için bu sistemi incelemeniz yeterlidir. Daha önceki bir konuşmamda, özgürlük, eşitlik, adalet gibi değer ifade eden kelimelerin tarihî içeriklerinin değişmesine dikkatinizi çekmiştim. Ya da geniş ölçüde manevi değerlerin yayılmasına çalışan Hıristiyan Kilisesini alın. İlk Hıristiyanlığın değerlerini Ortaçağlardaki papalık sistemiyle ya da Ortaçağ papalık sisteminin değerlerini 19.

yüzyıl Protestan Kiliselerininkiyle karşılaştırın. Ya da bugün, diyelim ki İspanya'daki Hıristiyan kilisesinin savunduğu değerlerle Birleşik Devletler'deki Hıristiyan kiliselerinin savunduğu değerleri karşılaştırınız. Değerlerdeki bu farklılıklar tarihî olgu farklarından kaynaklanmaktadır. Son 150 yılda, eskiden hepsi de ahlakça caiz ya da saygıdeğer kabul edilen köleliğin, ırk eşitsizliğinin, çocuk işçiliğinin bugün genellikle ahlaka aykırı sayılmasına neden olan tarihî olguları düşünün. Değerlerin olgulardan çıkartılamayacağı önermesi, en azından tek taraflı ve yanıltıcıdır. Ya da bu sözü tersine çevirelim. Olgular değerlerden çıkarılamaz. Bu, kısmen doğrudur, fakat gene kısmen de yanıltıcı olabilir; buna da kayıtlar koymak gerekir. Olguları bilmek istediğimiz zaman, sorduğumuz sorular ve bu nedenle de elde ettiğimiz cevaplar bizim değer sistemimizden kaynaklanırlar. Çevremizin olguları hakkında kafamızdaki tablo, değerlerimiz tarafından, yani olgulara yaklaştığımız kategorilerce kalıplandırılmıştır ve bu tablo, hesaba katmamız gereken önemli olgulardan biridir. Değerler olguların içine girerler ve onların vazgeçilmez bir parçasıdırlar. Çevremize uyma, çevremizi kendimize uydurma yeteneğimiz ve çevremiz üzerinde egemen oluşumuz, değerlerimizin aracılığıyla gerçekleşir ve tarihi bir ilerleme öyküsü kılan da budur. Fakat, insanın çevresiyle mücadelesini kavramaya çalışırken olgular ile değerler arasında yanlış bir karşıtlık ve yanlış bir ayrım kurmayınız. Tarihte ilerleme, olgular ile değerlerin karşılıklı bağımlılığı ve etkileşimiyle meydana gelir. Nesnel tarihçi, bu karşılıklı sürece en derinlemesine nüfuz eden tarihçidir.

Bu, olgular ve değerler sorununa ipucunu "*doğru*" kelimesini günlük kullanımımız sağlar; bu, olgu dünyasıyla değer dünyası arasında uzanan ve her ikisinin ögelerinden oluşan bir kelimedir. Böyle oluşu, İngilizcenin bir özelliği değildir. Latin dillerinde doğru karşılığı kullanılan kelimelerin hep-

si gibi, Almanca *Wahrheit*, Rusça *Pravda*[27] da bu ikili niteliği taşırlar; öyle görünüyor ki, her dilin yalnızca bir olgu önermesi olmayan, yalnızca değer yargısı da olmayan, fakat her iki ögeyi de kapsayan böyle bir kelimeye ihtiyacı vardır. Benim geçen hafta Londra'ya gitmiş olmam bir olgu olabilir. Fakat, buna normal olarak doğru demezsiniz: Bu, herhangi bir değer içeriği taşımamaktadır. Öte yandan, Bağımsızlık Bildirisi'nde Birleşik Devletler'in Kurucu Babaları kendiliğinden ortada olduğunu söyledikleri bir doğruya, bütün insanların eşit yaratılmış bulunduklarına işaret ettiklerinde, bu önermedeki değer içeriğinin olgusal içeriğe ağır bastığını ve bu bakımdan, olgusal içeriğin bir doğru sayılmaya hak iddia etmesini kuşkuya düşürebileceğini düşünebilirsiniz. Bu iki kutup arasında bir yerde –"değer"siz olguların kuzey kutbu ile henüz kendilerini olgulara dönüştürmek için çırpınan değer yargılarının güney kutbu– Tarihî doğru ülkesi bulunmaktadır. İlk konuşmamda söylediğim gibi, tarihçi olgu ile yorum, olgu ile değer yargısı arasında dengededir. Bunları birbirinden ayıramaz. Belki durağan bir dünyada olgu ile değer yargısı arasında bir ayrım yapma zorunluluğu vardır. Fakat, durağan bir dünyada tarih anlamsızdır. Tarih, özünde, değişimdir, harekettir ya da –bu eski moda kelimeden gocunmazsanız– ilerlemedir.

Bu nedenle, sonuçta Acton'un ilerlemeyi "tarihin kendisine dayanılarak yazılması gereken bilimsel varsayım" diye betimleyişine dönüyorum. İsterseniz, geçmişin anlamını tarih dışı ve akıl üstü herhangi bir güce bağlayarak tarihi din bilime dönüştürebilirsiniz. İsterseniz onu edebiyata –yani, geçmiş hakkında anlamı ya da manidarlığı olmayan bir öyküler ve efsaneler toplamasına– dönüştürebilirsiniz. An-

27 *Pravda*'nın durumu özellikle ilginçtir, çünkü, gerçek için bir başka eski Rusça kelime vardır, *istina*. Fakat, bunlar arasındaki ayrım değildir; *pravda* her iki anlamda insani gerçektir, *istina* ise her iki anlamda tanrısal gerçektir –tanrı hakkındaki gerçek ve tanrı tarafından açılan gerçek.

cak farklı olarak denildiği gibi, tarih adına layık olan tarih, tarihin kendi içinde bir yön duygusu bulan ve bunu kabul eden kimselerce yazılabilir. Bir yerlerden gelmiş olduğumuz inancı, bir yerlere gitmekte olduğumuz inancıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Gelecekte gelişme yeteneğine inancını kaybeden bir toplum, geçmişindeki ilerlemeyle ilgilenmekten de çabucak vazgeçer. İlk konuşmamın başında söylediğim gibi, tarih hakkındaki görüşümüz, toplum hakkındaki görüşümüzü yansıtır. Böylece, toplumun geleceğine ve tarihin geleceğine inancımı açıklayarak başlangıç noktama dönüyorum.

6

Genişleyen Ufuklar

Bu konuşmalarda öne sürdüğüm, tarihin, tarihçinin de içinde bulunduğu, hiç durmadan hareket eden bir süreç olduğu yolundaki anlayış, öyle görünüyor ki, beni zamanımızda tarihin ve tarihçinin konumu üstüne sonuca yönelik birtakım düşüncelere zorlamaktadır. Dünyanın kesin bir felakete gittiği kehanetlerinin ortalıkta dolaştığı ve herkesin üstüne çöktüğü bir dönemde yaşıyoruz – bu, tarihte ilk kez olmuyor. Bu kehanetler ne kanıtlanabilirler ne de çürütülebilirler. Fakat, ne olursa olsun bunlar, herkesin öleceği yazgısından çok daha az kesindir; ve nasıl bu yazgının kesinliği, bizi kendi geleceğimiz hakkında planlar yapmaktan alıkoymuyorsa, onun gibi bu ülkenin –ya da bu ülke değilse, dünyanın büyük bir bölümünün– bizi tehdit eden tehlikelerden kurtulacağı ve tarihin devam edeceği yolunda bir varsayıma dayanarak, toplumumuzun bugününü ve geleceğini tartışmaya girişeceğim.

20. yüzyılın ortasındaki yıllar dünyayı, Ortaçağ dünyasının parçalanıp yıkılmasından ve çağdaş dünyanın temellerinin 15. ve 16. yüzyıllarda kurulmasından bu yana gelmiş

geçmiş hepsinden daha köklü ve silip süpürücü bir değişim süreci içinde buluyor. Bu değişim hiç şüphesiz, son analizde, bilimsel bulguların ve buluşların, bunların gitgide yayılan uygulanışının ve dolaylı ya da dolaysız bunlardan kaynaklanan gelişmelerin ürünüdür. Bu, değişmenin en belirgin yönü toplumsal bir devrim olmasıdır; 15. ve 16. yüzyıllarda, maliye ve ticarete, daha sonra endüstriye dayanan yeni bir sınıfın erki ele almasıyla başlayan devrimle oranlanabilecek bir toplumsal devrimdir. Endüstrinin yeni yapısı ve toplumun yeni yapısı, benim burada tartışmasına giremeyeceğim kadar geniş sorunlar ortaya koymuştur. Fakat bu değişimin benim konumla daha doğrudan ilişkili yönü vardır –bunlara derinliğine bir değişim ve coğrafi kapsamda bir değişim– diyebilirim. Şimdi her ikisine de kısaca değinmeye çalışacağım.

Tarih, insanlar zamanın geçişini –mevsimlerin döngüsü, insanın ömrü gibi– doğal süreçlerin terimleriyle değil de, insanın bilinçli olarak içine karıştığı ve bilinçli olarak etkileyebildiği belli olay dizilerinin terimleriyle düşünmeye başladığı zaman başlar. Burckhardt, tarih "bilincin uyanışının neden olduğu doğadan kopuştur"* der. Tarih, insanın aklını kullanarak, çevresini anlamak ve onu etkilemek için yaptığı uzun mücadeledir. Fakat, çağdaş dönem devrimci bir biçimde bu mücadeleyi genişletmiştir. İnsan şimdi yalnızca çevresini değil, kendisini de anlamaya ve etkilemeye çalışmaktadır; bu durum, böyle denebilirse, akla yeni bir boyut, tarihe yeni bir boyut eklemiştir. Şimdiki çağ, bütün çağlar içinde tarihî bilince en çok sahip olandır. Çağdaş insan, daha önce görülmemiş bir derecede kendi varlığının bilincindedir, bu nedenle de tarihin bilincindedir. Geçip geldiği belirsiz pırıltıları, varmakta olduğu belirsizliği aydınlatabileceği umuduyla, coşkuyla incelemekte, tersine olarak da, önünde uza-

(*) J. Burckhardt, *Reflections on History*, 1959, s. 31.

nan yol hakkındaki arzuları ve endişeleri ardında kalanların anlayışını güçlendirmektedir. Geçmiş, bugün ve gelecek, tarihin sonsuz zinciri içinde birbirlerine bağlıdır.

İnsanın kendi bilincini geliştirmesinin oluşturduğu çağdaş dünyadaki değişmenin Descartes ile başladığı söylenebilir; insanın konumunu ilk kez yalnızca düşünen değil, kendi düşünüşü hakkında düşünebilen, gözleme eylemi içinde kendini gözlemleyebilen ve böylece de insanın düşüncesinin ve gözlemin aynı zamanda hem öznesi hem de nesnesi olduğunu ortaya koyan Descartes'tır. Fakat, bu gelişme Rousseau'nun insanın kendini anlamasında ve kendi bilinçliliğinde yeni derinlikler ortaya çıkardığı ve insana doğa dünyasıyla ve geleneksel uygarlığa bakışında yeni bir açı getirdiği 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar bütünüyle açıklığa kavuşmamıştır. De Tocqueville, Fransız Devrimi'nin "istenilenin, o günün toplumsal düzenini yöneten geleneksel alışkanlıklar yerine, insan aklının kullanılması ve doğal yasadan çıkan yalın temel kurallar konulması olduğu inancı"ndan esinlendiğini söylemiştir.[1] Acton, el yazmalarında "o zamana kadar insan" demiştir, "özgürlüğü hiçbir zaman neyi istediğini bilerek istememişti."[2] Hegel için olduğu gibi, Acton için de, özgürlük ve akıl hiçbir zaman çok ayrı olmamışlardır. Fransız Devrimi de Amerikan Devrimi ile ilişkiliydi.

> Seksen yedi yıl önce babalarımız bu kıtada, özgürlük içinde oluşmuş ve bütün insanların eşit yaratıldığı inancına gönül vermiş yeni bir ulus ortaya koydular.

Lincoln'ün sözlerinin gösterdiği gibi, bu, görülmedik bir olaydı – insanlar tarihte ilk kez bilerek ve bilinçli olarak kendilerini bir ulus biçimine soktular ve sonra bilinçli olarak ve bilerek öteki insanları da bu biçimin içinde kalıpla-

1 A. de Tocqueville, *De l'Ancien Régime*, 3, bl. 1

2 Cambridge University Library: ek yazmalar, s. 870.

maya koyuldular. 17. ve 18. yüzyıllarda insan kendisini çevreleyen dünyanın ve onun yasalarının tam bilincine varmış bulunuyordu. Bunlar artık anlaşılmaz bir tanrısal takdirin gizemli buyrukları değil, aklın erişebileceği yasalardı. Fakat, bunlar insanın kendi yaptığı yasalar değil, insanın kendisinin bağlı bulunduğu yasalardı. Bir sonraki aşamada, insan, çevresi ve kendisi üstündeki gücünün ve uyarınca yaşayacağı yasaları yapma hakkının tam bilincine varacaktır.

18. yüzyıldan çağdaş dünyaya geçiş, uzun sürmüş ve derece derece olmuştur. Bu geçiş dönemini temsil eden filozoflar, ikisi de karışık değerli bir konumda olan Hegel ile Marx'tır. Hegel tanrısal Takdir'in yasalarının aklın yasalarına dönüştüğü fikrinden kaynaklanır. Hegel'in dünya Ruhu, bir eliyle tanrısal Takdir'i sıkı sıkıya kavramaktadır, ötekiyle de aklı. Hegel, Adam Smith'i yankılar. Bireyler "kendi çıkarlarını doyururlar; fakat bunu yaparken bilinçlerinde olmamakla birlikte eylemlerinde saklı duran başka bir şey daha ortaya çıkar." Dünya Ruhu'nun akli ereği hakkında demektedir ki "insanlar, bunu gerçekleştirme eyleminin kendisiyle, onları o erekten farklı olan kendi arzularını yerine getirme vesilesi kılarlar." Bu, düpedüz, çıkarların uyumunun Alman felsefesinin diline çevrilmesidir.[3] Smith'in "gizli el"inin, insanları bilincinde olmadıkları erekleri gerçekleştirmek için çalışmaya koşan Hegel'deki eşdeğeri ünlü kavram "aklın kurnazlığı"dır. Böyle olmakla birlikte, yine de Hegel Fransız Devrimi'nin filozofudur, gerçeğin özünü tarihî değişmede ve insanın kendi bilinçliliğinin gelişmesinde gören ilk filozoftur. Tarihte gelişme, özgürlük kavramına doğru gelişme demektir. Fakat, 1815'ten sonra, Fransız Devrimi'nin etkisi Restorasyon'un kasvetli havası içinde sönüp gitmiştir. Hegel siyasal olarak fazla ürkekti, hayatının son yıllarında zamanın yerleşik düzenine fazlasıyla bağlanmıştı;

3 Alıntılar Hegel'in *Philosophy of Right* kitabındandır.

bu yüzden metafizik önermelerine herhangi bir somut anlam koymamıştır. Herzen'in Hegel'in öğretilerini "devrimin cebiri" diye tanımlaması pek yerindedir. Hegel işaretleri sağlamış, fakat onlara pratik içerik vermemiştir. Hegel'in cebirsel denklemlerini aritmetiğe dönüştürmek Marx'a kalmıştır.

Hem Adam Smith'in hem Hegel'in izleyicisi olan Marx, Doğa'nın akli yasalarınca düzenlenmiş bir dünya kavramından yola çıkmıştır. Hegel gibi, fakat bu kez pratik ve somut bir biçimde, insan'ın devrimci girişkenliğine uygun olarak akli bir süreç içinde evrilen yasaların yönettiği bir dünya kavramına geçişi sağlamıştır. Marx'ın son sentezinde tarih, birbirinden ayrılamayacak, tutarlı ve akli bir bütün oluşturan üç anlam taşımaktadır. Olayların nesnel, özellikle de ekonomik yasalara uygun hareketi; buna karşılık olmak üzere, düşüncenin diyalektik bir süreç içinde gelişmesi; yine buna karşılık olmak üzere, devrimin teorisiyle uygulamasını uzlaştıran ve birleştiren, sınıf çatışması biçimindeki eylem.. Marx'ın öne sürdüğü, nesnel yasalarla bunları uygulamaya çeviren bilinçli eylemin bir sentezidir; bu, bazen (ama yanlışlığa götürücü olarak) *determinizm* ve *volontarizm* denilen şeylerin bir bileşimidir. Marx, sürekli olarak insanın şimdiye dek bilincinde olmadan uyduğu yasalar hakkında yazmıştır: Kapitalist bir ekonomi ve kapitalist toplumda yaşayanların "yanlış bilinçleri" dediği şeye birçok kereler dikkati çekmiştir: "Üretim ve dolaşımı yapanların zihinlerinde üretim yasaları hakkında oluşan anlayışlar, gerçek yasalardan geniş ölçüde farklı olacaktır."[4] Fakat, Marx'ın yazılarında bilinçli devrimci eylem çağrılarının çarpıcı örnekleri de bulunmaktadır. Feuerbach üstüne ünlü tezinde, "filozoflar yalnızca dünyayı farklı biçimlerde yorumladılar, fakat sorun onu dönüştürmektir" der. *Komünist Manifesto*'da da şöyle söyler, "proletarya siyasal egemenliğini bütün serma-

4 *Capital*, 3, İngilizce çeviri, 1909, s. 369.

yeyi burjuvaziden adım adım almak ve bütün üretim araçlarını devletin eline toplamak için kullanacaktır." *Louis Bonaparte'ın Onsekiz Brumaire*'inde Marx, "zihinsel benlik bilincinin yüzyıllık bir süreci kullanarak bütün geleneksel fikirleri çözüşü"nden söz eder. Kapitalist toplumun yanlış bilincini çözecek ve sınıfsız toplumun gerçek bilinçliliğini getirecek olan proletaryaydı. Fakat, 1848 devrimlerinin başarısızlığı, Marx çalışmaya başladığı zaman hemen olacak gibi gözüken gelişmeler bakımından ciddi ve dramatik bir gerileme olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı, refah ve güvenliğin hâlâ ağır bastığı bir hava içinde geçti. Aklın birincil işlevi artık toplum içindeki insan davranışlarını yöneten nesnel yasaları anlamaktan çok, toplumu ve onu oluşturan bireyleri bilinçli eylemle yeniden biçimlendirmek olduğu, çağdaş tarih dönemine geçişimiz yüzyılın dönümüne kadar tamamlanınamıştır. Marx'da "sınıf" pekinlikle tanımlanmamış olmakla birlikte, genel olarak ekonomik analizle erişilecek nesnel bir kavram kalmaktadır. Lenin'de "sınıf" yerine, sınıfın öncü kolunu oluşturan ve ona zorunlu sınıf bilincini götüren "parti" kavramı vurgulanmaktadır. Marx'da "ideoloji" olumsuz bir terimdir – kapitalist toplumsal düzenin yanlış bilincinin bir ürünüdür. Lenin'deyse "ideoloji" tarafsız ya da olumlu hale gelir – sınıf bilinçli önderlerden oluşan seçkin bir grubun, gizil olarak sınıf bilinci olan işçi kitlesine aşıladıkları bir inançtır. Sınıf bilincinin biçimlenmesi artık kendiliğinden işleyen bir süreç değil, üstlenilen bir görevdir.

Zamanımızda, akla yeni bir boyut ekleyen bir başka büyük düşünür Freud'dur. Freud bugün hâlâ oldukça gizemli bir kişi olarak kalmaktadır. Gördüğü eğitim ve geldiği çevre bakımından bir 19. yüzyıl liberal bireycisiydi ve bireyle toplum arasındaki temel bir karşıtlık olduğu yolundaki yaygın, ama yanıltıcı bir varsayımı kabul ediyordu. Freud, insana toplumsal bir varlık olmaktan çok, biyolojik bir varlık di-

ye yaklaşmakla, toplumsal çevreyi, insanın kendisince gerçekleştirilen durmak bilmez bir yaratma ve dönüştürme süreci değil, tarihî olarak belirlenmiş diye kabul etmek eğilimindedir. Gerçekte toplumsal nitelikte olan sorunlara bireyin açısından yaklaştığı için, her zaman Marksistlerin saldırısına uğramış ve bu bakımdan gerici diye mahkûm edilmiştir; Freud'un kendisi için yalnızca kısmen geçerli olan bu suçlama, uyumsuzlukların toplumun yapısında değil, bireyin doğasında saklı olduğunu kabul eden ve bireyin topluma uyarlanmasını psikolojinin asıl işlevi sayan Birleşik Devletler'deki yeni-Freudcu akım için çok daha tam bir haklılık taşımaktadır. Freud'a karşı bir başka yaygın suçlama, onun insan işlerindeki akıl dışılığın rolünü büyüttüğü suçlaması, bütünüyle yanlıştır ve insan davranışlarındaki akıl dışı ögenin kabulüyle akıl dışı bir kült haline getirmenin kabaca karıştırılmasından ileri gelmektedir. Bugün İngilizce konuşulan dünyada, esas itibariyle aklın yaptıkları ve yapabileceklerinin küçümsenmesi biçimindeki bir akıl dışılık kültünün var olduğu ne yazık ki doğrudur; bu, daha sonra sözünü edeceğim kötümserliğin ve aşırı-tutuculuğun bugünkü dalgasının bir parçasıdır. Fakat, bu, katıksız ve biraz da ilkel bir akılcı olan Freud'dan gelmemektedir. Freud'un yaptığı, insan davranışının bilinçsiz köklerini bilince ve akılcı araştırmaya açarak bilgi ve anlayışımızın alanını genişletmekti. Bu, aklın egemenlik alanının bir genişlemesi, insanın kendisi ve dolayısıyla çevresini anlama ve denetleme gücünün bir artışıdır; bu, devrimci ve ilerici bir başarı demektir. Bu yönden Freud, Marx'ın çalışmasıyla çelişmez, onu tamamlar. Freud sabit ve değişmez bir insan doğası anlayışından büsbütün kurtulmamış olmakla birlikte, insan davranışının köklerini daha derinlemesine anlamak ve böylece akli süreçler yoluyla onun bilinçli bir biçimde değiştirilmesi için araçlar sağlamış olma anlamında çağdaş dünyanın insanıdır.

Tarihçi için Freud'un özel önemi iki yönlüdür. Birinci olarak, Freud insanların bir hareket yaptıkları zaman, o hareketi yapmalarına neden olduğunu söyledikleri ya da neden olduğuna inandıkları dürtülerin, gerçekte onların eylemlerini açıklamaya yeterli olduğu yolundaki çok eski bir hayalin tabutuna son çiviyi çakmıştır: Bu, oldukça önemli, ama olumsuz bir başarıdır; ne var ki, kimi heveskârların tarihteki büyük adamların davranışlarına psikanaliz yöntemleriyle ışık tutma yolundaki iddialarına da kuşku ile bakmak gerekir. Psikanaliz uygulaması, durumu araştırılan hastanın şaşırtmacalı biçimde sorguya çekilmesine dayanır: Oysa, ölüler sorguya çekilemez. İkinci olarak, Freud Marx'ın çalışmasını pekiştirerek, tarihçinin kendisini ve tarih içindeki kendi konumunu, üstünde çalıştığı konuyu ya da dönemi yeğlemesini, olguların seçimini ve yorumlayışını yöneltmiş olan dürtüleri –belki de gizli dürtüleri– kendi bakış açısını belirlemiş olan ulusal ve toplumsal çevreyi, geçmiş hakkındaki anlayışını biçimlendiren gelecek hakkındaki anlayışını, incelemesini istemiştir. Marx ve Freud eserlerini vereli beri, tarihçinin kendisini toplumun dışında ve tarihin dışında duran ayrı bir birey diye düşünmesi için hiçbir özrü kalmamıştır. İçinde yaşadığımız bu dönem, benlik bilinci dönemidir: Tarihçi ne yaptığını bilebilir ve bilmelidir.

Çağdaş dünya dediğim şeye, yani aklın işlevi ve gücünün yeni alanlara yayılmasına bu geçiş henüz tamamlanmamıştır: Bu, 20. yüzyılın içinden geçmekte olduğu devrimci değişimin bir parçasıdır. Bu geçişin bellibaşlı belirtilerinden bazılarının üstünde durmak istiyorum.

Ekonomi ile başlayayım. 1914 yılına kadar, insanların ve ulusların ekonomik davranışlarını yöneten ve ancak kendi zararlarına olarak karşı çıkabilecekleri nesnel ekonomik yasalar bulunduğu inancından adeta hiç şüphelenilmemişti. Ticaret döngüleri (*trade cycles*), fiyat dalgalanmaları, işsiz-

lik bu yasalarca belirlenmekteydi. Büyük Bunalım'ın çöktüğü 1930 gibi geç bir tarihte bile, bu görüş hâlâ başattı. Bundan sonra her şey hızla değişti. 1930'larda ekonomik yasalar uyarınca, tutarlı olarak kendi ekonomik çıkarlarını izleyen insan anlamında "ekonomik insanın sonu"ndan söz edilmeye başlandı; o zamandan beri, 19. yüzyıldan kalma birkaç Rip Van Winkle dışında hiç kimse bu anlamda ekonomik yasalara inanmamaktadır. Bugün, iktisat bir dizi teorik matematik denklemi ya da bazı insanların ötekileri oraya buraya nasıl itiştirdiklerinin pratik bir incelemesi haline gelmiştir. Bu, değişme esas olarak bireysel kapitalizmden büyük çaplı kapitalizme geçişin bir ürünüdür. Bireysel girişimci ve tüccar ağır bastığı sürece, hiç kimse ekonomiyi denetim altında tutma ya da onu anlamlı bir biçimde etkileme imkânına sahip görünmüyordu; böylelikle de, kişilik dışı yasalar ve süreçler imgesi korunmaktaydı. İngiltere Bankası bile, gücünün doruğunda olduğu günlerde, hünerli bir işletici ya da yöneltici olarak değil, ekonomik eğilimlerin nesnel ve yarı kendiliğinden bir kaydedicisi diye düşünülmekteydi. Fakat, bir *laissez-faire* ekonomisinden güdümlü bir ekonomiye –güdülen ister bir kapitalist ekonomi ya da sosyalist bir ekonomi olsun, güden ister büyük çaplı kapitalist ve görünüşte özel çıkarlar ya da devlet olsun– geçiş ile bu imge sona ermiştir. Belli insanların belli amaçlarla belli kararları aldıkları ve kararların ekonomik gidişimizi bizim için düzenlediği gitgide açık olmaktadır. Bugün herkes yağın ya da sabunun fiyatının nesnel bir arz-talep yasasına göre değişmediğini bilmektedir. Herkes, durgunluğun ve işsizliğin insan yapımı olduğunu bilmekte, ya da bildiğini sanmaktadır, hükümetler bunları nasıl iyi edeceklerini bildiklerini söylemekte, hatta iddia etmektedirler. *Laissez-faire*'den planlamaya, bilinçsizlikten benlik-bilincine, nesnel ekonomik yasalar inancından insanın kendi eylemiyle kendi ekonomik kaderine ege-

men olacağı inancına geçilmiştir. Toplumsal politika, ekonomik politikayla el ele gitmiştir, hatta ekonomik politika, toplumsal politikanın bir parçası haline gelmiştir. 1910 yılında yayımlanan *Cambridge Modern History*'nin son cildinden bir alıntı yapmak istiyorum; bu, Marksisten başka her şey olan ve muhtemelen Lenin'i hiç duymamış bulunan bir yazarın son derece sezgili bir yorumudur:

> Toplumsal reformların bilinçli çaba ile yapılabileceği inancı, Avrupalı düşüncesinde başat akımdır; bu, özgürlüğün her derde tek deva olduğu inancının yerine geçmiştir... Fransız Devrimi sırasında insan hakları inancı ne kadar anlamlı ve çeşitli gelişmelere gebe olmuşsa, bu inancın şu andaki varlığı da öyle görünmektedir.[5]

Bugün bu sözlerin yazılmasının üstünden 50, Rus Devrimi'nin üstünden 40 küsur yıl ve büyük bunalımın üstünden 30 yıl geçtikten sonra, bu inanç beylikleşmiştir. Sözde akli olmakla birlikte, insanın denetimi dışında kalan nesnel ekonomik yasalara boyun eğişten, insanın bilinçli eylemiyle kendi ekonomik kaderini denetleme yeteneği olduğu inancına geçiş, bana, insan işlerine aklın uygulanışında bir ilerleme, insanın kendisini ve çevresini anlama ve bunlara egemen olma yeteneğinde bir artışın ifadesi olarak görünmektedir; ben buna, gerekirse, eski moda kelimeyle ilerleme demeye hazırım.

Öteki alanlarda işleyen benzer süreçlerin üstünde ayrıntılı olarak durmak için yerim yok. Bilim bile, gördüğümüz gibi, doğanın nesnel yasalarını araştırmak ve oluşturmaktan çok, insanın doğayı kendi amaçlarına koşumlamasına ve çevresini değiştirmesine imkân verecek çalışma varsayımları şekillendirmekle ilgilenmektedir. Daha önemlisi, insan, aklın bilinç-

5 *Cambridge Modern History*, 12, 1910, s. 15; bu bölümün yazarı *History*'nin editörlerinden biri ve yüksek bir devlet memuru olan S. Leathes'dır.

li kullanımıyla yalnızca çevresini değil, kendisini de değiştirmeye başlamıştır. 18. yüzyılın sonunda, çığır açan bir eserinde Malthus, Adam Smith'in piyasa yasaları gibi hiç kimsenin bilincinde olmaksızın işleyen nesnel nüfus yasalarını ortaya koymaya kalkışmıştı. Bugün hiç kimse bu tür nesnel yasalara inanmamaktadır; fakat, nüfus denetimi, akılcı ve bilinçli bir toplum politikası konusu haline gelmiştir. Zamanımızda insan çabası ile insan ömrünün uzatılmasını ve nüfusun içindeki kuşaklar arasında dengenin değiştirildiğini gördük. İnsan davranışına etkide bulunmak için bilinçli olarak ilaçların kullanıldığını ve insan karakterini değiştirmek amacıyla cerrahi ameliyatlar yapıldığını duyduk. Gözlerimizin önünde, insan da toplum da değişmiş, bilinçli insan çabası ile değiştirilmiştir. Fakat, bu değişikliklerin belki de en anlamlıları, geliştirilmesi ve aşılamada (endoktrine etmede) çağdaş yöntemlerin geliştirilmesi ve kullanılmasıyla gerçekleştirilen değişikliklerdir. Her düzeyden eğiticiler zamanımızda toplumun belirli bir biçimde kalıplandırılmasına katkıda bulunmakla gitgide daha bilinçli bir şekilde ilgilenmekte ve yeni yetişen kuşağa bu tip topluma uygun tavırlar, bağlılıklar ve görüşler belletmekteler; eğitim politikası, akılcı olarak planlanmış her türlü toplumsal politikanın bölünmez bir parçasıdır. Toplum içinde uygulanması bakımından aklın birinci işlevi, artık, insanı yalnızca incelemek değil, dönüştürmektir ve bu, insanın akılcı süreçleri uygulayarak kendi toplumsal, ekonomik ve siyasal işlerinin idaresini 20. yüzyıl devriminin başlıca yönlerinden biri gibi görünmektedir.

Aklın bu genişlemesi, sadece, daha önceki bir konuşmamda "bireyselleşme" –ilerleyen bir uygarlıkla birlikte, var olan birey hünerlerinin, yeteneklerinin ve imkânlarının çeşitlenmesi– dediğim sürecin bir parçasından ibarettir. Endüstri Devrimi'nin belki de en önemli toplumsal sonucu düşünmeyi, aklını kullanmayı öğrenenlerin sayısındaki gitgide büyü-

yen artıştır. Büyük Britanya'da, bizim her şeyin yavaş yavaş gelişmesine olan tutkumuz öylesine güçlüdür ki sözünü ettiğim bu hareket kimi zaman zor seçilmektedir. Yüzyılın büyük bir bölümünde, genel ilköğrenim konusunda kazandığımız ünle yetindik ve yükseköğrenimdeyse genel bir kapsamlılığa ulaşma konusunda pek ileri ya da pek hızlı gitmiş değiliz. Biz dünyaya önderlik ederken, bu o kadar önemli bir sorun değildi. Ama daha hızlı olanlar bizi geçince ve her yerde teknolojik değişim yarışının temposunu hızlandırmaya başlayınca, bu bir sorun olmaya başlamıştır. Çünkü, toplumsal devrim ile teknolojik devrim ve bilimsel devrim aynı tek sürecin ayrılmaz parçaları ve bölümleridir. Bireyselleşme sürecine akademik bir örnek isterseniz, geçen 50 ya da 60 yıl içinde tarihin ya da bilimin ya da belli bir bilimin sınırsız çeşitlenmesini ve bunun yol açtığı bireysel uzmanlaşmanın çeşitliliğindeki olağanüstü artışı düşünün. Fakat, benim bu süreç için başka bir düzeyde çok daha çarpıcı bir örneğim var. Otuz yılı aşkın bir zaman önce, Sovyetler Birliği'ni ziyaret eden yüksek bir Alman askerî yetkilisi Kızıl Hava Kuvvetleri'ni geliştirmekle görevli bir Sovyet subayından şu aydınlatıcı açıklamaları işitmişti:

> Biz Ruslar hâlâ ilkel bir insan malzemesi kullanmak zorundayız. Uçan makineyi, elimizdeki uçucu tipine göre uyarlamamız gerekiyor. Yeni bir insan tipi geliştirmeyi başardığımız ölçüde, malzemenin teknik gelişimi de yetkinleşecektir. Bu iki etmen birbirini koşullandırır. Karmaşık makinelerin içine ilkel insanlar konamazlar.[6]

Bugün, yalnızca bir kuşak sonra, Rus makinelerinin artık ilkel olmadığını ve bu makineleri planlayan, yapan, kullanan Rus erkek ve kadınlarının da artık ilkel olmadıklarını biliyoruz. Tarihçi olarak ben, bu ikinci fenomenle daha

6 *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* (München), 1, 1953, s. 38.

çok ilgileniyorum. Üretimin akılcılaştırılmasından çok daha önemli bir şey, insanın akılcılaştırılmasıdır. Bugün bütün dünyada ilkel insanlar karmaşık makineleri kullanmayı öğreniyorlar ve böyle yaparken de düşünmeyi, akıllarını kullanmayı öğreniyorlar. Sizin haklı olarak toplumsal bir devrim diyebileceğiniz, ama benim bu bağlam içinde aklın yayılması diyeceğim devrim, henüz yeni yeni başlamaktadır. Fakat bu, geçen kuşağın baş döndürücü teknolojik ilerlemelerine ayak uydurmak için baş döndürücü bir hızla ilerliyor. Bu bana, 20. yüzyıl devrimimizin en önemli yönlerinden biri gibi görünmektedir.

Kötümser ve şüphecilerimizden kimileri, besbelli ki, bu noktada, çağdaş dünyada akla verilen rolün tehlikeli ve çok anlamlı yönlerini fark ettiğimi ortaya koymazsam beni hizaya getireceklerdir. Daha önceki bir konuşmamda açıkladığım anlamıyla artan bireyselleşmenin uyum ve birliğin sağlanması için yapılan toplumsal baskıda herhangi bir azalmayı içermediğine işaret etmiştim. Bu, gerçekten de, karmaşık çağdaş toplumumuzun paradokslarından birisidir. Bireysel yeteneklerin ve imkânların ve bu nedenle de artan bireyselleşmenin yayılmasını ilerletmenin zorunlu ve güçlü bir aracı olan eğitim, aynı zamanda çıkarı olan grupların elinde güçlü bir toplumu tek-biçimleştirme aracıdır. Sık sık duyulan, radyo ve televizyonda daha sorumlu olunması ya da basında daha sorumlu davranılması yolundaki istekler, ilk önce mahkûm edilmesi kolay, belirli olumsuz fenomenleri öne sürerler. Fakat, bunlar kısa zamanda istenen beğenileri ve istenen görüşleri benimsetmek için kitlenin ikna edilmesinde bu güçlü araçların kullanılması yolundaki isteklere dönüşürler ki bu istenilirliğin ölçütü, toplumun kabul edilmiş beğeni ve görüşleridir. Bu tür kampanyalar, onları yönetenlerin elinde tek tek üyelerini istenilen bir yönde kalıba sokmakla toplumu biçimlendirmek için tasarlanmış bilinçli ve akli süreçler-

dir. Bu tehlikelerin başka göz alıcı örneklerini, ticarî reklamcılar ve politik propagandacılarda görebiliriz. Nitekim, bu iki rol sık sık birlikte oynanmaktadır; Birleşik Devletler'de açıkça ve Büyük Britanya'da biraz daha çekinilerek, partiler ve adaylar kendilerini kazandırtması için profesyonel reklamcılar çalıştırırlar. Bu iki yöntem biçimsel olarak ayrı oldukları zaman bile, belirgin bir biçimde birbirlerine benzerler. Profesyonel reklamcılar ile büyük siyasal partilerin propaganda birimlerinin başındakiler, aklın bütün imkânlarını kendi amaçları için kullanma konusunda çok yetenekli kişilerdir. Ne var ki, akıl incelediğimiz öteki örneklerde olduğu gibi, burada da yalnızca araştırınada değil, oluşturmada da, statik olarak değil, dinamik olarak kullanılmaktadır. Profesyonel reklamcılar ve kampanya yürütücüleri, öncelikle var olan olguların üstünde durmazlar. Tüketicinin ya da seçmenin şu anda neye inandığıyla ya da yalnızca sonuç olarak çıkacak ürünü etkilediği ölçüde olaylarla, yani tüketici ya da alıcının ustalıklı bir davranışla inandırılabileceği ya da istemeye yönlendirilebileceği şeylerle ilgilenirler. Üstelik, kitle psikolojisi üstüne çalışmaları, onlara kendi görüşlerinin kabul edilmesini güvencelemenin en hızlı yolunun tüketicinin ya da seçmenin yapısında akıl dışı ögeyi kullanmak olduğunu göstermiştir; böylece, yüz yüze geldiğimiz görüntülerden biri, profesyonel endüstricilerinden ya da parti önderlerinden oluşan bir seçkinler grubunun şimdiye kadar görülmüş en gelişkin akli süreçler yoluyla kitlelerin akıl dışılığını kavrayarak ve kullanarak, kendi amaçlarına ulaşmalarıdır. Çıkarılan çağrı esas olarak akla yönelmez: Daha çok, Oscar Wilde'ın "zekâdan aşağı vurmak" dediği yöntemden yararlanmaktadır. Tehlikeyi küçümsemekle suçlanmayayım diye, ben bu sorunu biraz abarttım.[7] Fakat, söylediklerim ge-

7 Bu konu hakkında daha geniş bilgi için yazarın *The New Society* (1951) adlı eserinde bl. 4 ve devamına bakınız.

niş ölçüde doğrudur ve öteki alanlara kolaylıkla uygulanabilir. Her toplumda, kitlenin görüşünü (kamuoyunu) örgütlemek ve denetlemek için yönetici gruplar az ya da çok zorlayıcı önlemler kullanırlar. Bu yöntem başka bazı yöntemlerden daha kötü görünmektedir, çünkü, aklın kötüye kullanımıdır.

Bu ciddi ve sağlam dayanaklı teze karşı söyleyecek yalnızca iki sözüm var. Bunlardan birincisi, tarihin akışı içinde yapılan her buluşun, her yeniliğin, her yeni tekniğin olumlu yanları kadar da olumsuz yanları bulunduğu yolundaki bildik düşüncedir. Bedeli her zaman birilerinin ödemesi gerekmektedir. Matbaanın bulunuşundan ne kadar zaman sonra, bunun yanlış görüşlerin yayılmasını kolaylaştırdığına işaret eden eleştirilerin başladığını bilmiyorum. Bugün motorlu araçların ortaya çıkışının neden olduğu, trafik kazalarında canlarını kaybedenlere dövünmek yaygın bir tutum olmuştur; hatta, bazı bilim adamları, atom enerjisinin serbest bırakılma yolları ve araçları konusundaki kendi buluşlarının felaket getirici biçimde kullanılabilmesinden ve nitekim gerçekten de kullanılmış olmasından ötürü, yerinmektedirler. Bu tür itirazların yeni bulguların ve buluşların ilerlemesini durdurmak bakımından geçmişte bir yararı olmamıştır ve gelecekte de olacağa benzememektedir. Kitle propagandası tekniklerinin imkânları konusunda öğrendiklerimiz silinemez. Büyük Britanya'da 19. yüzyılın ortalarında kısmen gerçekleştirilen Lockecu küçük çaplı bireyci demokrasiye ya da erken dönem *laissez-faire* kapitalizmine dönüş kadar imkânsızdır. Fakat, sorunun gerçek cevabı bu kötülüklerin kendi çarelerini de beraberlerinde getirdikleridir. Çare, bir akıl dışılık kültünde ya da aklın çağdaş toplumda genişleyen rolünden vazgeçişte değil, aklın oynayabileceği rol hakkında, yukarıdan olduğu kadar aşağıdan da artan bir bilinçliliktedir. Bu, teknolojik ve bilimsel devrimimizin, toplumun

her düzeyinde, bizi, aklı giderek artan bir biçimde kullanmaya zorladığı bir zamanda, ütopyacı bir düş değildir. Tarihteki bütün öteki büyük ilerlemeler gibi, bu ilerleme de, ödenmesi gereken bedellerini ve zararlarını ve yüz yüze gelinmesi gereken tehlikelerini beraberinde taşımaktadır. Gene, özellikle, daha önceki ayrıcalıklı konumları zayıflayan ülkelerin aydınları arasından çıkan, şüphecilere, kiniklere ve felaket kâhinlerine karşın, ben bunu, tarihte ilerlemenin dikkate değer bir örneği saymaktan utanmayacağım. Bu, belki de zamanımızın en çarpıcı ve en devrimci olayıdır.

İçinde yaşadığımız ilerleyen devrimin ikinci yönü, dünyanın değişen biçimlenişidir. Ortaçağ dünyasının sonunda yıkıldığı ve çağdaş dünyanın temellerinin atıldığı 15. ve 16. yüzyıllardaki büyük dönem, yeni kıtaların bulunmasıyla ve dünyanın ağırlık merkezinin Akdeniz kıyılarından Atlantik kıyılarına geçmesiyle belirlenmiştir. Fransız Devrimi'nin en küçük bir altüst oluşu bile, coğrafi uzantasını, eski dengeyi değiştirmekte yardıma çağırdığı yeni dünyada bulmuştur. Fakat, 20. yüzyıl devrimimizin oluşturduğu değişiklikler, 16. yüzyıldan bu yana olan her şeyden çok daha geniş kapsamlıdır. Dört yüzyıl kadar bir süreden sonra dünyanın ağırlık merkezi Batı Avrupa'dan kesinlikle uzaklaşmıştır. Batı Avrupa ve onun dışında kalan İngilizce konuşulan dünya ile birlikte, Kuzey Amerika kıtasının bir parçası, deyim yerindeyse, Birleşik Devletler'in hem santral hem de komuta kulesi gibi çalıştığı bir topluluk haline gelmiştir. Bu, tek ya da belki en anlamlı değişiklik de değildir. Dünyanın ağırlık merkezinin şimdi, Batı Avrupa ekiyle birlikte İngilizce konuşulan dünyada durduğu ya da uzun süre burada kalacağı hiç de kesin değildir. Öyle görünüyor ki, bugün dünya işlerinde borusunu öttüren Afrika'daki uzantılarıyla birlikte, Doğu Avrupa ve Asya'daki büyük kara kitlesidir. "Değişmez Doğu" sözü, bugünlerde iyice aşınmış bir klişeden ibarettir.

Bu yüzyılda Asya'da neler olduğuna hızla bir göz atalım. Öykü, 1902 yılında İngiliz-Japon bağlaşmasıyla başlar. Bu, Avrupalı Büyük Devletlerin büyülü çevresine bir Asya ülkesinin ilk kez kabul edilişidir. Japonya'nın, Rusya'ya meydan okuyup onu yenerek yükselişinin doğruluğunu kanıtlaması ve böyle yapmakla da, büyük 20. yüzyıl devrimini tutuşturan ilk kıvılcımı çıkartması, belki rastlantı olarak kabul edilebilir. 1789 ve 1848 Fransız devrimleri taklitçilerini Avrupa içinde bulmuşlardı. 1905 yılındaki Birinci Rus Devrimi ise Avrupa'da hiç yankı uyandırmadı, fakat, taklitçilerini Asya'da buldu; devrimden sonraki birkaç yıl içinde İran'da, Türkiye'de ve Çin'de devrimler meydana geldi. Birinci Dünya Savaşı gerçekten bir dünya savaşı değil, Avrupa diye bir birimin var olduğunu kabul edersek, dünya çapında sonuçları olan bir Avrupa iç savaşıydı; bu sonuçlar, pek çok Asya ülkesindeki endüstriyel kalkınmayı, Çin'deki yabancı düşmanlığı duygusunu, Hint ulusçuluğunu ve Arap ulusçuluğunun doğuşunun kışkırtılmasını içermektedir. 1917 Rus Devrimi de bunları daha ilerletici ve kesin bir itici güç olmuştur. Burada anlamlı olan, devrimin önderlerinin inatla, fakat boşuna Avrupa'da taklitçiler aramaları ve sonunda bunları Asya'da bulmalarıdır. "Değişmez" hale gelen Avrupa'ydı, Asya hareket ediyordu. Bu bilinen öyküyü zamanımıza gelene dek anlatmama gerek yok. Tarihçi, Asya ve Afrika devriminin alanını ve anlamlılığını değerlendirecek durumda henüz, pek değildir. Fakat, çağdaş teknolojik ve endüstriyel süreçlerle, eğitimin ve siyasal bilinçliliğin başlangıçlarının Asya ve Afrika'nın milyonlarca nüfusu arasında yayılması bu kıtaların çehresini değiştirmektedir; gelecekte neler olup biteceğini bugünden göremem, ama dünya tarihinin perspektifi içinde, bu durumu, gitgide ilerleyen bir gelişmeden başka bir şey saymama izin verecek herhangi bir yargılama ölçütü bilmiyorum. Bu olayların sonucunda dünya-

nın değişen biçimi, dünya işlerinde İngiltere'nin kesinlikle, belki de İngilizce konuşulan ülkelerin bütünün, ağırlığında göreli bir düşüşü yanı sıra getirmiştir. Fakat, göreli düşüş mutlak düşüş değildir; beni rahatsız eden ve telâşlandıran, Asya ve Afrika'daki ilerlemenin hızı değil, bu ülkedeki –ve belki başka yerlerdeki de– başat grupların, bu gelişmeleri görmezlikten gelmeleri ve bunlar karşısında kuşkulu bir hoşgörü ile lütfen tenezzül arasında gidip gelen bir tutum benimseyerek, felce uğratıcı sonuçlar verecek biçimde geçmişe bir özlem duyma eğilimleridir.

20. yüzyıl devrimimizde aklın yayılması dediğim şeyin tarihçi için özel sonuçları vardır; çünkü, aklın yayılması özünde, şimdiye kadar tarihin dışında kalmış grupların ve sınıfların, halkların ve kıtaların tarihe girmeleri demektir. İlk konuşmamda Ortaçağ tarihçilerinin Ortaçağ toplumuna dinin gözlükleriyle bakma eğilimlerinin, kullandıkları kaynakların salt dinî olma özelliğiyle ilgili bulunduğunu öne sürmüştüm. Bu açıklamayı biraz daha geliştirmek istiyorum. Şüphesiz biraz abartılarak, ama sanırım doğru olarak, Hıristiyan kilisesinin "Ortaçağ'ların tek akli kurumu" olduğu söylenmiştir.[8] Tek akli kurum olduğu için tek tarihî kurumdu da; bu, tarihçinin kavrayabileceği tek akli gelişme sürecinin konusu olmaktaydı. Dünyevi toplum kilise tarafından kalıplandırılmış ve örgütlenmişti, kendine özgü akli bir yaşantısı yoktu. İnsan yığınları, tarih öncesi insanları gibi, tarihten çok, doğaya bağlıydılar. Çağdaş tarih, giderek daha çok insanın toplumsal ve siyasal bilinçliliğe erişmesiyle, her biri kendi gruplarının, bir geçmişi ve bir geleceği olan tarihî birimler olarak bilince vararak tarihe tam olarak girince başlar. Toplumsal, siyasal ve tarihî bilinçliliğin nüfusun çoğunluğuna benzer bir şeye yayılmaya başlaması, en çok son 200 yıl içinde olmuştur. Bütün dünyayı tam anlamıyla tarih içine girmiş

8 A. von Martin, *The Sociology of the Renaissance*, İngilizce çev., 1945, s. 18.

ve artık sömürge yöneticisi ya da antropologun değil tarihçinin ilgi konusu olan insanlardan oluşan bir şey diye imgelemek bile ancak bugün ilk kez mümkün olmaktadır.

Bu, bizim tarih anlayışımızda bir devrimdir. 18. yüzyılda tarih hâlâ bir seçkinler tarihiydi. 19. yüzyılda İngiliz tarihçileri ağır aksak ve zaman zaman bütün ulusal topluluğun tarihi biçiminde bir tarih görüşüne doğru ilerlemeye başladılar. Biraz sıradan bir tarihçi olan J.R. Green, ilk (*History of the English People*'ı (İngiliz Halkının Tarihi) yazarak ün kazandı. 20. yüzyılda her tarihçi, hiç değilse bu görüşten yanaymış gibi gözükmektedir; uygulama, ileri sürülen görüşün gerisinde kalmakla birlikte, ben, bu eksiklikler üstünde durmayacağım. Çünkü, tarihçiler olarak, bu ülkenin dışında ve Batı Avrupa'nın dışında tarihin genişleyen ufkunu hesaba katmama kusurumuzla daha çok ilgileniyorum. 1896 yılında yazdığı raporda, Acton evrensel tarihten "bütün ülkelerin tarihlerinin toplamından farklı" bir şey diye söz eder. Ardından şunları söyler:

> [Evrensel tarih] ulusların ikincil önemde oldukları bir art ardalık sırası içinde hareket eder. Onların öyküsü, kendi ulusal tarihlerini yazma uğruna değil, insanlığın ortak kaderine katkılarının zamanına ve ölçüsüne göre, daha yüksek bir art ardalık dizisine ilişkin ve bağlı olarak anlatılacaktır.[9]

Gerek bile yoktur ki, herhangi bir ciddi tarihçinin ilgi konusu, onun kavradığı biçimde evrensel tarihtir. Bu anlamda evrensel tarihe yaklaşımı kolaylaştırmak için şu anda ne yapıyoruz?

Bu konuşmalarda, bu üniversitede (Cambridge) tarih eğitimine değinmek niyetinde değildim: Fakat, bu, anlatmak istediğim şey bakımından bana öyle çarpıcı örnekler sağ-

9 *Cambridge Modern History: Its Origin, Autorship and Production*, 1907, s. 14.

lamaktadır ki, ısırganı avuçlamaktan çekinmem korkaklık olurdu. Geçen 40 yılda Birleşik Devletler tarihine derslerimizde büyük bir yer ayırdık. Bu, önemli bir ilerlemedir. Fakat, bunun şöyle bir tehlikesi var; ders programlarımızda zaten ölü bir el gibi ağırlığını hissettiren İngiliz tarihinin dar görüşlülüğünü, İngilizce konuşulan dünyanın dar görüşlülüğü gibi, daha sinsi, ama eşit ölçüde tehlikeli bir dar görüşlülükle pekiştirmek türünden bir tehlikeyi beraberinde getirmiştir. Son 400 yıl içinde İngilizce konuşulan dünyanın tarihi, hiç şüphesiz, tarihte büyük bir yer tutmaktadır. Fakat, bunu evrensel tarihin merkezi ve başka her şeyi de onun çevresi saymak kötü bir bakış çarpıklığıdır. Bir üniversitenin görevi, bu tür yaygın çarpıklıkları düzeltmektir. Bu üniversitedeki çağdaş tarih bölümü, bana öyle geliyor ki, bu görevi yerine getirmekte yetersiz kalmaktadır. Bir öğrencinin İngilizceden başka çağdaş bir dil hakkında yeterli bir bilgisi olmadan, bellibaşlı üniversitelerden birinde tarih okumasına izin verilmesi kesinlikle yanlıştır; Oxford'da eski ve saygıdeğer bir disiplin olan felsefe dalında, bu dalda çalışanlar basit, günlük İngilizceleriyle işlerine pek güzel devam edebilecekleri kararını verdikleri zaman, bu disiplinin başına gelenlerden ibret dersi alalım. Öğrenciye herhangi bir Kıta Avrupası ülkesinin çağdaş tarihini incelemesi için ders kitabı düzeyinin üstünde hiçbir imkân sunulmaması, elbette yanlıştır. Asya, Afrika ya da Latin Amerika'da olanlar hakkında biraz bilgi sahibi bir öğrencinin, bu bilgisini hâlihazırda büyüleyici "Avrupa'nın yayılması" biçiminde 19. yüzyıla özgü süslü bir başlıkla bir ödevde sergileme imkânı pek azdır. Başlık, yazık ki içindekilere uygundur: Öğrenciden önemli ve iyi belgeli tarihleri olan Çin ya da İran gibi bir ülke hakkında herhangi bir şey bilmesi istenmez, yalnızca, Avrupalılar bunları almaya kalkışınca neler olduğunu söylemesi beklenir. Bana anlatıldığına göre, bu üniversitede Rus, İran ve

Çin tarihi üstüne dersler verilmektedir fakat, tarih fakültesinin üyelerince değil. Beş yıl önce yaptığı açış konuşmasında bir Çince profesörünün dile getirdiği "Çin insanlık tarihinin ana ırmağının dışında düşünülemez" fikrini, Cambridgeli tarihçiler duymazlıktan gelmişlerdir. Cambridge'de son 10 yıl içinde ortaya konan ve gelecekte pekâlâ en büyük tarihî eser sayılabilecek bir çalışma, tarih bölümünün büsbütün dışında ve bu kürsüden hiçbir yardım alınmadan yazılmıştır: Dr. Needhan'ın *Science and Civilization in China* (Çin'de Bilim ve Uygarlık) kitabını kastediyorum. Bu, düşündürücü bir durumdur. Bunların 20. yüzyılın ortasındaki şu yıllarda, öteki İngiliz Üniversitelerinin çoğunun ve genel olarak İngiliz aydınlarının özelliği olduğuna inanmasaydım, bu iç sorunları kamuoyunun gözü önüne sermeye kalkmazdım. Victoria çağına özgü şu bayat "Manş'da fırtınalar var – Kıta yalıtılandı" alaylı sözü, bugünkü duygulara da rahatsız edici bir biçimde uygun düşmektedir. Fırtınalar bir kez daha dünyanın ötesini altüst etmektedir; ve İngilizce konuşulan dünyada birbirimize sarılıp, sade günlük İngilizcemizle, öteki ülkeler ve öteki kıtaların acayip davranışları yüzünden, bizim uygarlığımızın nimetlerinden ve inayetlerinden yararlanamadıklarını anlatırken, bu bazen, anlama yeteneksizliğimiz ya da isteksizliğimizle, kendimizi dünyada gerçekten neler olduğundan yalıtıyormuşuz gibi görünmektedir.

İlk konuşmamın açış cümlelerinde, 20. yüzyılın ortasındaki yılları, 19. yüzyılın son yıllarından ayıran görünüşteki kesin farklılığa dikkat çekmiştim. Konuşmalarımın sonunda bu karşıtlık üstünde biraz daha durmak istiyorum; bu bağlamda "liberal" ve "tutucu" kelimelerini kullanırsam, bunları İngiliz siyasal partilerinin adları anlamında kullanmadığım açıkça anlaşılacaktır. Acton, ilerlemeden söz ederken, yaygın İngiliz "tedricilik" ("derece derece gelişme") kavramı çizgisinde düşünüyordu. Onun 1887 tarihli bir mektubunda, "Dev-

rim ya da bizim Liberalizm dediğimiz şey" sözleri gibi çarpıcı bir ifade kullanılmıştır. Çağdaş tarih üstüne 10 yıl sonraki bir konuşmasında, Acton "Çağdaş ilerlemenin yöntemi, devrimdi" der; bir başka konuşmasında, "devrim dediğimiz genel fikirlerin ilerlemesi"nden söz eder. Bu, yayımlanmamış el yazması notlarından birinde şöyle açıklanmaktadır: "Whigler uzlaşmayla yönetmişlerdir; Liberaller fikirlerin egemenliğini başlatmışlardır."[10] Acton, "fikirlerin egemenliği"nin liberalizm anlamına geldiğine ve liberalizmin de devrim olduğuna inanmıştı. Acton, yaşadığı sırada liberalizm toplumsal değişmenin bir dinamiği olarak gücünü henüz tüketmemişti. Günümüzde, liberalizmden arda kalan ne varsa her yerde, toplumun tutucu bir ögesi haline gelmiştir. Bugün, Acton'a geri dönmeyi öğütlemek anlamsız olur. Fakat, tarihçi, birinci olarak Acton'un durduğu yeri saptamak, ikinci olarak onun konumunu çağdaşı düşünürlerinkiyle karşılaştırmak, üçüncü olarak da onun tutumundaki ögelerden hangilerinin bugün hâlâ geçerli olduğunu araştırmakla ilgilidir. Acton'un kuşağı, şüphesiz aşırı bir kendine güven duygusu ve iyimserliğin ezici etkisi altındaydı ve bu güvensizliğin dayandığı yapının her an çökebilecek niteliğini yeterince sezememişti. Fakat, bu inancın içinde bugün fena halde gerek duyduğumuz iki şey bulunuyordu: Tarihte ilerletici bir etmen olan bir değişme duygusu ve bunun karmaşıklıklarını anlamak için bize yol gösterecek olan akla inanç.

10 Bu alıntılar için Acton, *Selections from Correspondance*, 1917, s. 278; *Lectures on Modern History*, 1906, s. 4, 32; *Elyazması 4949* (Cambridge Üniversitesi Kitaplığında) bakınız. Yukarıda alıntı verilen 1887 tarihli mektubunda Acton, eski "Whigler"den yeni "Whigler"e doğru geçişin "buluncun bulunuşuyla" işaretlendiğini söylemektedir: Burada "bulunç" besbelli ki "bilinç"liğin gelişmesiyle bir arada düşünülmüştür (10. sayfaya bakınız) ve "fikirlerin egemenliğine" denk düşmektedir. Stubbs da çağdaş tarihi Fransız Devrimi'yle iki döneme ayırmıştır: "İlki bir iktidarlar, güçler ve hanedanlar tarihidir; ikincisi ise içinde, fikirlerin hem haklar hem de formüllerin yerini aldığı bir tarihtir." W. Stubbs, *Seventeen Lectures on the Study of Mediaeval and Modern History*, 3. basım, 1900, s. 239.

Şimdi, 1950'lerin bazı seslerine kulak verelim. Daha önceki bir konuşmamda Sir Lewis Namier'in "somut sorunlar" için "pratik çözümler" aranırken "programların ve idealların her iki parti tarafından da unutulmakta" olduğu yolundaki sözlerini ve bunu "ulusal olgunluğun" bir belirtisi diye anlatarak hoşnutluğunu açıklayışını aktarmıştım.[11] Bireylerin ömrü ile uluslarınki arasında benzetmeler yapmaktan hoşlanmam; böyle bir benzetmeye başvurulursa, insanın "olgunluk" aşamasından sonra neyin geldiği sorusu gelir. Fakat, burada beni ilgilendiren şey, övülen pratik ve somut ile kınanan "programlar ve idealler" arasında çizilen karşıtlıktır: Pratik eylemi idealistçe teorisyenliğin üstünde yüceltmek, elbette, tutuculuğun damgasını taşır. Namier'in düşüncesine göre, bu, 18. yüzyılın III. George'un tahta çıkışı sırasındaki İngiltere'nin sesini temsil etmektedir ve yaklaşan Acton'un devrimiyle, fikirlerin egemenliğinin saldırısına karşı koymaktadır. Fakat, bu kopkoyu tutuculuğun kopkoyu bir fenomenalizm biçiminde aynı bildik anlatımla dile getirilmesi günümüzde de çok yaygındır. Bunun en yaygın biçimi Profesör Trevor-Roper'in şu sözünde görülebilir: "Radikaller yenginin kesinlikle kendilerinin olduğunu haykırdıkları zaman, sağduyulu tutucular onların burunlarının üstüne üstüne vururlar."[12] Profesör Oakeshott modaya uygun fenomenalizmin daha gelişmiş bir çeşidini sunar: Siyasal ilgilerimiz içinde, demektedir, biz, "ne bir başlangıç yeri, ne ulaşılacak bir hedef olan" ve biricik emelimizin ancak "teknenin omurgasını dik tutup suyun üstünde kalmak" olduğu "sınırsız ve dipsiz bir denizde yelken açarız."[13] Siyasal "ütopyacılığı" ve "mesihciliği" reddeden yeni yazarları sıralamayı sürdürmeme gerek yok; bunlar, toplumun geleceği

11 Bkz. yukarıda 2. Bölüm.

12 *Encounter*, 7, No. 6, Haziran 1957, s. 17.

13 M. Oakeshott, *Political Education*, 1951, s. 22.

üstüne ilerilere uzanan radikal fikirleri aşağılamak için son zamanlarda pek geçer akçe terimler olmuşlardır. Tarihçilerin ve siyasal teorisyenlerin tutuculuğa bağlılıklarını açıkça ilan etmekte bu ülkedeki meslekdaşlarından daha az çekingen davrandıkları Birleşik Devletler'deki son eğilimlerden söz etmeye de kalkışmayacağım. Yalnızca, Amerikalı tutucu tarihçilerin en ileri geleni ve en ılımlısının, Harvard'dan Profesör Samuel Morison'un sözlerini aktaracağım. Morison, Aralık 1950 yılında Amerikan Tarih Derneği'nin başkanlığına seçildiği zaman yaptığı konuşmada "Jefferson-Jackson-F.D. Roosevelt çizgisi" dediği şeye karşı çıkma zamanının geldiğini ileri sürerek, "aklı başında bir tutucu bakış açısından yazılmış bir Birleşik Devletler tarihi" dilemiştir.[14]

Fakat, en azından Büyük Britanya'da, bu sakıngan tutucu görüşü en açık ve uzlaşmasız biçimde bir kere daha dile getiren Profesör Popper'dir. Namier'in "programları ve idealleri" reddetmesini yankılayarak, "belirli bir plana göre `toplumun bütünü'nü sözüm ona "yeniden şekillendirme" amacını güden politikalara saldırır, "bölük pörçük yapısalcılık" dediği şeyi över ve besbelli ki "bölük pörçük onarıcılık" ve "karışıklık içinde el yordamıyla yürüme" suçlamalarından da çekinmez.[15] Aslında, bir noktada Profesör Popper'i saygıyla selamlamam gerekir. Aklın sağlam bir savunucusu olarak kalır ve eski ya da yeni akıl dışılık akımlarına kendisini kaptırmaz. Fakat, "bölük pörçük yapısalcılık" konusundaki öğütlerine bakarsak, akla verdiği rolün ne kadar sınırlı olduğunu görürüz. "Bölük pörçük toplumsal yapısalcılık" için onun verdiği tanım her ne kadar açık değilse de, bize "amaçların" eleştirisinin dışarıda bırakıldığı özellikle anlatılmıştır; uygun bulduğu eylem türlerine verdiği sakınmalı örnekler –"anayasal reform" ve "daha büyük bir gelir eşit-

14 *American Historial Review*, No. 1, 6, No. 2, Ocak 1951, s. 272-73.

15 K. Popper, *The Poverty of Historicism*, 1957, s. 67, 74.

liği eğilimi"– bugünkü toplumumuzun varsayımları içinde işlemesinin düşünüldüğünü açıkça göstermektedir.[16] Profesör Popper'in şeyleri sıralamasında, aklın konumu, gerçekte, iktidardaki hükümetin politikasını uygulamakla, hatta bunların daha iyi işlemesi için uygulamaya ilişkin düzeltmeler önermekle görevli olan, fakat bunların temel varsayımlarını ve nihai amaçlarını soruşturmaya yetkisi olmayan bir İngiliz kamu görevlisinin durumuna benzer. Bu, yararlı bir çalışmadır: Ben de bir zamanlar kamu görevlisiydim. Fakat, aklın, verilmiş olan düzenin varsayımlarına böyle uyması, bana, uzun vadede bütünüyle kabul edilmez bir şey olarak görünüyor. İnsan işlerinde ilerleme, ister bilimde, ister tarihte, ister toplumda olsun, insanların yalnızca şeylerin yapılmakta olduğu biçimi bölük pörçük düzeltmekle ilgilenmeleri sonucunda değil, o sırada şeylerin yapılma biçimine ve bunun dayandığı açık ya da kapalı varsayımlara akıl adına temelden karşı çıkmaya cesurca hazır olmalarıyla gerçekleşmiştir. İngilizce konuşulan dünyada tarihçilerin ve sosyologların ve siyaset düşünürlerinin bu ödevi yerine getirmek için cesaretlerini yeniden kazanacakları zamanı bekliyorum.

Aslında beni en çok rahatsız eden, İngilizce konuşulan dünyadaki aydınlar ve siyaset düşünürleri arasında akla olan inancın azalması değil, sürekli hareket halinde bir dünya üstüne kapsamlı anlayışın kaybedilmesidir. Bu, ilk bakışta paradoksal gibi gözüküyor; çünkü, çevremizde değişme hakkında yüzeysel de olsa bu kadar çok konuşulduğu az duyulmuştur. Fakat, anlamlı olan, değişmenin artık bir başarı, bir imkân, bir ilerleme değil de, korkulan bir şey olarak düşünülmesidir. Siyaset ve iktisat bilginlerimiz bize akıl verecek olduklarında, devrim kokan her şeyden sakınmamızı – ille de ilerlememiz gerekiyorsa– mümkün olduğu kadar yavaş ve sakınarak ilerlememiz için bizi uyarmaktan başka su-

16 *Ibid*, s. 64, 68.

nacak bir şeyleri yoktur. Dünyanın biçimini son 400 yıl içinde olduğundan çok daha hızlı ve radikal bir şekilde değiştirdiği şu anda, bu bana çarpıcı bir körlük gibi gözükmektedir; bu, dünya çapındaki hareketin durdurulacağı değil, bu ülkenin –belki İngilizce konuşulan öteki ülkelerin de– genel bir ilerlemenin gerisinde kalabileceği ve umutsuzca yakınmadan belli bir geçmiş özlemine sapabileceği tahminine hak kazandırmaktadır. Ben kendi payıma, hâlâ iyimserim; Sir Lewis Namier beni programlar ve ideallerden çekinmem için uyarsa, Profesör Oakeshott bana belli bir yere gitmediğimiz ve önemli olan tek şeyin hiç kimsenin tekneyi sallamamasını sağlamak olduğu söylese, Profesör Popper bölük pörçük yapısalcılıkla o eski T-modelinin yola devam etmesini istese,[17] Profesör Trevor-Roper haykıran radikallerin burunlarının üstüne vursa, Profesör Morison tarihin aklı başında bir tutucu anlayış içinde yazılmasını dilese, onlar bunları isteyedursunlar, ben karışıklık içinde bir dünyaya, sancı içinde bir dünyaya bakmaya devam edeceğim ve onlara büyük bir bilim adamının çok kullanılmış sözleriyle cevap vereceğim: "Gene de – dönüyor."

17 Ford'un ilk seri imalat olarak piyasaya çıkardığı 1927 modeli otomobil.

E. H. CARR'IN DOSYALARINDAN *TARİH NEDİR?*'İN İKİNCİ BASKISI İÇİN NOTLAR

R. W. DAVIES

Kasım 1982'de ölümünden birkaç yıl öncesinden beri Carr *Tarih Nedir?*'in yeni basımı için ciddi bir hazırlık içindeydi. 1961'deki ilk baskıdan sonra geçen yirmi yılı niteleyen insani gelişmelerin yenilgisinden aldığı cesaretle Carr önsözünde yeni çalışmanın amacını "iyimser olmasa da her koşulda mantıklı ve dengeli bir gelecek görüşüne tutunmak" diye belirtir.

Sadece önsöz yazılmıştı. Fakat Carr belgeleri arasında 1961 baskısıyla ilgili mektup ve görüşlerle dolu bir zarfla büyük bir kutunun içinde "Tarih-Genel; Nedensellik-Determinizm-Gelişme; Edebiyat ve Sanat; Devrim Teorisi ve Şiddet; Rus Devrimi; Marksizm ve Tarih; Marksizmin Geleceği" başlıklarını taşıyan yarım düzine dosya vardı. İkinci baskıyı tamamlamadan önce belli ki daha fazla iş bitirme niyetindeydi. Dosyalar henüz taslaklarını bile yazmadığı pek çok kitap ve makalenin başlıklarını taşır. Ama kısmen kullanılmış bazı malzemeler de bu dosyaların içindedir: işaretlenmiş ayrı basımlar ve gazetelerden yırtılmış makaleler, irili ufaklı kâğıtlara yazılmış notlar. Isaac Deutscher, Isaiah Ber-

lin, Quentin Skinner ve diğerleriyle tarih felsefesi ve metodolojisi üzerine yazışmaları da belli ki yeni baskıda kullanılmak maksadıyla bu dosyalardadır. Bazıları daktilo edilmiş ya da elle yazılmış notların cümleler ya da paragraflar için ilk taslaklar olduğu anlaşılmaktadır. Tasarlanan yeni baskı için hiçbir plan hazır değilse de bir notta şöyle belirtiliyor:

Tarihin Kargaşası
İstatistiğin
Psikolojinin Atağı

Yapısalcılık
Edebiyatın
Dilbilimin Atağı

Ütopya vs.
[başka bir kâğıtta:
"*Son bölüm*
Ütopya
Tarihin Anlamı"]

Görünüşe göre Carr, *Tarih Nedir?*'de var olan bölümleri eleştirilere cevaplar ve kendi iddiasını örneklerle açıklayan ve tekrar gözden geçiren ilave materyallerle genişletmenin yanı sıra ilk baskıda ihmal edilmiş ya da yeterince ele alınmamış başlıklarla ilgili yeni bölümler yazmak niyetindeydi. Kapsamlı açıklamalarına ve taslaklarına bakıldığında, güncel hoşnutsuzluklarımız ve uğruna çaba harcamamız gereken dünya hakkında yepyeni bir kitap çıkacak gibidir. Belki de tarihin anlamı hakkında kendi görüşlerini ve mevcut siyasi meselelere dair geleceğe bakışını eski yazılarından daha dolaysız biçimde yansıtacak altıncı konuşması "Genişleyen Ufuklar"ın yeniden kaleme alınmış bir yorumunu yazma, yeni bölümler ama mutlaka son bir bölüm yazma niyetinde olduğu anlaşılıyor.

Carr, tarihçi ve olguları ile tarihçi ve toplum üzerine ilk iki konuşmasında görüşlerini gözden geçirmeye belli ki pek gerek görmemişti. Tarihsel gerçekliğe ampirik yaklaşım iddialarının yanlışına bir örnek olarak, "işlevlerini kendi dönemlerinin olgularını vicdanlı bir doğruluk ve adaletle toparlayıp kaydetmekten fazla görmeyen modern tarihçiler ekolüne" methiyeler düzen ünlü bahriyeli tarihçi Roskill'den alıntı yapıyordu. Carr'a göre bu gibi tarihçiler iddia ettikleri gibi davrandıkları sürece Arjantinli romancı Borges'in kısa öyküsündeki (*Funes the Memorious* [Bellek Funes]) kahramana benziyorlardı. Funes gördüğü, duyduğu ya da yaşadığı hiçbir şeyi unutmaz ama sonuçta "hafızam bir çöplük yığınından ibaret" der. Funes'ta "düşünme yetisi pek yoktur", çünkü "düşünmek farklılıkları unutmak, genellemek, soyutlamalar yapmak demektir."[1] Carr tarihte ve sosyal bilimlerde ampirizmi "bütün problemlerin bazı bilimsel değer yargı-sız metotların uygulanarak çözülebileceği, yani nesnel bir doğru çözüm ve buna ulaşma yolu olduğu inancı –fen bilimindeki varsayımların sosyal bilimlere uyarlanması–" diye tanımlıyor ve reddediyordu. Carr, ampirik tarihçilerin velinimeti Ranke'ye olayları, toplumları ve kurumları birinden diğerine ilerleyen bir süreç yerine bir derleme gibi sunmasından ötürü Lukacs'ın bir tarih karşıtı gözüyle baktığını belirtiyordu. Lukacs'ın deyişiyle "tarih egzotik hikâyelerden bir demet haline geliyordu".[2]

Carr'ın notları ampirizme saldıracak sağlam dayanaklar içeriyor. Gibbon en iyi tarihin ancak bir ilişki sistemine hükmeden olguları birbirinden ayırabilecek tarihçi-filozof tarafından yazılabileceğine inanıyordu:[3] "olguları araştırırken felsefe bilimini de işin içine katan ilk tarihçi" sıfa-

1 J. L. Borges, *A Personal Anthology* (1972) s. 32-3.

2 G. Lukacs, *The Historical Novel* [*Tarihsel Roman*, çev. İsmail Doğan, Epos Yayınları, Ankara, 2010], (1962) s. 176, 182.

3 Edward Gibbon, *Essai sur l'etude de la litterature* (1761).

tıyla Tacitus'a minnettarlığını dile getiriyordu.[4] Vico *il certo* (olaylara dayanarak gerçek olan) ve *il vero* ayrımını getiriyordu; *Il certo*, yani *coscienza* [bilinç] nesnesi bireye mahsustu. *Il vero* yani *scienza* [bilim] nesnesi ise geneldi.[5] Carr son zamanlardaki İngiliz siyaset ve tarih metinlerindeki zayıflığı ve sığlığı "Marx'ı İngilizce konuşulan dünyanın düşünürlerinden kuvvetle ayıran" tarihsel metottaki farklılıklara dayandırıyordu:

> İngilizce konuşulan dünyanın geleneği kökten ampirik. Olgular kendi adına konuşuyor. Belli bir konu "kendi değerleri üzerinden" tartışılıyor. Konular, olaylar, dönemler açıklanmamış ve muhtemelen bilinçsiz bazı bağlantıların ışığında tarihsel araştırma için soyutlanıyor... Bunların tümü Marx'a bütünüyle zıt sayılırdı. Marx ampirik değildi. Bütünü ele almadan bir parçayı, önemine değinilmeden olguyu, neden sonuç ilişkisinden söz etmeden bir olayı, genel duruma bağlamadan belli bir krizi araştırmak Marx'a yavan bir alıştırma gibi görünürdü.
>
> Bu farkın tarihsel kökenleri var. İngilizce konuşulan alem boş yere bu kadar inatla ampirik olmadı. Katı kurallara dayanan, kimsenin ehliyetinin sorgulanmak istenmediği bir toplumsal düzende ampirizm ufak tefek bakım onarım işlevini görür... Bu dünya düzenine en mükemmel örnek 19. yüzyıl İngilteresidir. Fakat her tür kuruma meydan okunduğu ve bizim kılavuz eksikliğinden bir krizden diğerine savrulduğumuz bir çağda ampirizm yeterli gelmez.[6]

Her koşulda ampirizm denilen şeyin perdesi bilinçsiz ayıklama ilkesinin üstünü örtmeye yarar. Carr'ın sözleriyle

4 Gibbon, *Decline and the Fall of Roman Empire*, Bury (ed.), (1909) böl. 9, s. 230.

5 G. Vica, *Principj di scienza nuova* (1744) Kitap I, IX ve X, *G. Vico's New Science* adıyla çevrilmiş (1968) paragraf 137, 321

6 Notları arasında daktilo edilmiş bu paragraf *From Napoleon to Stalin* içinde Carr'ın Lukacs üzerine makalesidir.

"Tarih insan aklını oluşturan özel bir kavrayıştır: her tarihçi bilse de bilmese de böyle bir kavrayışa sahiptir." Carr *Tarih Nedir?*'de olguların tarihçi tarafından seçilip yorumlanmasının etkisine, onu öğrencilik yıllarından beri cezbeden bu insanlık durumuna özel bir ilgi göstermişti. Yeni baskı için aldığı notlar tarihsel bilginin göreliliğini daha fazla örneklendirir. Herodot Pers Savaşlarında oynadığı rolde Atina'nın egemenliğini ahlâki bir hak saymıştı. Ve düşünen Yunanlıların ufuklarını genişletmeleri gerektiğini gösteren bu savaşlar, Herodot'u insanları ve mekânları daha fazla sorgulamaya sevk etmişti.[7] Arapların tarihe bakışı göçebe hayat tarzına yakınlığın güçlü etkisi altındaydı. Araplar tarihi sürekli ve döngüsel bir süreç gibi görüyorlardı. Vahalarda ya da kentlerde yaşayanlar bedevilerin istilasına uğrar, onların yerleşimleri de çölden gelen yeni bir dalganın istilasıyla bozguna uğrardı, çünkü Arap tarihçilere göre yerleşikliğin doğurduğu lüks hayat medeni insanları barbarlara karşı zayıf düşürürdü. Bunun aksine 18. yüzyıl İngilteresi'nde Gibbon tarihi döngüsel değil fakat zaferlere dayalı bir ilerleme olarak görüyordu: onun ünlü sözleriyle "her çağ gerçek refahı, mutluluğu, bilgiyi ve belki de insan ırkının erdemlerini arttırmıştır ve hâlâ arttırmayı sürdürmektedir." Ve Gibbon tarihe, uzun zamandır yerleşik uygarlıklardaki kendinden emin egemen sınıfların açısından bakıyordu. Avrupa'nın barbarlardan korunduğunu çünkü "fethe gelmeden önce barbarlıklarından vazgeçmeleri gerektiğini" söylüyordu. Carr devrimci dönemlerin, tarih araştırmalarında devrimci bir etki yarattığını belirtir: "tarihe ilgi uyandırmada devrim gibisi yoktur." 18. yüzyıl İngiliz tarihçileri şanlı 1688 devriminin zafer neşesinden doğmuşlardı. Fransız Devrimi "değişmez insan doğası anlayışına dayanan Fransız aydınlanmasına tarih dışı bakışı" yavaş yavaş sildi. Bunun gibi hızlı değişim dönemlerinde

7 *The Greek Historians*, M. I. Finley (ed.), (1959) Giriş, s. 4, 6.

tarihsel bilginin göreliliği büyük ölçüde fark ediliyordu. Macaulay, "1789 Devrimi hakkında 1794'te, 1804'te, 1814'te ve 1834'te hâlâ aynı fikirleri koruyan bir kimse ya kendisine vahiy gelmiş bir peygamber ya da katıksız aptal olmalıdır," sözleriyle çağdaşlarına sadece bilinen bir gerçeği tekrar ediyordu.[8]

Tarihsel bilginin göreliliği düşünüldüğünde, nesnel tarihin var olduğu nasıl söylenebilir? *Tarih Nedir?*'de Carr hiçbir tarihçi kendi değerlerinin tarihin ötesinde bir nesnellik taşıdığını iddia edemese de, "nesnel" bir tarihçinin "toplum ve tarihteki sınırlı konumundan sıyrılabilen, kendi gelecek görüşünü geçmişe daha derin ve daha kalıcı bir içgörü edinecek biçimde yansıtabilen" kişi olduğu söylenebilir. *Tarih Nedir?*'e getirilen çoğu eleştiride onun "nesnellik" algısına şiddetle itiraz edilmiş ve nesnel tarihçinin kendi yerleşik fikirlerine rağmen yargılarını kanıta dayandıran kişi olduğu geleneksel görüşü savunulmuştur. Carr bu eleştiriyi ciddiye almamıştır. *Sovyet Rusya Tarihi* çalışmasında, başka tarihçilerin sıklıkla Carr'ınkilere karşıt yorumlarını desteklemekte başvurdukları kanıtlar sunarak geleneksel anlamda aşırı bir "nesnellik" sergiler. Ama böyle bir vicdanlılığı işinin erbabı bir tarihçinin zorunlu görevi sayar; buradan tarihçinin kanıtlara yaklaşımının toplumsal ve kültürel çevresinin etkisinden bağımsız kalacağı anlamı çıkmaz.

Bununla birlikte Carr biraz sakınarak, tıpkı toplumun gelişmesindeki gibi tarih araştırmasında da ilerleme yaşandığını ve tarihsel bilgideki bu ilerlemeye giderek çoğalan bir nesnelliğin eşlik ettiğini kabul etmeye hazırdı. Geçen iki yüzyılda tarihin kaydettiği büyük ilerlemeyi *Tarih Nedir?*'de doğruluyor ve ufkumuzun tarih elitlerinden sıyrılıp tüm dünya halklarının tarihine doğru genişlediğini ilan ediyordu. Bismarck'm

8 G. Macaulay, *Works* (1898) viii, 431 (Sir James Mackintosh hakkında bir deneme yazısından)

başarılarının kendinden sonraki neslin tarihçileri tarafından değerlendirilmesini örnek göstererek 1920'lerin tarihçisinin 1880'lerin tarihçisine kıyasla, bugünün tarihçisinin de 1920'lerin tarihçisine kıyasla nesnel yargıya daha yakın durduğunu iddia (ya da kabul) ediyordu. Fakat sonra tarihçinin nesnellik ölçüsündeki mutlak bir öğenin böyle açıkça kabulünü "tarihte nesnelliğin şimdi ve burada var olan sabit ve sarsılmaz bir yargı standardına dayanamayacağını ve dayanmadığını, ancak geleceğe yönelik bir standarda dayandığını ve tarihin akışı gibi evrildiğini" söyler. Tarihte nesnellik meselesiyle *Tarih Nedir?*'i tamamladıktan sonra da uğraşmaya devam ettiği görülür. Notlarında "gerçekdışı bir soyutlama" diyerek "mutlak ve zamansız nesnelliği" reddederken şöyle yazar: "tarih, tarihçinin kabul ettiği mecburen bazı yorum öğeleri içeren bazı prensip ve normların ışığında geçmişe dair olguların seçilip düzenlenmesini gerektirir. Bu olmaksızın geçmiş sayısız birbirinden bağımsız ve önemsiz olay karmaşası içinde eriyip gider ve tarih yazılır olmaktan çıkar."

Tarih Nedir?'de Carr tarihsel nesnellik meselesine (bu bağlamda "nesnellik" terimini kullanmıyorsa da) başka bir açıdan daha bakıyordu. Tarih ve doğa bilimleri arasındaki yöntem benzerliklerini ve farklılıklarını incelemişti. Benzerlikler farklılıklardan daha fazlaydı. Doğa bilimciler artık kendilerinin gözlemlenebilir gerçeklerden tümevarımla evrensel yasalar oluşturabileceklerini değil, hipotez ve gerçekliğin etkileşimi vasıtasıyla keşifler yapabileceklerini düşünürler. Ve tarih de tıpkı doğa bilimleri gibi bir zamanlar sanıldığı gibi tekil olaylarla değil, tekil ve genel olayların etkileşimiyle ilgilidir. Tarihçi kendini genellemeye adamıştır ve doğrusu "tarihçi aslen tekil olanla değil, tekilin içindeki genelle ilgilenir."

Yeni baskı için Carr bilim metodolojisi üzerine çok sayıda not tutmuştu. Düşüncesinin rotası bu notlarda görülür.

Carr'ın bunlarla ilgili yazıya dökmediği savlarına dair –kendi yorumumu eklemeden– bu notlardan bir seçki sunuyorum. (Notları ayrı ayrı numaralandırmış bulunuyorum):

(1) bilimsel gerçekliğin formel ya da mantıksal kriterleri; Popper "aslî" bilimin zamansız bir rasyonel prensiple ayırt edildiğine inanıyordu...

T. Kuhn rölativist yöntemlerin başarısı lehine tek bir bilimsel yönteme karşıydı.

Bilime bakışın statikten dinamiğe, biçimden işleve (ya da amaca) geçişi.

Rölativizm (tek bir "bilimsel yöntem" yok) Feyerabend'i *Yönteme Karşı* (1975) ile rasyonalizmi toptan reddetmeye yöneltiyor.[9]

(2) Plato, *Meno* ne aradığımızdan bihaberken soruşturmayı sürdürmek nasıl mümkün olabilir sorusunu atmıştı (para 80d).

"Biz toparlayıcı malzeme görevi görecek gözlemleri uzunca bir süre sistemsizce biriktirmeden, zihinlerimizde saklı duran bir fikrin peşine düşmeden evvel ve aslında bu materyallerin teknik tanzimini yapmaya fazlasıyla zaman harcadıktan sonra, öncelikle bu fikri daha açık seçik gösterebilir ve bütün olarak bilgiyi sistemleştirmeyi ana hatlarıyla başarabilir hale mi geliyoruz."

Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* (1781) s. 835.

Popper'ın ölçülebilir sonuçlar üretemeyen bir hipotezin önemsizliği tezi onaylanamaz (Doğal Seleksiyon)

[bkz] M. Polanyi, *Encounter*, Ocak 1972,

aşağıdakiler [de] buradan alıntı...

---

9 P. Feyerabend, *Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge* (1975) [*Yönteme Karşı*, çev. Ertuğrul Başer, Ayrıntı yayınları] vardığı sonuç; "tarihin temin ettiği zengin malzemeden" bütün koşullar ve zamanlar için sadece şu tek prensip savunulabilir: "her şey mübah" (s. 27).

1925'te Einstein Heisenberg'e şöyle diyor: "Bir şeyi gözlemleyip gözlemleyemediğin kullandığın teoriye bağlıdır. Neyin gözlemlenebileceğini teori belirler."

(3) [W.F. Weisskopf'un bir dersinden Carr tarafından işaretlenmiş]

"Dünyanın kabuğundaki tektonik etkinliklerin belli alanlar [dağlar] oluşturmasını anlıyoruz ama ne Mount Blanc'ın neden bugün gördüğümüz şekli aldığını izah edebiliyoruz ne de bir sonraki patlamada Mount St. Helens'ın neresinin çökeceğini tahmin edebiliyoruz..."

"Tahmin edilemeyen olayların meydana gelişi doğa kanunlarının ihlal edildiği anlamına gelmez."

(4) D. Struik, *Kısa Matematik Tarihi* (1963) matematiğin toplumsal kökenlerinin yokluğunu gösteriyor.

(5) Evrenin büyük patlamayla bir tür rastlantısallıkla başlayıp sonunun kara deliklere gömülerek geleceği teorisi çağın kültürel kötümserliğinin bir yansıması. Rastlantısallık cehaletin tahta çıkmış halidir.

(6) Kalıtımın baskın önemine inanmak, kazanılan niteliklerin kalıtımla edinildiğine inandığınız sürece ilerici sayılırdı.

Bu kabul edilmediğinde kalıtıma inanmak gericilik sayılmaya başlandı.

C. E. Rosenberg, *No Other Gods: On Science and American Social Thought* (1976) içindeki tartışmaya bakılabilir. [özellikle s. 10]

Bu notlardan Carr'ın bilimsel bilginin göreliliğini önceden ileri sürdüğünden daha önemli bulduğu anlaşılıyor. Zaman ve mekân doğa bilimcisinin teori ve pratiğine büyük etki eder. Doğa bilimlerinde hipotezle somut materyal etkile-

şimi tarihteki genelleme ve olgu etkileşimini andırır. Geçerli bilimsel hipotezler ille de kendilerine sıklıkla atfedilen kesin öngörü niteliğini taşımazlar; bazı doğa bilimlerinde tarihçinin genelleştirmelerine çok yakın dururlar.

Tarih Nedir?'de "Tarihte Nedensellik" bölümünde Carr tarihsel genelleştirmenin doğasını daha yakından ele almıştı. Tarihçi tarihsel bir olayın çeşitli nedenleriyle karşı karşıya gelir ve "birbirleriyle ilişkilerini düzenleyecek bir süreçler hiyerarşisi" oluşturmaya çalışır. Yeni baskı için notlarında Carr, benzer bir görüşü benimseyen Montesquieu ve Tocqueville'den pasajlar aktarır. Montesquieu nedenlerin "daha genel bir etkileri olduğundan daha az keyfiyet taşıdıklarını" söyler. "Böylece bir kişiye belli bir zihniyeti kazandıranın ne olduğundan daha çok bir ulusa belli bir karakteri kazandıranın ne olduğunu... tekil kişinin karakterini biçimlendirenden çok belli bir hayat tarzını benimseyen toplumların ruhunu biçimlendireni biliriz."[10] Tocqueville'in "eski ve genel nedenler" ile "özel ve güncel nedenler"[11] ayrımını Carr şöyle yorumlar: "Bu akla yatkın; genel uzun dönem demektir; tarihçi öncelikle uzun dönemle ilgilenir."

Çalışan tarihçi için tarihsel olayları uzun dönem, genel ya da önemli nedenler üzerinden açıklamaya çalışmak birdenbire tarihte rastlantı sorununu ortaya çıkarır. *Tarih Nedir?*'de Carr rastlantıların tarihin akışını değiştirebileceğini kabul etmiş ama tarihçinin önemli nedenler hiyerarşisi içine dahil edilmemeleri gerektiğini savunmuştu. Lenin'in erken ölümü 1920'lerin Sovyet Rusya tarihinde rol oynadıysa da diğer tarihsel durumlara uygulanabilecek mantıklı ve tarihsel öneme sahip bir açıklama sayılmak manasında olan-

10 "An Essay on Causes affecting Minds and Characters" Montesquieu *The Spirit of Laws* [*Kanunların Ruhu Üzerine*, çev. Fehmi Baldaş, Seç Yayın Dağıtım] içinde, ed. D. W. Carruthers (1977) s. 417

11 Bkz. A. de Tocqueville, *De l'ancien regime* (çev. S. Gilbert, 1966) [*Eski Rejim ve Devrim*, çev. Turhan Ilgaz, İmge yayınları] II, III, özellikle s. 160.

ların "gerçek" nedeni değildi. *Tarih Nedir?*'in yayınlanmasının ardından bu fikri daha da ileri götüren Carr, notlarında şöyle yazmıştı: "aslında tarih onu ciddi bir çalışma haline getirecek yeterlikteki kurallara tabidir, bu kurallar zaman zaman dış olaylarla alt üst edilse bile."

Rastlantı sorunu rastlantının bu özel durumunda, bireyin tarihteki rolünde özellikle güçlük yaratıyordu. Carr, Sovyetler Birliği'nin gelişimi üzerine yaptığı çalışmasında Stalin'in iktidara yükseldiği yıllar için elbette görmezden gelemediği bu konuya tekrar tekrar dönmüştü. "Tarihte Birey" dosyası meseleyi daha geniş bir tarihsel bağlamda ele alır. Birey tutkusunu "elitist bir doktrin" sayar, çünkü "bireysellik ancak bireysel etmeni gayrişahsî bir kitlenin geçmişine karşı kullanmak anlamına gelir." Özgür bireyin mutlak hakları üstünde aşırı ısrarcılık entelektüeller arasında geniş destek bulmuştu. Bu görüşün 1920'ler ve 30'lardaki baş savunucusu Aldous Huxley anlamı başlığında saklı *Do As You Will* çalışmasında "Hayatın amacının... ona verdiğimiz amaç olduğunu" öne sürüyordu. "Ona ne anlam vermek istiyorsak anlamı odur... Her insan devredilemez haklarla kendi hayat felsefesinin temel önermelerine sahiptir."[12] 1930'larda Sartre'ın ses getiren *Varlık ve Hiçlik* eseri "kendi için" varlıkla – bireyin saf bilinci, mutlak özgürlük ve sorumluluk– "kendi içinde" varlık, maddi, nesnel bilinç-dışı dünya arasında bir ayrım getiriyordu. Bu aşamada "anarşizm çizgisi" ile (Sartre'da hiç eksik olmayan) anti-Marksistti. Ve 1960'larda *Diyalektik Aklın Eleştirisi* Marksizmi "çağımızın en yüksek felsefesi" diye tanıyor görünse de aslında Carr'a göre "onun varoluşçuluk, topyekün özgürlük, bireysellik ve öznellik usulü Marksizm ile çelişkiliydi." Aynı şekilde Adorno bir yandan Marx'tan etkilenirken "bireyi teknokratik ve bürokratik bir dünyada ve ayrıca kapalı felsefi sistemleri olan bir dün-

12 A. Huxley, *Do As You Will* (1929), s. 101.

yada tamamen boyun eğmekten kurtarmak istiyordu. (Hegel'in idealizmi, Marx'ın materyalizmi)". Freud'a göreyse bireyin özgürlüğü uygarlığın eseri değildi; tam aksine uygarlık bireyi sınırlayan bir etkiye sahipti.[13]

Bireyin toplum tarafından engellendiği ve bu engellerden kurtarılması gerektiği iddiası, bir o kadar eski sayılabilecek, genelde Tarihte Büyük Adamların büyük önem taşıdığında ısrar etme biçiminde kendini gösteren, aslında bazı bireylerin toplum tarafından engellenmeden hareket edebildiği iddiasıyla kısmen aynı temelden gelir kısmen ters düşer. Andrew Marvell Cromwell için böyle bir rolü vurgulayarak ifade ediyordu:

'Tis he the force of scattered time contracts
And in one year the work of ages acts

[Dağılmış zamanın gücü elinde çözülüyor.
Ve çağların eseri bir yılda sahneleniyor.]

Buna karşılık Samuel Johnson şöyle diyordu:

How small of all that human hearts endure
That part that kings or laws can cause or cure.

[Tüm bu insanların yürekleri ne kadarına dayanabilir
Şu krallar ya da kanunlar neler yapıp yıkabilir]

Fakat Carr'ın yazdıklarına bakılırsa Johnson'ınki sadece "kralların ve kanunların kötülük yaptığı ve kötülüğe yaradığı inanışına karşı bir artçı eylemdi."

Toplumdan bağımsız ya da özerk birey iradesine nihai bir rol atfedenlere karşı Marx, "*izole* insanı başlangıç noktası sayan" görüşü "absürd" (*abgeschmackt*) buluyordu. In-

13 S. Freud, *Civilization and its Discontents* (1975) [*Uygarlığın Huzursuzluğu*, çev. Haluk Barışcan, Metis yayınları] s. 32; Carr'ın notlarından bir diğerinde "Freud'un bilinçdışı bireyseldir; Jung'un 'kolektif bilinçsizlik' kavramı ile ilgisi yoktur," gözlemi yer alıyor.

san "kendini tarih sürecinde bireyselleştiren özünde umumî bir varlık, bir sürü hayvanıdır"; "bu bireyselleşmenin önemli bir aracı da kendini değişime sokmaktır."[14] Milton hakkında yazan Macaulay, "insanların daha çok bilmek ve daha fazla düşünmekle orantılı olarak bireylere daha az sınıflara daha fazla dikkat gösterdiklerini" gözlemlemişti.[15] Ve Tocqueville 1852'deki klasik yorumuyla politikacı bireylerin eylemlerinin kendileri dışındaki güçlerce belirlendiği düşüncesini ortaya atmıştı:

> Bütün uygar halklar arasında siyaset bilimleri genel fikirler yaratır ya da en azından bunlara şekil verir ve bu genel fikirlerden siyasetçilerin içinde mücadele vermesi gereken meseleler ve ayrıca kendilerinin yarattığını düşündükleri kanunlar doğar. Siyaset bilimleri, yönetenler ve toplumda yönetilenler tarafından solunan bir çeşit entelektüel atmosfer yaratır ve her iki taraf da kendi hareketlerinin prensiplerini farkında olmadan buradan türetirler.

Takiben Tolstoy da bireylerin tarihteki rolünün önemsizliği görüşüne aşırı vurgu yapmıştı: *Savaş ve Barış*'ın son sözünü yazmaya çalışırken açıkça "tarihsel kişilikler kendi zamanlarının ürünüdür, çağdaş ve geçmiş olaylar arasındaki bağlantıdan doğarlar," diyordu.[16] 1867'de görüşü neredeyse tamamen oturmuştu:

> Rus yerel hükümet konseyi, mahkemeler, savaş ya da savaşsızlık vs. bunların hepsi sosyal organizmanın, sürü organizmasının (arılardaki gibi) ifadesidir: onu herkes ifade edebilir ve aslında bunu en iyi yapanlar kendilerinden bihaber, neden ve nasıl yaptıklarını bilmeyenlerdir ve ortak

14 *Grundrisse* (Berlin, 1953) [*Grundrisse*, çev. Sevan Nişanyan, Birikim Yayınları, 2008.] s. 395-6.

15 *Works* (1898) viii, 6.

16 L. Tolstoy, *Polnoe sobranie sochinenii*, xv (1955) 279.

emeklerinin sonucu her zaman tekdüze ve zoolojiye pek yabancı gelmeyecek bir etkinliktir. Askerin, imparatorun, üst ya da alt sınıfların kumandanlarının zoolojik etkinliği, etkinliğin en düşük biçimidir. Materyalistler haklıdır, bu etkinlikte hiçbir keyfiyet yoktur.[17]

Ve otuz yıl sonra Boer Savaşı patlak verirken "Chamberlain'lere ve Wilhelm'lere" kızmanın hiçbir yararı olmadığını yazıyordu; "tüm tarih tüm siyasetçilerin bu gibi hareketler silsilesinden ibarettir", "geniş halk kitleleri ağır çalışmaktan yere serilirken" küçük bir azınlığın istisnai zenginliğini yeni pazarlarla destekleme çabasından kaynaklanır.[18]

Carr daha çok Marx ve Tocqueville'in yaklaşımını benimsiyordu. "Bireylerin tarihte 'rol' oynadığını; bir anlamda rolün bireyden daha fazla önem taşıdığını" belirtiyordu. "İşçi Partisinin temsil ettiği bütün bir grubun temel ikilemi böyle iken" Ramsay Macdonald'ın "bocalamasının pek de kişiliğinden kaynaklanmadığını (ancak liderliğine yakıştığı sürece önemliydi)" gözlemlemişti. "Grubun düşünce tarzını şekillendiren ilgi alanlarını ve tutumlarını değerlendirmek için" teker teker politikacıları değerlendirmekle fazla ilgilenmediğini söylüyordu. Tekil bireylerin kafalarının çalışma tarzı "tarihçi için çok da önemli değildir, tarihe pek fazla bilinçli kişisel davranışlar açısından bakmamak ama daha çok bilinçdışı grup hal ve tavırları açısından bakmak daha yararlıdır," diye yazıyordu. Bu anlayışla biraz alaycı bir üslupla Hitler hakkındaki kitapların "her şeyi Hitler'in kişiliğine atfederek başlayıp Weimar rejiminin istikrarsızlığı ve yetersizliği ile sona erdiğini" belirtiyordu.[19]

Carr Tolstoy'un aşırı fikrini benimsemedi: çalışan bir ta-

17 Samarin'e mektup, 10 Ocak 1867, *Tolstoy's Letters* içinde, ed. R. F. Christian, i (1978) 211.

18 Volkonsky'ye mektup, 4/16 Aralık 1899, age, ii, 585.

19 Bu Sebastian Haffner'e göndermeydi, *The Meaning of Hitler* (1979)

rihçi olarak çektiği zorluklar onu sürekli "Kleopatra'mn burnu" meselesine geri döndürüyordu. Tarihte rastlantı sorununun kendisini "hâlâ ilgilendirdiğine ve kafasını karıştırdığına" değinerek, notlarında *Tarih Nedir?*'de de yaptığı gibi yine, Lenin'in ölümünün tarihte ikincil nedenlerden sayılacakken, tarihin akışını değiştirdiğini savunuyordu. "Uzun vadede hemen her şeyin aynı sonuca varacağını düşünsek de, önem taşıyan bir kısa vade var ve çok sayıda insan üzerinde büyük bir fark yaratıyor," diye ekliyordu. *Tarih Nedir?*'deki tarihte rastlantı tartışmasına kıyasla burada farklı bir vurgu göze çarpıyor. Bu daha çok, *Tarih Nedir?*'i tamamlaması üzerine Perry Anderson ile söyleşisinde Lenin ve Stalin'in rolleri üzerine yaptığı çarpıcı yorumlara bir giriş niteliğindedir. "Lenin'in tüm kuvvetini korumuş halde yirmili ve otuzlu yıllarda yaşasaydı yine aynı sorunlarla yüzleşeceğini" geniş çaplı makineleşmiş tarıma, süratli sanayileşmeye piyasa kontrolüne, emeğin kontrol ve yönetimine başlayacağını savunuyordu. Ama "baskı öğesini azaltıp hafifletmeyi" başarabilirdi:

> Lenin'in idaresinde geçiş hepten yumuşak olmazdı ama gerçekte olanlara da asla benzemezdi. Stalin'in sürekli hoş gördüğü arşiv tahrifine Lenin razı gelmezdi... Lenin'in idaresinde SSCB Ciliga'mn deyişiyle asla "büyük yalanlar ülkesi" haline gelmezdi. Benim tahminlerim bu yöndedir.[20]

Carr burada Sovyet tarihinin zorlu bir döneminde rastlantıya önemli bir rol atfediyor. Bu onun düşünüp tarttığı bir karar değil, sözlü ifadesiydi. Ancak *Tarih Nedir?*'deki daha ılımlı anlatımında ayrıca "Stalin'in kişiliğinin Rus bürokrasisinin ilkel ve kaba gelenekleriyle birleşince devrime yukarı-

20 *From Napoleon to Stalin* (1980) s. 262-3 (Perry Anderson ile söyleşi. Eylül 1978).

dan dayatma belli bir sertlik getirdiğini" yazıyordu.[21] "Yukarıdan devrim" sonuçta tarihçinin en önce dikkate alması gereken uzun vadeli nedenlerle belirlenmişti, ama uygulanan baskının boyutu tarihteki beklenmedik olaydı.

Dosyalarında yer alan çeşitli notlarda ve mektuplarda Carr tarihsel araştırmaların mevcut durumunu değerlendiriyor. Geçen altmış yılın önde gelen yeni eğilimlerinden biri olarak Marksist etkilere dikkat çekiyor.

> Birinci Dünya Savaşı'ndan beri tarih yazıları üzerinde materyalist anlayışın etkileri son derece güçlüydü. Aslında bu dönemde yapılmış bütün ciddi tarihsel çalışmaların bu etkiyle şekillendiği söylenebilir. Bu değişimin işareti, genel geçer anlamda, savaşların, diplomatik manevraların, anayasa tartışmalarının ve siyasal entrikaların –geniş ifadesiyle "siyaset tarihinin"– iktisadi etkenler, toplumsal koşullar, nüfus istatistikleri, sınıfların yükseliş ve düşüşü gibi araştırmalarla yer değiştirmesidir. Sosyolojinin giderek sevilir hale gelmesi aynı gelişmenin bir başka yönüdür; öyle ki zaman zaman tarih sosyolojinin bir dalı haline gelme tehdidine maruz kalmıştır.

Carr sosyolojinin tarih üzerindeki olumlu etkisini *Tarih Nedir?*'de "tarih sosyolojikleşip sosyoloji tarihselleştikçe her ikisi için de iyi olacaktır," sözleriyle belirtmişti. Yeni baskı için notlarında bunu biraz daha vurguluyordu: "İşin temeli toplumsal tarih. Temeli tek başına çalışmak yetmez, sıkıcı bir hale gelir; belki de Annales'in başına gelen budur. Ama ondan feragat de edilemez."

Bu olumlu gelişmeleri idrak eden Carr, genel ya da egemen eğilimler anlamında hem tarihin hem de sosyal bilimlerin krizde olduğunu ileri sürer. Carr "tarihin içinden çı-

21 *A History of Soviet Russia* (1978) xi, 4+8. [*Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi*, 3 Cilt, çev. Orhan Suda, Tuncay Birkan, Metis yayınları, 1989-2004.]

kıp ('bir tür öz-yıkım' diye kınadığı) özelleşmiş alanların" sığ ampirizmine, tarihçilerin metodolojiye sığınma eğilimine değinir ("istatistik bilgiyi tüm tarih araştırmasının kaynağı haline getiren 'niceliksel' tarih merakının belki de materyalist tarih anlayışını saçmalık düzeyine taşıdığını" belirtir). Tarihin kendi içindeki bu krize tarihten sosyal bilimlere bazı kaçaklar eşlik eder ki Carr bunları da muhafazakâr ve hatta gerici eğilimler sayar:

> Tarih temel değişim süreçleriyle ilgilenir. Bu süreçlere alerjiniz varsa tarihi terk edip sosyal bilimlere sığınırsınız. Günümüzde antropolojinin, sosyolojinin, vs. yıldızı parlıyor. Tarih keyifsiz. Demek ki toplumumuz da keyifsiz.

"Elbette ki 'sığınmanın' sosyal bilimler içinde sürüp gittiğine, ekonomistlerin ekonometriye, filozofların mantık ve dilbilime, edebiyat eleştirmenlerinin stilistik teknik analizlerine sığındıklarına" da değinir. Talcott Parsons "soyutlamayı fazla ileri götürdüğü için tarihle tüm bağlantısını yitiren" sosyologa iyi bir örnektir.

Carr yapısalcılığa (ya da yapısal işlevciliğe) fazlasıyla yer veriyor. Yapısalcıların, aşırı-uzmanlaşmanın tuzaklarından kaçınarak en azından geçmişi bir bütün olarak ele alma becerilerinin olduğunu bir konuşmasında da dile getirmiştir. Fakat bütününde yapısalcılığın tarih çalışmalarına zarar verdiğine inanıyordu. "Bir toplumu kısımlarının ya da taraflarının işlevsel ya da yapısal karşılıklı ilişkisiyle analiz eden yapısal ya da 'yatay' yaklaşım ile toplumu geldiği ve gittiği yer açısından analiz eden tarihsel ya da 'dikey' yaklaşımı" karşılaştırır. "Her duyarlı tarihçinin her iki yaklaşımın da gerekliliğini onaylayacağını" öne sürer (küçük bir kâğıt üzerine karalanmış daha pervasız bir notta "anlatısal tarihle yapısal tarih arasındaki ayrımın yapmacıklığını" ifade eder):

> Fakat hangisinin asıl vurguyu ve ilgiyi [tarihçiler açısından] çektiği çok şey değiştiriyor. Şüphesiz bu kısmen kişinin mizacına bağlı ama daha çok da içinde çalıştığı çevreye. Değişimi genellikle kötüye değişim olarak algılayan, değişimden ödü kopan ve ancak küçük düzenlemeleri anımsatan "yatay" görüşü tercih eden bir toplumda yaşıyoruz.

Başka bir yerde Carr "eski yaklaşımın sabit bir durumu incelediği için muhafazakâr olduğunu, yenisininse değişimi harekete geçirdiği için radikal sayıldığını" belirtiyor:

> LS [Levi-Strauss] kendi maksadı için ne kadar fazla Marx alıntısı yapsa da... korkarım yapısalcılık muhafazakâr bir dönemin gözde felsefesidir.

Carr'ın notlarında Levi-Strauss hakkında çeşitli başlıklar yer alıyor. Özellikle *Le Monde*'daki bir söyleşinin başlığı Carr'ın en kötü tahminlerini haklı çıkarır gibidir: *'L'ideologie marxiste, communiste et totalitaire n'est qu'une ruse de l'histoire'* [Marksist, komünist ve totaliter ideoloji tarihin bir oyunundan başka bir şey değildir].[22]

Carr'ın tarihsel araştırmaların mevcut durumuna dair geniş kapsamlı eleştirisine ve bütününde olumsuz değerlendirmesine, kendi gerçekliği içinde tarih disiplininin önemine dair olumlu bir açıklama eşlik ediyor. Tarihin yasal, askerî, demografik, kültürel ve diğer dallarını bir araya getirip aralarındaki bağlantıyı araştıran "genel tarih" ihtiyacını dile getiriyor. Aynı şekilde tarihin sadece sosyal bilimlerin beslemesi olmadığını bunlara kendi teorisi için başvurduğunu ve yine bunlara malzeme temin ettiğini öne sürüyor:

> Günümüz tarihçilerinin çoğunun işinin bittiğini görüyorum çünkü hiçbir teorileri yok. Yoksun oldukları teori tarih teorisi, onlara dışardan dayatılan bir teori değil. İki yön-

22 *Le Monde*, 21-22 Ocak 1979.

lü bir akış gerekiyor... Tarihçi ekonomi, demografi, askeriye vs.vs. uzmanlarından bir şeyler öğrenmelidir. Ama ekonomist, demograf, vs.vs. da ancak "genel" tarihçinin sağlayabileceği daha geniş bir tarih modeli içinde çalışmazsa işi biter. Sorun şu ki... tarihsel teoriler doğaları gereği değişim teorileridir ve biz sabit bir tarihsel denge içerisinde ancak tali ya da "özel" değişimler olmasını isteyen ya da bunları kerhen kabul eden bir toplumda yaşıyoruz.

Fakat Carr elbette ki tarihçinin görüşünün kendi sosyal çevresine bağlı olduğunu biliyordu. 1970'lerin İngilteresi'nde tavsiyesinin az sayıda radikal ya da muhalif bir grup tarihçiden daha fazlasınca hoş görülmesini bekleyemezdi:

> Şimdiki zaman hakkında kafası karışık ve geleceğe inancı kalmamış bir topluma geçmiş tarih birbiriyle bağlantısız olayların anlamsız bir karmaşası gibi görünecektir. Toplumumuz şimdiki zamana hâkimiyetini ve gelecek vizyonunu yeniden kazanırsa, aynı zamanda bu süreç sayesinde geçmişe dair kavrayışını da tazeleyecektir.

Bu paragraf, İngiltere'de muhafazakâr doktrinlerin yükselişinden ve muhafazakâr bir geleceğe yeniden güven beslenmeye başlanmasından yıllar önce 1974'te yazılmıştı. O zamandan ve Carr'ın ölümünden bu yana, İngiliz tarihçiler arasında egemen ortodoks görüşler olarak bilinen geleceğe dair umutsuzluğa ve ampirizme bir alternatif belirdi. Vatansever İngiliz tarihini tarih müfredatının merkezine oturtmak suretiyle muhafazakâr politikacılar ve tarihçiler geleceğe dair umudu yeşertmek için büyük çaba sarf ettiler. Lord Hugh Thomas'ın desteğiyle Eğitim Bakanı Sir Keith Joseph, okullarda dünya tarihine daha az ama İngiliz tarihine daha fazla ilgi gösterilmesi çağrısında bulundu. Modern Tarih Kraliyet Profesörü sıfatıyla yaptığı tören konuşmasında Profesör G.R.

Elton Cambridge'deki tarih bölümü lisans eğitiminde sosyal bilimlerin zararlı etkilerinden dem vurarak, bitirme sınavlarında İngiliz tarihinin daha fazla yer alması gerektiğini öne sürdü. İngiliz tarihi "bu toplumun iktidarı nasıl sivilleştirdiğini ve kendini sürekli değişimlere karşı nasıl düzenlediğini" göstermeye yarayacaktı. "Yanlış inanışlarla ve sürekli yenilik çığırtkanlarıyla kuşatılmış bu belirsizlik çağının acilen kendi köklerini öğrenmeye ihtiyacı" vardı.[23] Bu olaylar Carr'a huzuru muzaffer bir geçmişte arayan hasta bir toplumun semptomları ve tarihçilerin toplumda egemen eğilimleri hangi boyutta yansıttığının çarpıcı bir ispatı gibi görünmüş olmalı.

Carr *Tarih Nedir?*'in yeni baskısında tarih araştırmalarının krizini zamanımızın sosyal ve entelektüel krizleri bağlamında daha geniş ele almayı tasarlıyordu. Bu amaçla, konuşmalarının orijinalinde ayrı başlıklarda ele alınmamış Edebiyat ve Sanat üzerine bir dosya hazırlamıştı. Bu dosyada hem edebiyat üzerine hem de edebiyat ve sanat eleştirisi üzerine ayrı ayrı notlar yer alır. Çalışma henüz taslak aşamasındadır. Tartışmasının mesajı edebiyat ve edebiyat eleştirisinin tıpkı tarih ve sosyal ya da doğa bilimleri gibi sosyal çevre tarafından etkilendiği ya da şekillendiği üzerinedir. Notlarında birbiriyle zıt iki alıntı göze çarpıyor. Orwell "Sanat tümüyle propagandadan ibarettir"[24] derken, toplumun sanata etkisi konusunda pek çok açıklama bırakan Marx *Ekonomi Politiğin Eleştirisi için Ön Çalışma*'da 'sanata gelince, bazı can alıcı noktalarının hiçbir biçimde toplumun genel gelişimine ve bu yüzden maddi yapısına yani güya omurgasının teşekkülüne karşılık gelmediği gayet iyi bilinir,'[25] der.

---

23 G. R. Elton, *The History of England: Inaugural Lecture delivered 26 January 1984* (Cambridge, 1984) özellikle s. 9-11, 26-9; ayrıca *New York Review of Books*, 14 haziran 1984 içinde aile tarihine saldırısı değerlendirilebilir.

24 G. Orwell, *Collected Essays, Journalism and Letters* (1968) i, 448 (aslı *Inside the Whale* (1940) içerisinde.

25 K. Marx, *The German Ideology* içinde çeviri, C. J. Arthur (ed.), (1970) s. 149.

Carr'ın değerlendirmesine göre Marx'ın şüpheleri, karakterinde öncelikle kötümserlik, atalet ve umutsuzluk yatan 20. yüzyıla uymuyordu. Carr için Hardy "anlamsız, hepten yanlış bir dünyanın romancısıydı, yanlış yola sapmış veya düzeltilebilir değil, ebedi yanlışlar ve anlamsızlıklarla dolu bir dünyanın yani mutlak kötümserliğin." A. E. Housman "iyice sağlığını yitirmeden nadiren şiir yazmışımdır,"[26] diyor, T.S. Eliot da ortak duygular içinde, "bu cümleyi anladığıma inanıyorum," diyordu. Carr keskin bir dille "her ikisi de 'hasta' şiir yazdılar. İkisi de isyankâr değildi," diye yorumluyordu. Carr'ın notlarındaki bir dizi alıntı Eliot'ın umutsuzluğu ve kötümserliğini gösterir niteliktedir. Shakespeare'in 98. Sonesi nisan ayını kutlarken, Eliot'ın *Çorak Ülke*'si nisanı en merhametsiz ay ilan ediyordu. 1920'de yazılan *Gerontion*'da tarih "bizi fısıldayan ihtiraslarla aldatır, kibirlere yönlendirir," diye yakınıyordu.[27] *Çorak Ülke* London Bridge'i geçen işçi kalabalığını ölü insanlar olarak görürken, Wyndham Lewis yok olsalar da fark etmeyecek "yarı ölü insanlardan" bahseder.[28] Yıkımın habercisi Kafka, vasiyetinde yazdıklarının imha edilmesini özellikle ister. Kafka'ya göre dünyamız tanrının "kötü hallerinden" biridir. Dünyamızın dışında "tanrı için fazlasıyla umut vardır ama bizim için hiç yoktur".[29] Carr'a göre Orwell bile "Eliot ile aynı sonuca varır, özellikle alt sınıflardan hoşlanmama biçiminde görülen bir elitizmle insan ırkına karşı umutsuzdur." Başlıklarındaki önemli bir benzerlikle modern klasiklerden ikisi, Kavafis'nin "Barbarları Beklerken" şiiri ve Beckett'ın "Godot'yu Beklerken" eseri aynı "ataletle umutsuz bekleyişi" anlatırlar. Hermann Hesse'nin kült eseri Carr'ın tanımıy-

26 A. E. Housman, *The Name and Nature of Poetry* (1933) s. 49

27 T. S. Eliot, *Collected Poems 1909-1962* (1963) s. 40

28 D. B. Wyndham Lewis, *Blasting and Bombardiering* (1937) s. 115.

29 Max Brod, *Kafka: A Biography* (1947) s. 61

la "inanmaktan vazgeçtiği bir dünyadan gelen tekbenci bir mülteciyi" göklere çıkarır.

Başka bir takım notlarda 20. yüzyıl edebiyat eleştirisi toplumsal bağlamda değerlendirilme gayretindedir. F. R. Leavis, "Matthew Arnold'm, toplumun kaymak tabakasını oluşturan ve kaymağını yiyen tarafsız entelektüel sınıf görüşünü yeniden canlandırıyordu." Yeni edebiyat eleştirisi "edebiyatta nesnel (bilimsel) ve öznel (duygusal) öğeleri birbirinden ayıran I. A. Richards ile başlıyordu"; onun takipçileri "nesnel kriterleri metne uyarlayıp hiçbir köken veya içerik meselesine aldırmadan edebiyat eleştirisini bilimsel gözlemle eşit tutmaya çalıştılar." Bu gelişmeler üzerine Carr'ın yorumları şöyle:

> 1930'ların, 1940'ların ve 1950'lerin formalistleri ve 1960'ların, 1970'lerin yapısalcıları edebiyatı dilin sınırları içinde hapsolmuş ve başka hiçbir gerçeklikle kirletilmemiş "saf" bir varlık olarak yalıtmak gayretindeydiler.
>
> Oysa edebiyat eleştirisi sadece edebiyata dayandırılamaz çünkü eleştirmenin kendisi edebiyat dışı bir kişidir ve kendisiyle birlikte başka dünyalardan unsurlar taşır.

"Dilbilimsel felsefe" konusuna gelince (uygunsuz bir isim, çünkü bilinen anlamıyla felsefeden bir tür kaçış) tıpkı "sanat sanat içindir" gibi hiçbir fikirle bağlantısı yok.[30] Etik ya da siyasete herhangi bir özeni, tarihe hiç ilgisi yok: "kelimelerin anlam değiştirdiği fikrinden bile yoksun."

Carr, yeni baskının son bölümlerinde son yıllarda hüküm süren karamsarlığa karşıt olarak insanlığın geçmişinin büyük ölçüde bir ilerleme hikâyesi olduğunu tekrar dile getirmeyi ve insanlığın geleceğine dair inancını vurgulamayı amaçlamıştır. *Tarih Nedir?*'de Aydınlanma Çağı rasyonalistlerinin oluşturduğu ilerleme olarak tarih anlayışının en çok

30 Bkz. J. Sturrock, *Structutalism and Since* (1979)

İngiliz özgüveninin ve iktidarının zirve yaptığı dönemde kabul gördüğünü dile getiriyor. Ancak 20. yüzyılda Batı medeniyetinde yaşanan kriz pek çok tarihçinin ve diğer entelektüellerin ilerleme hipotezini reddetmesine yol açmıştır. Yeni baskı için aldığı notlarda Carr, İlerleme Çağı'nın üç özelliğine dikkat çekiyor: 1490'da başlayan dünyanın Genişlemesi, muhtemelen 16. yüzyılda başlayan Ekonomik Büyüme ve 1600 sonrası yaşanan Bilginin Genişlemesi. Dünyanın genişlemesinin bilincindeki Elizabeth dönemi İlerleme Çağı'nın ilk parlak dönemiydi. En önemli Whig tarihçisi Macaulay tarihi, Reform Kanunu'nda doruğa çıkan kazanılmış zaferlerle dolu bir ilerleme süreci olarak açıklamıştır.[31] Notlarından anlaşıldığı üzere Carr'ın, *Tarih Nedir?*'in yeni baskısında ilerlemenin temelde bir neslin edindiği becerilerin bir sonrakine aktarılmasından kaynaklandığını ve buna bağlı olduğunu göstermek adına tıp ve başka alanlardan deliller sunmayı amaçladığı anlaşılıyor.

Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana ilerlemeci tarih anlayışına olan inanç giderek daha az rağbet görmeye başlamıştır. Bazen zamanından önce umutsuzluk kuyularına düşülmüştür: "Karl Kraus, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çöküşünü *İnsanlığın Son Günleri* şeklinde oldukça aşırı tabirlerle dile getirmişti." Ancak geçmişteki ilerlemeye karşı şüpheci yaklaşım ve gelecek beklentilerine hâkim karamsarlık 20. yüzyılın ilerleyen yıllarında daha güçlü ve iddialı bir hal almıştı. Çeyrek yüzyıl önce, 1979'da, "Zamanımızın Tarihçesi: Bir İyimserin Bakış Açısı" başlıklı bir konuşma ya-

---

31 *Works* (1898) xi, 456-8 ve karşılaştırın 489-91; fakat Carr aynı zamanda şunu soruyordu: "Macaulay'ın Yeni Zelandalı (Ranke'nin *Papaların Tarihi* eseri hakkındaki makalesi) hikâyesi ilerleme inancıyla çelişir mi?" Macaulay gelecek zamanda bir Yeni Zelandalıyı Londra Köprüsü'nün yıkık bir ayağının üstünde St. Paul eskizi çizmeye çalışırken hayal eder, fakat aynı paragrafta Yeni Dünyanın gelecekteki muhteşemliğinden de bahseder. (Macaulay *Essays*, seçki ve sunum H. Trevor- Roper (1965) s. 276).

pan Popper, bunun devamında yaptığı bir başka konuşmada "Görünen o ki ben ilerlemeye inanmıyorum," demişti.[32] Bazı tarihçilere göre ilerleme anlayışı zamanını doldurmuş bir şakadan ibaretti: Richard Cobb, Lefebvre hakkında "insanlığın ilerlemesi inancını taşıyan son derece saf bir insan," diye yazıyordu.[33]

Carr insanlığın geçmişte ilerlemesine ve "geçmişin anlaşılmasının... geleceğe yönelik yüksek bir anlayışı beraberinde getirdiğine," inanıyordu. Bu anlamda Hobbes'un "geçmişle ilgili algılarımızdan bir gelecek yaratırız," görüşüne katılıyordu.[34] Ancak bu görüşe, "tam tersinin de aynı derecede doğru olabileceği," gibi önemli bir yorum eklemişti: gelecek vizyonumuz geçmişi algılayışımızı etkiler. Ernst Bloch, *Umut İlkesi*'ni sonlandırırken güçlü bir aforizma kullanmıştı: "gerçek yaratılış başlangıçta değil sondadır."[35]

Şüphe ve umutsuzluğun hüküm sürdüğü bir çağda Carr, bir tarihçi olarak kendi güncel anlayışını ve gelecek vizyonunu oluşturmasının özellikle mühim olduğunu düşünüyordu. Kırk yılı aşkın bir süre önce ütopya ve gerçekliğin siyaset biliminin iki temel unsuru olduğu savını ortaya atmıştı ve "etkin bir siyasi düşünce ve etkin bir siyasi yaşam ancak bu iki unsurun da yerini bulmasıyla elde edilebilir," diyordu.[36] Bu arada geçen süre içinde Carr katı bir gerçekçi olarak anılmaya başlanmıştı. Ancak ölümünden birkaç sene önce hazırladığı kısa otobiyografide şu yorumu yapmıştır: "Belki de insanlar hiç bir şeyde bir anlam bulmayan kötümserler ve geleceğe yönelik doğrulanması imkânsız bir takım

32 *Encounter*, Kasım 1979, s. 11; bu konuşmada Popper yine de iyimser olduğunu iddia eder.

33 *A Second Identity* (1969) s. 100.

34 Thomas Hobbes İnsan Doğası üzerine, *Works* (1840) iv, 16.

35 Ernst Bloch, *Das Prinzip Hoffnung* [*Umut İlkesi*, Cilt 1, çev. Tanıl Bora, İletişim yayınları, 2007] (1956) iii, 489.

36 *The Twenty Years' Crisis 1919-1939* (1939).

fikirlere dayanarak olaylara anlam veren ütopyacılar olarak ikiye ayrılıyordur. Ben ikincisini yeğlerim." Carr'ın dosyalarında "Umut" başlığı altında "Ütopyanın işlevi hayalleri somutlaştırmaktır... Ütopya bireyseli evrensel çıkarla uzlaştıracaktır. Hakiki ütopya ve boş (amaçsız) iyimserlik arasındaki fark," notları yer alır.

Carr'a göre klasik İngiliz kapitalizminin en önemli takipçileri Adam Smith ve Karl Marx, toplum üzerine geliştirdikleri derin anlayışı temelde yatan bir ütopyayla birleştirmişlerdi:

> *Theory of Moral Sentiments*'ın yazarı A. Smith, *Ulusların Zenginliği*'nde "takas ve ticaret yapma" eğilimini insan eylemlerinin arkasında yatan temel itici güç olarak ortaya koymuştur.
>
> Bu insan doğasından ziyade kısa bir süre sonra Batı Avrupa'da (ve ABD'de) oluşacak toplum yapısının karakterine yönelik dâhice bir çözümlemeydi ve böyle olduğu için de bu gelişmeye taban oluşturdu.
>
> Aynısı Marx'ın işçilerin istismarın boyutlarına katlanmayı reddetmesi sonucunda kapitalizmin dayanamayıp çökeceği öngörüsü için de geçerlidir.
>
> Ancak Smith'in görünmez bir elin hâkimiyetindeki dünya ütopyası ve Marx'ın proletarya diktatörlüğü iş bunları pratiğe dökmeye gelir gelmez çeşitli zorlukları göz önüne sermiştir.

1933 gibi erken bir tarihte Carr, Marx'tan "19. yüzyılın en geniş ufuklu dâhisi olarak görülmesini sağlayacak bir sayı var ve gelmiş geçmiş en başarılı kâhinlerden biri," diye söz ediyordu.[37] "Marksizm ve Tarih" ve "Marksizm ve Gelecek" dosyaları Marx, Engels, Lenin ve bunların belli başlı takipçilerinden pek çok alıntı içererek Carr'ın şimdiye ve

37 *Fortnightly Review*, Mart 1933, s. 319

geleceğe dair kendi değerlendirmesini Marx ve Marksizmin dikkatli bir incelemesine dayandırmayı hedeflediğini ortaya koyuyor. Pek çok son dönem yazısında, arkadaşı Herbert Marcuse gibi, "günümüz Batı dünyasında proletarya – terimin Marx'ın kullandığı anlamıyla, sanayide çalışan organize işçiler– değil devrimci hatta belki de karşı devrimci bir güçtür,"[38] görüşüne inandığını açıkça belirtmişti. Proletaryanın yönetici gücünün yetersizliğine yönelik şüpheciliğin "Troçki'nin aşırı karamsarlığa gömülmesine,"[39] sebep olduğunu ve Marcuse'un karamsarlığının altında da proletaryanın olumsuz bir değerlendirmesinin yattığını dile getirmişti:

> *Us ve Devrim*. Olumsuzlama gücü proletaryanın bünyesinde varlık gösterir.
>
> Bireysel kimliğin baskıcı toplumdan kurtarılmasıyla ilgili – Freud.
>
> [Marcuse'un] *Eros ve Uygarlık*'ında –proletaryanın baskıcı olmayan bir toplum üretme yeteneğine sahip olduğuna duyulan şüphe.
>
> *Sovyet Marksizmi*. Sovyet tarihi Rus proletaryasının baskıcı olmayan bir toplum üretmedeki başarısızlığını göstermiştir –gelişmiş ülkelerdeki proletaryanın başarısızlığına bağlı olarak başarısızlık.
>
> *Tek Boyutlu İnsan* sanayileşmiş toplum tarafından sarılıp sarmalanmış proletaryanın temelde değişmezliğini gösteriyor.
>
> Bütünüyle karamsarlıkla sonuçlanır –sol teorinin gerçekle ilişkisini kesmesi: "teori ve pratiğin, düşünce ve hareketin bir araya gelebileceği hiç bir temel yoktur".[40]

---

38 *From Napoleon to Stalin*(1980)

39 Bkz. Knei-Paz, *The Social and Political Thought of Leon Trotsky* (1978) s. 423.

40 H. Marcuse, *One Dimensional Man* (1968) [*Tek Boyutlu İnsan*, çev. Aziz Yardımlı, İdea yayınevi, 1997]

Bütününde Carr, Marx'ın bu yöndeki eleştirisini kabul ediyordu, ama o karamsar bir sonuca varmamıştı. Otobiyografik hatıratında şöyle dile getirmiştir:

> Aslına bakılırsa Batı toplumu için şu anki yapısı ışığında, bu şekilde gerçekleşmek zorunda değil ama büyük ihtimalle dramatik bir şekilde yerle bir olarak, çöküş ve yok oluş dışında bir gelecek göremiyorum. Ancak, burada ya da başka yerlerde, şeklini şimdiden tahmin edemeyeceğimiz yeni etkilerin ve hareketlerin yüzeyin altında filizlenmeye başladığına inanıyorum. Benim kanıtlanamayacak ütopyam bu... Sanırım "sosyalist" bir ütopya demeliyim ve bu anlamda Marksist sayılırım. Fakat Marx sosyalizmin içeriğini birkaç ütopik ifade dışında açıklamamıştır; ben de açıklayamam.

Peki, o halde Carr'ın kendisi kapitalist sistemin gelişimini ve düşüşünü nasıl değerlendiriyordu; hangi "yeni kuvvetleri ve hareketleri" fark etmişti? Cevabının bir kısmı 1970 civarında yazıldığı anlaşılan "Marx ve Tarih" başlıklı notlarında kabataslak yer alır. Tamamlanmamış ve yayımlanmadan önce mutlaka gözden geçirilecek oldukları halde Carr'ın şimdi ve gelecek görüşünün ruhunu gayet iyi yansıtır:

> Dolayısıyla dünyanın şekli geçmiş elli yılda tanınmaz hale geldi. Batı Avrupalı Güçlerin kolonileri Hindistan, Afrika, Endonezya tam bağımsızlıklarını elde ettiler. Latin Amerika ülkelerinden sadece Meksika ve Küba devrim yolunu seçti, ama başka her yerde ekonomik gelişmeler ışığında istikamet daha fazla tam bağımsızlık. Bu dönemin en kayda değer olayı SSCB'nin –eski Rus İmparatorluğu– ve daha yakın zamanda Çin'in dünya gücü ve dünya meselesi konumuna gelmesi. Sonuçları halen gelecekte saklı olan bu değişimlerin yarattığı belirsizlik duygusu, 19. yüzyılın görece durağan ve güvenli dünya modeliyle derin bir çelişki için-

de. Bu belirsizlik ve güvensizlik atmosferinde yeni toplumun güncel vizyonları doğuyor.

Rus devriminin ve onun ardından Çin ve Küba devrimlerinin iddia edildiği kadarıyla Karl Marx'ın öğretilerine dayandığı önemli bir gerçek. Marx 19. yüzyıl kapitalist sisteminin düşüş ve çöküşünü gören en güçlü haberciydi ki o yazarken kapitalizm hâlâ altın çağını yaşıyordu. Bu sistemle mücadele etmek isteyen ve çökmesinden memnuniyet duyanların Marx'ın otoritesine başvurmaları gayet doğaldır. 19. yüzyıl kapitalizminin yerini alacak yeni bir toplum düşlerinin Marksizmden esinlenmesi de doğaldır. Bu düşler ister istemez biraz ütopikti. Marx'ın geleceğin toplumu üzerine yazdıkları yetersiz ve genelde ütopik bir yapıdaydı. Bazı tahminleri boş ya da faydasız çıktı ve bu da takipçileri arasında karmaşa ve çatışmaya yol açtı. Ancak analizlerinin gücü yadsınamaz. Geleceğin toplumuna dair yapılacak her tür tasvir ne kadar spekülatif de olsa muhakkak Marksist zihniyet aşısını taşıyacaktır.

Marx üretimin, üretimin en yüksek formuna giden yolda sanayileşmenin, teknolojinin en gelişmiş formunu kullanarak modernleşmenin habercisiydi. *Komünist Manifesto*'dan başlayarak yazdıkları, üretim süreçlerini feodal zincirlerinden kurtaran ve dünya çapında modern teknik açıdan gelişmiş kapitalizmin başarılarına methiyelerle doludur. Oysa Marx'ın kendisi de analizlerinde gösterdiği gibi, bireysel özel teşebbüs ilkelerine dayanan burjuva kapitalizminin daha da ağır zincirlerden medet umduğuna inanıyordu. Oysa bu durum üretimin daha fazla büyümesini engelleyecek, üretimin kontrolünü burjuva kapitalistlerin elinden alıp işçilerin kendilerinin bir tür sosyal yönetim biçimi kurmalarını sağlayacaktı. Ancak bu şekilde üretimde büyüme sürdürülebilir ve arttırılabilirdi. Marx'ın öngördüğü gelecekte-

ki komünist toplum tasvirlerinde "daha bereketli akan bolluk pınarları" vardı.

Büyük kitleler halinde insanların çoğunun halen modern uygarlığın en temel maddi faydalarından yararlanamadığı bir dünyada bu doktrinlerin güçlü etkileriyle yeni bir toplum fikrini popülerleştirmesi hiç de şaşırtıcı değil. Bu doktrinlerin en inandırıcı çekim alanlarını geçmişte burjuva kapitalizminin başarılarını tadan ve bu sistemin potansiyellerinin artık tükendiğine inanmakta güçlük çeken gelişmiş ülkelerde değil, burjuva kapitalizminin ya hiç görülmediği ya da yabancı ve öncelikle baskıcı bir güç olarak göründüğü geri kalmış ülkelerde yaratmalarında da şaşılacak bir şey yok. Rus devrimi, ekonominin kapitalist burjuva dönüşümünün tam başlamadığı, teknik anlamda geri kalmış bir ülkede yaşandı. Lenin'in dediği gibi devrimin ilk vazifesi sosyalist devriminin önüne geçmeden önce "burjuva devrimini" tamamlamaktı. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri devrim, burjuva devrimin zaten hiç başlamadığı ülkelere yayıldı. Artık modası geçen burjuva kapitalist devrimini bir adım geride bırakarak sanayileşmeyi ve ekonominin modernleşmesini ve bununla gelen yüksek üretimi, üretimin sosyal ve planlı yönetilmesiyle sağlayacak geleceğin toplumu hayali Batı Avrupa devletleri dışında kalan bütün dünyada hüküm sürüyor.

Carr "bu hayalin siyasi yönlerinin yine de bulanık ve anlaşılmaz olduğunu" ekliyordu. "Marksizm fazla yardımcı olamıyor. İşçilerin yönetimindeki bir toplum düşüncesi proletaryanın hafif kaldığı Rusya'da karşılığını pek bulamadı; proletaryanın hiç var olmadığı daha az gelişmiş ülkelerde zaten uygun değildi." Yine de bu ülkelerde devrim kapitalist sistemin sonunu getirir ve Carr'ın "sağlanamayacak Ütopyasını" bir ihtimal yakalar gibiydi:

Sanırım [Eylül 1978'deki ifadesi] ilk aşaması [Bolşevik Devrimi] olan ve kapitalizmi yıkmayı başaracak dünya devriminin emperyalizmin maskesi altındaki kapitalizme karşı koloni halklarının isyanıyla gerçekleşeceği hipotezi doğrudur.[41]

Çeviren PELIN SIRAL

41 *From Napoleon to Stalin* (1980) s. 275.

Accident in history ("Tarihte rastlantı") 24, 149, 151, 158-164, 232, 237
Acton, Lord 57, 58, 60, 66, 90, 94, 97, 101, 117, 133, 172, 176, 185, 194, 199, 215, 217-219
Adams, Henry 149
Arnold, T. 175

Bacon, F. 136, 171
Barraclough, G. 25, 65, 117
Barth, K. 131
Becker, C. 72
Bentham 88
Berdyaev, N. 131, 169
Berenson, B. 158
Berlin, Sir I. 15-23, 28-31, 33, 44, 97, 99, 105, 133, 150, 151, 153, 158, 162, 178, 189-191, 223
Bernhard, H. 68-70
Beyazıt 157, 162, 165
Biography 243
Bismarc, O.von 93, 107, 108, 189, 191, 192, 228
Boswell 137
Bradley, F.H. 112, 176, 177
Buckle, H. 113
Burckhardt, J. 71, 76, 77, 85, 109, 120, 137, 198
Burke, E. 113
Bury, J.B. 64, 89, 112, 114, 158, 159, 172, 181, 184, 226
Butterfield, H. 34, 71, 94, 95, 104, 105, 131, 182, 131, 182

Carlyle, T. 103, 119, 189
Cengiz Han 99, 133
Charlemagne 133, 135, 151
Chicherin, G. (Çiçerin) 70
Churchill, Winston 71, 157
Clarendon, Lord 103
Clark, Sir G. 58, 75, 78
Clark, G. Kitson 36, 60, 63
Collingwood, R. 73-75, 78, 79, 106, 112, 118, 159
Comte, A. 18, 125
Croce, B. 72, 73, 134
Crossman, R.H. 151

Dampier, W. 172
D'arcy, M.C. 131, 150
Darwin, C. 91, 112, 113, 159, 174
Descartes, I. 199
"Determinism" 11, 13, 21, 22, 128, 147, 150-157, 201, 223
Deutscher, I. 20, 23, 24, 34, 37, 47, 101, 223
Döllinger, J. Von 66
Donne, J. 83
Dostoyevsky 9, 84

Eliot, T.S. 90, 98, 103, 243
Elton, G. R. 35-38, 40, 44, 120, 242
Engels, F. 102, 115, 121, 138, , 160, 247
Evrim 112, 113, 174, 182, 183

Fisher, H.A.L. 90, 96, 159
Freud, S. 101, 202-204, 234, 248
Froude, J. 78

"Genelleme" 19, 26, 40, 101, 119-123, 125, 149, 166, 225, 229, 232
Geyl, P. 96
Gibbon, E. 27, 78, 107, 119, 148, 157, 158, 171, 188, 225-227
Goethe 186
Great Men (Büyük Adamlar) 18, 98, 103, 107, 108, 204, 234
Green, J. R. 215
Grote, G. 88, 89, 92, 123

Hegel, G. F. W. 34, 104, 108, 131, 149-153, 166, 174, 175, 177, 183, 184, 187, 188, 199-201, 234
Herodotos 145, 146, 170, 227
Herzen 9, 31, 201
Historicism ("Tarihsicilik") 150, 151
Hobbes, T. 103, 118, 246
Huizinga, J. 168, 186
Humanities and Science ("Insan ve Fen Bilimleri") 13, 142, 143
Impersonal forces ("Kişilik dışı güçler") 98, 103
Indeterminacy in physics (Fizikle belirlenemezlik) 128
Individualism ("Bireycilik") 84-87, 132
Inevitability ("Kaçınılmazlık") 18, 26, 44, 97, 154-156, 189

Johnson, S. 234

Kafka, F. 152, 243
Kingsley, C. 151
Knowledge, Theories of (Bilgi Teorileri) 129
Knowles, D. 133, 134
Lassalle, F. 113
Laws, Concept of (Yasalar Kavramı) 113
Leathes, S. 206
Leavis, F. R. 108, 244
Lefebvre, G. 135, 246
Lenin, V. 23, 24, 29, 43, 103, 107, 108, 148, 161, 162, 165, 166, 182, 189, 202, 206 232, 237, 247, 251
Lessons of history ("Tarihten çıkarılacak dersler") 122, 125
Lincoln, A. 199
Locke, J. 59, 211
Logge, H.C. 105
Lyell, C. 112, 113
Lynd, R. 178

Macaulay, T. B. 74, 228, 235, 245
Malthus, T. 113, 207
Mandeville, B. 104
Mannheim, K. 122, 126, 176
Maritain, J. 131
Marshall, A. 147
Marx, K. 22, 38, 44, 92, 99, 102, 104, 107, 113, 115, 120, 121, 138, 150, 151, 153, 160, 175, 177, 179, 184, 191, 200-204, 226, 233, 234, 236, 240, 242, 243, 247-250
Mazzini 93
Meinecke, F. 93, 94, 159, 160, 167
Mill, J. S. 83
Mommsen, T. 78, 88-90, 92
Montesquieu 146, 160, 232
Moore, G.E. 118
Morality in history ("Tarih ve ahlak") 22, 23, 31, 40, 41, 132, 135, 139, 141
Morison, Samuel 220, 222

Namier, Sir L. 90-92, 184, 219, 220, 222
Neale, Sir J. 99
Needham, J. 217
Newton, I. 111, 113, 114
Niebuhr, R. 131, 169
Nietzsche, F. 77, 79, 106-108
Numbers in history ("Tarihte sayılar") 30, 52, 104

Oakeshott, M. 74, 219, 222
Objectivity ("Nesnellik") 11, 14, 15, 17, 28, 29, 39, 40, 79, 117, 130, 133, 141, 181, 182, 184, 185, 192, 228, 229

Parsons, T. 62, 101, 164, 239
Periodization (Dönemlere ayırma) 116
Pirandello, L. 62
Platon 150, 151
Poincare, H. 114, 148, 149
Polybios 131, 158
Popper, K. 20, 121, 122, 150-152, 162, 166, 220-222, 230, 246
Powicke, F. 169, 170
Prediction ("Öngörü") 15, 59, 124, 125, 127, 232, 247
Proudhon, P.J. 191
Psikoloji (aynı zamanda bkz. Freud) 100, 146-149, 203, 210, 224

Ranke, L. Von 12, 59, 71, 96, 159, 225, 245
Reason ("Nedensellik") 11, 13, 25, 28, 39, 145, 152, 158, 167, 223, 232
Rebels in history ("Tarihte baş kaldırı – isyan") 50, 106, 155, 243, 252
Relativity ("Görelilik") 13, 126, 227, 228, 231
Religion and history ("Din ve Tarih") 118, 119, 130
Rosebury, Lord 132, 133
Rousseau, J.J. 199
Rowse, A. L. 19, 33, 71, 99
Russell, B. 59, 112, 149, 172, 173
Rutherford, Lord 115, 168

Scott, C.P. 60, 62
Smith, A. 104, 113, 153, 154, 200, 201, 207, 247
Snow, Sir C. 143, 168
Sociology (Sosyoloji) 37, 98, 100, 121, 122, 130, 182, 238, 239
Sombart, W. 116
Sorel, G. 116, 117
Spencer, H. 101, 112
Stephen, J.F. 133
Strachey, L. 65, 101
Stresemann, G. 67-70
Stubbs, W. 218
Subject and object (Nesne ve özne) 126, 128, 129
Suffering in history ("Tarihte ezilmek") 136
Sutton, E. 69, 70

Tacitus 158, 226
Tawney, R. 188
Taylor, A.J.P. 25, 30-32, 107, 173
Teleology ("Gizemcilik") 169, 180
Thucydides 146
Tocqueville, A. De 184, 199, 232, 235, 236
Tolstoy, L. 104, 107, 161, 235, 236
Toynbee, A.J. 90, 96, 133, 159, 169, 177
Trevelyan, G.O. 19, 20, 33, 34, 74, 75, 90, 92
Trevor – Roper, H. 29-31, 77, 101, 219, 222, 245
Trotsky 19, 71, 101, 127, 157, 161, 248
Truth in history (Tarihte gerçek) 72, 164

Value judgements ("Ahlaki değer yargıları") 136, 167, 187, 194, 225
Voltaire 70, 146

Weber, M. 26, 101, 115, 135
Webster, Sir C. 123
Whig interpretation ("Whig geleneği") 34, 71, 74, 90, 94, 95, 148, 182, 187, 218, 245
Wilson, Woodrow 105
Young, G. M. 68, 101

Ziman, J. 117

dward Hallett Carr 1892'de Londra'da doğdu. 1916'da İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmaya başladı. 1919'da İngiliz delegasyonuyla Versailles'daki barış konferansına katıldı. Daha sonra bakanlığın bünyesinde kurulan Sovyetler Birliği Dairesi'nde görevlendirildi. 1927'de Moskova'ya ilk gezisini yaptı. 1936'da Dışişleri'nden ayrıldı. 1941'e kadar çeşitli üniversitelerde uluslararası politika dersleri verdi. 1941-46 yılları arasında çalıştığı *The Times* gazetesindeki yayın yönetmen yardımcılığı görevinden ayrılarak Cambridge Üniversitesi'ne bağlı Trinity College'da akademisyen olarak çalıştı. Carr, 3 Kasım 1982'de Cambridge'de öldü. En kapsamlı çalışmaları Rusya'da Ekim Devrimi ve Sovyetler Birliği üzerine yazdığı kitaplardır. Ayrıca Dostoyevski, Marx ve Bakunin hakkındaki biyografileri hâlâ önemli başvuru kitaplarıdır. (Carr'ın Dostoyevski üzerine çalışması İletişim Yayınları'nca basıldı.) Tarihçinin okuruna karşı sorumluluğunu yargıladığı eseri *Tarih Nedir?*, Edward Hallett Carr'ın, başta Cambridge Üniversitesi olmak üzere çeşitli eğitim kurumlarında verdiği konferansların derlenmesiyle oluşmuş, dünyada elden ele dolaşmış ve hâlâ dolaşan ünlü broşürüdür. Her düzeydeki okuyucunun keyifle okuyabileceği bir yöntembilim denemesidir.